बोधानें आत्मराज प्रसन्न होऊन भक्ताला वैराग्यसिद्धरूप प्रसाद देतो. १८ जी वैराग्यदशा प्राप्त झाली असतां ईश्वराचा छंद लागून हा सर्व संसार भ्रममय भासतो; १९ ज्याप्रमाणें आपल्या प्रिय पतीच्या वियोगानें विरहिणी स्त्रीस जिवंत राहणें देखील नकोसें होतें, त्याप्रमाणें संसारांतील सर्व सुखें त्याला खरोखर दुःखवत् भासतात. १२० ईश्वराचें अपरोक्ष ज्ञान उत्पन्न होण्याचे पूर्वी त्याच्या ध्यासानें तन्मयता प्राप्त होते, अशी बोधाची योग्यता आहे. २१ वास्तव, ज्याच्या मनांत मोक्ष प्राप्त व्हावा अशी इच्छा असेल, त्यानें स्वधर्माचें परम आस्थेनें आचरण करावें. २२

स्वधर्म हा आचरण्यास कठीण असला तरी [आचरण्यास सुलभ अशा] परधर्मापेक्षां तो श्रेष्ठ आहे. स्वभावनियत जें कर्म, तें केल्यानें मनुष्य पापानें लिप्त होत नाहीं. ॥ ४७ ॥

अरे, आपला धर्म जरी आचरण करण्यास कठीण असला, तरी त्यापासून परिणामीं जें फल प्राप्त होणार त्यावर लक्ष ठेविलें पाहिजे. २३ हे धनंजया, कडुलिंबाचें सेवन केलें असतां जर आपल्याला सुख होत असेल, तर त्याच्या कडुपणास कंटाळूं नये. २४ केळ विण्याचे पूर्वी तिच्याकडे पाहून निराशा होते; आणि तशा स्थितींतच जर ती तोडून टाकिली, तर तिजपासून उत्तम फल कोठून प्राप्त होणार ? २५ याप्रमाणें, स्वधर्म आचरण्यास कठीण आहे असें म्हणून जर त्याचा त्याग केला, तर तो मोक्षसुखाला अंतरलाच कीं ! २६ आणि आपली आई जरी कुरूप असली, तरी ज्या तिच्या प्रेमामुळें आपण जगतों, तें तिचें प्रेम कांहीं वांकडें नाहीं; २७ एरवीं दुसऱ्या स्त्रिया जरी रंभेहून सुस्वरूप असल्या, तरी बालकाला त्या काय करावयाच्या आहेत ? २८ अरे, पाण्यापेक्षां तुपांत पुष्कळ गुण आहेत हें खरें; पण माशाला तुपांत ठेवलें असतां तो जगेल का ? २९ हें पहा—जो वचनाग सर्व जगाला विष आहे, तोच त्यांतील किड्याला अमृत आहे; आणि गूळ—जो साऱ्या जगाला गोड आहे, तोच त्या किड्याचा मृत्यु आहे ! १३० म्हणून, ज्याला जें विहित कर्म सांगितलें आहे, कीं ज्याच्या आचरणानें संसाराचें बंधन तुटतें, तें कितीही कष्टसाध्य असलें तरी त्यानें त्याचेंच आचरण करावें. ३१ पण तोच दुसऱ्याचा धर्म उत्तम म्हणून जर का त्याचें आचरण केलें, तर पायानें चालण्याचें काम डोक्यानें केल्याप्रमाणें होऊन उलट तें दुःखाला मात्र कारण होईल. ३२ याकरितां, आपल्या जातिस्वभावानुसार आपल्या वांट्यास जें कर्म आलेलें आहे, त्याचें जो आचरण करतो, त्यानें कर्मबंधाला जिंकलें; (तो कर्मबंधनापासून मुक्त झाला;) ३३ आणि म्हणूनच, अर्जुना, परधर्माचा त्याग करून स्वधर्माचेंच आचरण करण्याविषयीं नियम नको का करायाला ? ३४ तर आत्मा जोंपावेतों दृष्ट झाला नाहीं, तोंपर्यंत कर्म करण्याचें राहील काय ? [नाहीं. तें अवश्य केलेंच पाहिजे;] आणि कर्म करावयाचें म्हटलें म्हणजे प्रथम कष्ट आहेत. ३५

हे कौंतेया, स्वभावसिद्ध जें कर्म, त्यामध्यें जरी दोष असला, तरी तें सोडूं नये; कारण, जसा धुरानें अग्नि व्यापिलेला आहे, तसे सर्व कर्मांचे आरंभ दोषानें व्यापिलेले आहेत. ४८

याचकरितां, कोणतेंही कर्म केलें तरी जर प्रारंभीं आयास पडतात, तर स्वधर्माचें आचरण केलें असतां दोष का लागेल सांग बरें ? ३६ अरे, सरळ वाटेनें चालावयाचें झालें तरी पायांलाच शीण यावयाचा; आणि आडरानांत भटकावयाचें झालें तरी तीच स्थिति ! ३७ अर्जुना, हें बघ—वाटेनें जातांना पदरांत शिळा किंवा शिदोरी (फराळाचें) हीं दोन्ही जरी बांधलीं, तरी ओझें सारखेंच होतें. परंतु जें विसाव्याचे (मुक्कामाचे) ठिकाणीं सुखकर होईल तेंच घ्यावें, ३८ बाकी धान्य आणि भूस काढतांना श्रम सारखेच पडतात; अथवा खाण्याकरितां किंवा होमाकरितां मांस शिजविण्याचे श्रमही सारखेच आहेत; ३९ हे विचक्षणा, दहीं किंवा पाणी यांच्या घुसळण्याचे श्रम सारखेच, अथवा वाळू किंवा तीळ घाण्यांत गाळण्याचे श्रम सारखेच, १४० हें बघ, अर्जुना, नित्यहोम देण्याकरितां किंवा एरवीं विस्तव पेटविण्याचे वेळीं धूर हा दोघांसही सोसावा लागतोच; ४१ अथवा लग्नाची बायको किंवा एखादी ठेवलेली स्त्री या दोघींचेंही पोषण करण्यास जर सारखाच खर्च लागतो, तर मग एखादे स्त्री जवळ ठेवून अपकीर्तीचा डाग कां लावून घ्यावा ? ४२ अरे, आपला शत्रु पाठीस लागून आला असतां त्यानें जर अतिशय लगट केलेली आहे, आणि आत

गा पाठीं लागला घाई । मरण न चुकेचि पाहीं । तरी समोरलो[1] काई । आगळें न कीजे ॥४३॥ कुळस्त्री दांडयाचे घाये । परघर रिगालीहि जरी साहे । तरी स्वपतीतें वायें । सांडिलें कीं[2] ॥४४॥ तैसे आवडतेंही करणें । न निपजे शिणल्याविणें । तरी विहित वारे कोणें । बोलें भारी ॥४५॥ वरी थोडेंचि अमृत घेतां । सर्वस्व वेंचो कां पंडुसुता । जेणें जोडे जीविता । अक्षयत्व ॥४६॥ येर कोड्या मोलें वेंचूनि । विष पियावें घेऊनि । आत्महत्येसि निमोनि । जायिजे जेणें ॥४७॥ तैसें जाचूनियां इंद्रियें । वेंचूनि आयुष्याचेनि दियें[3] । सांचले पापीं आन आहे । दुःखावांचूनि ॥४८॥ म्हणोनि करावा स्वधर्मु । जो करितां हिरोनि[4] घे श्रम । उचित देईल परम । पुरुषार्थराजु[5] ॥४९॥ याकारणें किरीटी । स्वधर्माचिये राहाटी । न विसंबिजे संकटीं । सिद्धमंत्रु जैसा ॥९५०॥ कां नाव जैसी उदधीं । महारोगीं दिव्यौषधी । न विसंबिजे तया बुद्धी । स्वकर्म येथ ॥५१॥ मग ययाचि गा कपिध्वजा[6] । स्वकर्माचिया महापूजा । तोषला ईशु तमरजा । झाडा[7] करूनि ॥५२॥ शुद्ध सत्त्वाचिया वाटा । आणी आपुली उत्कंठा । भव स्वर्ग काळकूटा- । ऐसे दावी ॥५३॥ जियें वैराग्य येणें बोलें । मागां ससिद्धी रूप केलें । किंबहुना तें आपुलें । मेळवी खांगें ॥५४॥ मग जितिलिया हे[9] ओथे । पुरुष सर्वत्र जैसा होये । कां जालाहि जें लाहे । तें आतां सांगों ॥५५॥

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति॥

अन्वय—सर्वत्र असक्तबुद्धिः, जितात्मा, विगतस्पृहः [नरः] परमां नैष्कर्म्यसिद्धिं संन्यासेन अधिगच्छति. ॥४९॥

तरी देहादिक हें संसारें । सर्वही मांडलेंसे जें [12]गुंफिरें । तेथ [13]मोतुडे तो [14]वांगुरें । वारा जैसा ॥५६॥ पैं परिपाकाचिये वेळे । फळ देठें ना देठु फळें । न धरे तैसें स्नेह [15]खुळें । सर्वत्र होय ॥५७॥ पुत्र वित्त कलत्र[16] । हे आलियाही स्वतंत्र । माझें न म्हणे पात्र । विषाचें जैसें ॥५८॥ हें असो विषयजातीं । बुद्धी पोळली ऐसी माघौती । पाउलें वेऊनि एकांतीं । हृदयाच्या रिघे ॥५९॥ ऐसया अंतःकरण । बाह्य येतां तयाची आण । न मोडी समर्था भेणें[17] । दासी जैसी ॥ ९६० ॥ तैसें ऐक्याचिये मुठी- । माजिवडें चित्त किरीटी । करूनि वेधीं[20] नेहटी[21] । आत्मयाच्या ॥६१॥ तेव्हां दृष्टादृष्टें[22] स्पृहे । निमणें जालेंचि आहे । आगीं दडपलिया [23]धुयें । राहिजे जैसें ॥६२॥ म्हणोनि नियमिकियें[24] मानसीं । स्पृहा[25] नासोनि जाय आपैसी । किंबहुना तो ऐसी । भूमिका पावे ॥६३॥ पैं अन्यथा[26] बोधु आघवा । मावळोनि तया पांडवा । बोधमात्रींचि जीवा । ठावो होय ॥६४॥ धरवेंणी[27] वेंचें सरे । तैसें भोगें प्राचीन [28]पुरे । नवें तंव नुपेंरे[29] । कांहींचि करूं ॥६५॥ ऐशी कर्में साम्यदशा । होय तेथ वीरेशा । मग श्रीगुरु आपैसा । भेटेचि गा ॥६६॥ रात्रीची चौपाहरी । वेंचलिया अवधारीं । डोळयां तमारी[30] । मिळे जैसा ॥६७॥ कां येऊनि फळाचा घड । पारुषवी[31] केळीची वाढ । श्रीगुरु भेटोनि करी पाड । मुमुक्षु[32] तैसा ॥६८॥ मग आलिंगिला पूर्णिमा । जैसा उणीव सांडी चंद्रमा । तैसें होय वीरोत्तमा । गुरुकृपा तया ॥६९॥ तेव्हां अबोध[33]मात्र असे । तो तंव तया कृपा नासे । तेथ निशीसवें जैसें । आंधारें जाय ॥९७०॥ तैसी अबोधाचिये कुशीं । कर्म कर्ता कार्य ऐशी । त्रिपुटी असे ते जैसी । गाभिणी मारिली ॥७१॥ तैसेंचि अबोधनाशासवें ।

१ समोर उभें राहून. २ मरून. ३ दिवस. ४ परिहार करितो. ५ मोक्ष ६ अर्जुनाच्या ध्वजावर कपिश्रेष्ठ मारुति विराजमान असे म्हणून त्याला 'कपिध्वज' म्हणतात. ७ नाश करून. ८ मागें पंचचाळिसाव्या श्लोकांत. ९ स्थान. १० वैराग्यभूमिका. ११ पूर्णत्वास पावलेला. १२ पाश. १३ सांपडत नाहीं. १४ जाळ्यांत १५ निर्जीव. १६ स्त्री. १७ भयानें. १८ मध्यें. १९ छंदीं. २० लावतो. २१ इहपर विषयांची इच्छा करी. २२ नाहींशी; नष्ट. २३ धुरानें. २४ हुकुमांत असलेल्या. २५ इच्छा. २६ कुतर्क. २७ सांचवणीचें पाणी. २८ संपतें. २९ उत्पन्न न होय. ३० सूर्य. ३१ थांबवी; बंद करी. ३२ जिज्ञासूला. ३३ अज्ञान.

मरण चुकतच नाहीं असें जर आहे, तर त्याच्या समोर उभें राहून दोन हात कां करूं नयेत ? ४३ कुलस्त्री दुसऱ्याचे घरांत शिरूनही जर तिला दांडक्याचा मार सोसावा लागतो, तर तिनें आपला पति व्यर्थ सोडला असें नाहीं का होत ? ४४ त्याप्रमाणें, पाहिजे तें कर्म केलें असतांही जर दुःख सोसावें लागतें, तर, बापा, स्वधर्माचरण कठीण असें कोणत्या तोंडानें म्हणतां येईल ? ४५ हे पांडुसुता, ज्या अमृतसेवनानें अमरत्व प्राप्त होतें, त्याच्या अल्पप्राप्तीकरितांही सर्वस्व कां खर्च करूं नये ? ४६ आणि ज्या विषाचें सेवन केलें असतां सर्व सुखाचा नाश होऊन आत्महत्येचें पातक लागतें, तें विष विकत घेऊन कां प्यावें ? ४७ त्याप्रमाणें, इंद्रियांना शीण देऊन आयुष्याचे दिवस खर्च करून पापाचा संचय केला असतां दुःखावांचून दुसरें फल आहे काय? ४८ म्हणून, स्वधर्माचेंच आचरण करावें. तो आपल्या श्रमाचा परिहार करून, उचित अशा परमपुरुषार्थाची–सर्वश्रेष्ठ मोक्षाची–प्राप्ति करून देईल. ४९ याकरितां, स्वधर्माचें आचरण सोडूं नये. ज्याप्रमाणें संकटसमयींही सिद्धमंत्र विसरूं नये, ९५० अथवा समुद्रांत पडलेल्यानें नाव सोडूं नये, किंवा महारोग्यानें दिव्यौषधीचा त्याग करूं नये, त्याप्रमाणें स्वकर्माचें आचरण सोडूं नये. ५१ मग, हे कपिध्वजा, याच स्वकर्मरूप महापूजेनें संतुष्ट झालेला ईश्वर तम व रज या गुणांचा नाश करून ५२ आपल्या उत्कंठेला शुद्धसत्वगुणाच्या मार्गाला लावितो, आणि संसार व स्वर्ग हे कालकूट विषाप्रमाणें आहेत असें वाटावयास लावितो. नंतर, ५३ पूर्वी वैराग्य या शब्दानें संसिद्धि या शब्दाचें जें वर्णन केलें, तें आपलें वैराग्यरूप स्थान तो मिळवितो. ५४ मग ही वैराग्यभूमिका जिंकल्यावर जी त्याची योग्यता होते, किंवा पूर्णत्वास पावलेल्या त्या पुरुषाला कशाचा लाभ होतो, तें आतां सांगतों. ५५

ज्याची बुद्धि कोठेंही आसक्त होत नाहीं, व जो जितेंद्रिय व निस्पृह आहे, असा मनुष्य संन्यासाच्या योगानें उत्कृष्ट अशा ज्ञानसिद्धीला प्राप्त होतो. ॥४९॥

तर, वारा जसा पारध्याच्या जाळ्यांत इकडून तिकडे जातांना अडकत नाहीं, तसा, देह आदिकरून जे संसाराचे पाश, त्यांत तो असूनही, सांपडत नाहीं. ५६ हे पहा—पिकलेलें फळ जसें देंठाला धरीत नाहीं, किंवा देंठही त्याला धरीत नाहीं, तसें संसारादिकांवरील सर्व प्रेम निर्जीव होतें. ५७ पुत्र, द्रव्य व स्त्री हीं आपल्या आपल्या तंत्रानें वागत असलीं तरी तो 'हीं माझीं आहेत' असें न म्हणतां त्यांचा विषाप्रमाणें त्याग करतो. ५८ फार काय सांगावें ? कढत पदार्थाच्या योगें हाताला चटका बसतांच जसा मनुष्य हात मागें घेतो, तशी त्याची बुद्धि विषयांपासून मागें परतून आत्मविचाराकडे लागते. ५९ अशा प्रकारें अंतःकरण हें इंद्रियद्वारा विषयांकडे न जाण्याविषयीं याची शपथ मोडीत नाहीं. जशी स्वामीच्या भयानें दासी आज्ञा मोडीत नाहीं, ९६० तसें, अर्जुना, ऐक्याच्या मुठीमध्यें चित्त धरून त्याला आत्म्याच्या छंदास लावतो. ६१ त्या वेळेस, जसा अग्नि राखेंत पुरला म्हणजे धूर आपोआप राहतो, तशी इहपरं विषयांची इच्छा सहजच नष्ट होते; ६२ म्हणून, मनाचा निग्रह झाला म्हणजे इच्छा आपोआप नाहींशी होते; फार सांगून काय करावयाचें आहे ? अशी भूमिका साधकाला प्राप्त होते. ६३ हें बघ अर्जुना, विपरीत बोध सगळा मावळून त्याला खरा बोधच प्राप्त होतो. ६४ जसें सांचविलेलें पाणी रोज खर्च केलें म्हणजे तें सरतें, तसें प्रारब्धकर्म हें भोगांनीं सरतें; आणि अहंकर्तृत्वभावना नसल्यामुळें नवीन कर्म उत्पन्न होत नाहीं. ६५ अर्जुना, अशा प्रकारें सर्व कर्मांची क्षीणदशा झाली म्हणजे मग श्रीगुरूंची आपोआप भेट होते. ६६ हें पहा–रात्रीचे चार प्रहर संपले म्हणजे अंधकाराचा नाश करणारा जो सूर्य दृष्टीस पडतो; ६७ अथवा फळाचा घड येऊन तो ज्याप्रमाणें केळीची वाढ खुंटवितो, त्याप्रमाणें, श्रीगुरु हे भेटून जिज्ञासूची कर्मकर्तृत्वाची खटपट बंद करतात. ६८ मग, पौर्णिमा प्राप्त झाली म्हणजे ज्याप्रमाणें चंद्राचे ठिकाणीं मुळींच उणीव रहात नाहीं, त्याप्रमाणें गुरुरूपा झाली म्हणजे जिज्ञासूला कोणतीही उणीव राहत नाहीं. ६९ त्या वेळीं, अज्ञान म्हणून जेवढें असतें, तेवढें तर त्याच्या कृपेनेंच नष्ट होतें, आणि रात्र गेल्यावर अंधार नाहींसा होतो; ९७० त्याप्रमाणें, अज्ञानाचा नाश झाला म्हणजे, त्याच्या पोटांत जी कर्म, कर्ता आणि कार्य ही त्रिपुटी आहे तीही नाश पावते. जशी गर्भिणी मारली म्हणजे पोटांतला गर्भ निराळा मारावा लागत नाहीं–तो आपोआपच मरतो, ७१ तसा अज्ञानाचा नाश झाला म्हणजे सर्व कर्मांचा

नाहे क्रियाजात आघवें । ऐसा समूळ संभवे । संन्यासु हा ॥७२॥ येणें मूळाज्ञानसंन्यासें । दृश्याचा जेथ ठावो पुसे । तेथ ज्ञानाचें तें आपैसें । तोचि आहे ॥७३॥ येइ्क्रियावेरी पाहीं । स्वप्नींचिया तिये डोहीं । आपणयातें काई । काढुं जाइजे ॥७४॥ तैं मी नेणें आतां जाणेन । हें सरलें तया दुःस्वप्न । आतां ज्ञातृज्ञेयाविहीन । चिदाकाश ॥७५॥ मुखाभासेंसीं आरिसा । परौता नेलिया वीरेशा । पाहा तेपणेंवीण जैसा । पाहाता ठाके ॥७६॥ तैसें नेणणें जें गेलें । तेणें जाणणेंही नेलें । मग निष्क्रिय उरलें । चिन्मात्रचि ॥७७॥ तेथ स्वभावें धनंजया । नाहीं कोणीचि क्रिया । म्हणौनि प्रवादु तया । नैष्कर्म्यु ऐसा ॥ ७८ ॥ तें आपुलें आपणपें । असताचि होऊनि आरोपे । तरंग का वायुकोपें । समुद्र जैसा ॥७९॥ तैसें न होणें निफजे । ते नैष्कर्म्यसिद्धि जाणिजे । सर्वसिद्धींत सहजें । परम हेचि ॥ ९८० ॥ देउळाचिया कामा कळसु । उपरम गंगेसी सिंधु प्रवेशु । का सुवर्णशुद्धी कसु । सोळावा जैसा ॥८१॥ तैसें आपुलें नेणणें । फेडिजे का जाणणें । तेंहि गिळूनि असणें । ऐसी जे दशा ॥८२॥ तियेपरतें कांहीं । निपजणें येथ नाहीं । म्हणौनि म्हणिपे पाहीं । परमसिद्धि ते ॥ ८३ ॥ परी हेचि आत्मसिद्धि । जो कोण्ही भाग्यनिधि । श्रीगुरुकृपाकाळिं । काळीं पावे ॥ ८४ ॥ उदयजताचि दिनकरु । प्रकाशुचि आंते आंधारु । का दीपसंगें कापुरु । दीपुचि होय ॥८५॥ तया लवणाची कणिका । मिळतखेंवो उदका । उदकाचि होऊनि ठेला । ठाके जेविं ॥८६॥ का निद्रित चेवविया । स्वप्नेंसीं नीद वाया । जाऊनि आपणपयां । मिळे जैसा ॥८७॥ तैसें जया कोण्हासि दैवें । गुरुवाक्य श्रवणाचिसवें । द्वैत गिळोनि विसंवे[11] । आपणया वृत्ती ॥८८॥ तयासी मग कर्म करणें । हें बोलिजैलचि करणें । आकाशा येणें जाणें । आहे काई ॥८९॥ म्हणौनि तयासि कांहीं । त्रिशुद्धि करणें नाहीं । परी ऐसें जरी हें कांहीं । नव्हे जया ॥९९०॥ काना वचनाचिये भेटी । सरिसाचि पैं किरीटी । वस्तु होऊनि उठी । कवणि एकु जो ॥९१॥ येऱ्हवीं स्वकर्माचेनि वन्हीं । काम्यनिषिद्धाचिया इंधनीं[14] । रजतमें कीर दोन्ही । जाळिलीं आधीं ॥९२॥ पुत्र वित्त परलोकु । यया तिहींचा अभिलाखु[15] । घरीं होय पाइकु[16] । हेंही जालें ॥९३॥ इंद्रियें सैरा पदार्थीं । रिगतां विटाळलीं होतीं । तियें प्रत्याहारतीर्थीं । न्हाणिलीं कीर ॥९४॥ आणि स्वधर्माचें फळ । ईश्वरीं अर्पूनि सकळ । घेऊनि केलें अढळ । वैराग्यपद ॥९५॥ ऐसी आत्मसाक्षात्कारीं । लाभे ज्ञानाची हावेरी । ते सामुग्री कीर पुरी । मेळविली ॥ ९६ ॥ आणि तेचि समयीं । सद्गुरु भेटले पाहीं । तेहींचि विहीं कांहीं । वंचिजेना ॥९७॥ परी वोखद घेतखेंवो । काय लाभे आपला[19] ठावो । का उदयजतांची दिवो[20] । मध्यान्ह होय ॥९८॥ सुक्षेत्रीं आणि वोल्टें[21] ।

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽप्नोति निबोध मे।
समासेनैव कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०॥

अन्वय—कौन्तेय, सिद्धिं प्राप्तः [नरः] यथा ब्रह्म आप्नोति, तथा मे समासेन एव निबोध; च या इयं ब्रह्मप्राप्तिः सा ज्ञानस्य परानिष्ठा [वर्तते]. ॥ ५० ॥

---

१ आणावें. २ जागें झाल्यावर. ३ ज्ञाता. ४ ज्ञानस्वरूप. ५ मुखाचें जें प्रतिबिंब दिसतें त्यासह. ६ क्रियारहित. ७ ज्ञान मात्र. ८ नांव. ९ प्राप्तीच्या वेळेस. १० व्यापतो. ११ स्थिर होतें. १२ ब्रह्मस्वरूप. १३ अग्नीमध्यें. १४ काष्ठांनीं. १५ इच्छा. १६ सेवक. १७ उत्कृष्ट दशा. १८ प्रतरणा केली नाहीं. १९ मूळ स्थिति. २० दिवस. २१ पर्जन्यानें भिजल्यावर.

नाश होतो. अशा प्रकारें सर्व कर्मांचा समूळ नाश होणें यालाच संन्यास म्हणतात, तोच त्याला प्राप्त होतो. ७२ त्यामुळें अज्ञानाच्या त्यागानें सर्व दृश्य पदार्थ नष्टवत् झाले म्हणजे मग जाणावयाचें जें तें तो आपोआप स्वतःच होतो. ७३ असें पहा-मनुष्य झोंपेंतून जागा झाल्यानंतर, आपण डोहांत बुडत असल्याचा जो त्याला स्वप्नांत भ्रम झाला होता, तो सत्य मानून त्यांतून आपल्याला काढण्याविषयीं तो खटपट करील काय ? ७४ त्याप्रमाणें, मला कळत नाहीं, मी आतां समजून घेईन, हें त्याचें दुःस्वप्न नष्ट होतें; आणि ज्ञेय व ज्ञाता हे जाऊन तो केवळ ज्ञानमात्र होतो. ७५ अर्जुना, प्रतिबिंबासहित आरसा दूर नेल्यावर ज्याप्रमाणें पाहाणारा हा पाहातेपणाशिवाय असतो, ७६ त्याप्रमाणें, अज्ञान जें जातें तें एकटें न जातां ज्ञानालाही घेऊन जातें. मग केवळ निष्क्रिय असें ज्ञानमात्र उरतें. ७७ अर्जुना, या नैष्कर्म्यभूमिकेच्या ठिकाणीं स्वभावतः कोणतीच क्रिया नाहीं, म्हणून त्या स्थितीला नैष्कर्म्यसिद्धि असें म्हणतात. ७८ तें आपलें स्वरूप असून, नसणेपणाच्या भ्रमामुळें जो असणेपणा येतो तोही जाऊन केवळ असणेपणा राहतो. जसा वायूच्या उपाधीमुळें उत्पन्न होणाऱ्या लाटा वायु नाहींसा झाला म्हणजे आपोआप पाण्याशीं ऐक्य पावतात. ७९ असें कोणतेंही कर्म न होणें अशी जी स्थिति, तिला नैष्कर्म्यसिद्धि म्हणतात; आणि हीच साहाजिकतः सर्व सिद्धींत मुख्य होय. ९८० कळस बसल्यावर जसा देवळाच्या कामाचा शेवट होतो; अथवा गंगा समुद्रांत पावली म्हणजे जसें पुढें तिचें नांव राहत नाहीं; किंवा सोनें शुद्ध करीत असतां सोळा आणे कस लागला म्हणजे ज्याप्रमाणें शुद्ध करण्याची क्रिया बंद होते, ८१ त्याप्रमाणें, आपलें अज्ञान ज्या ज्ञानानें नाहींसें केलें, तें ज्ञानही जेव्हां नाहींसें होईल अशी जी स्थिति, ८२ तिच्यापेक्षां दुसरें कांहीं प्राप्त होणें राहत नाहीं; म्हणून तिला परमसिद्धि असें म्हणतात. ८३

कौंतेया, ही ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूप सिद्धि ज्याला प्राप्त झाली आहे, त्याला ब्रह्माची प्राप्ति कशी होते तें मी संक्षेपानेंच सांगतों, तें समजून घे. ही जी ब्रह्मप्राप्ति, तीच ज्ञानाची परमसीमा होय. ॥५०॥

पण श्रीगुरुकृपेच्या योगें ज्या कोणा भाग्यवान पुरुषास ही आत्मसिद्धि प्राप्त होते; ८४ सूर्य उगवतांच जसा अंधाराचाच प्रकाश होतो, किंवा दिव्याच्या ज्योतीस कापूर लागतांच तो दिवा होतो: ८५ अथवा मिठाचा खडा पाण्यांत मिळवितांच जसा जलरूप होऊन राहतो: ८६ किंवा निजलेल्या मनुष्यास जागें केल्यावर मिथ्या स्वप्नासह झोंप नाहींशी होऊन तो आपल्या मूळस्वरूपाप्रत प्राप्त होतो, ८७ तशी दैवयोगानें ज्या कोणाची वृत्ति गुरुवाक्यश्रवणाबरोबर भेदाचा नाश करून स्वस्वरूपाच्या ठिकाणीं स्थिर होते. ८८ मग त्याला कांहींएक कर्म करण्याचें उरतें असें कोण म्हणेल ? पहा कीं, आकाश सर्वत्र भरलेलें असल्यामुळें, त्याला इकडून तिकडे व तिकडून इकडे येणें घडतें का ? ८९ म्हणून, ज्यास आत्मसिद्धि प्राप्त झाली आहे, त्याला खरोखर कांहींएक कर्तव्य उरत नाहीं. परंतु ज्या साधकाला इतका अधिकार प्राप्त झाला नसेल, (असंभावना व विपरीत भावना हे दोष असल्यामुळें बुद्धीचा निश्चय झालेला नसेल;) ९९० अर्जुना, कोणी एक साधक-जो तीव्र अधिकारी आहे, तो, श्रीगुरूंच्या वचनाची व त्याच्या कानाची गांठ पडण्याबरोबर ब्रह्मस्वरूप होतो. ९१ एरवीं, ज्या मंदाधिकारी साधकानें स्वकर्मरूप अग्नीमध्यें काम्यकर्म व निषिद्धकर्म या इंधनानें रज व तम हे गुण अगोदर जाळून टाकले. ९२ नंतर पुत्र, वित्त (द्रव्य) स्वर्गादि लोक या तिहींचा काम (इच्छा) हा ज्याच्या स्वाधीन होऊन घरीं सेवक झाला. ९३ भिन्न भिन्न निषिद्ध विषयांचे ठायीं प्रवेश केल्यामुळें इंद्रियें-जीं विटाळलीं होतीं, तीं, योगामध्यें प्रत्याहाररूपी तीर्थांत स्नान घालून पवित्र केलीं. ९४ आणखी, स्वधर्माच्या आचरणानें प्राप्त होणारें फळ ईश्वरास अर्पण करून त्याच्या प्रसादानें अक्षय्य वैराग्यपद प्राप्त करून घेतलें. ९५ अशा प्रकारें, आत्मसाक्षात्काररूप जें ज्ञान, तें होण्याला जीं साधनें पाहिजेत तीं सर्व सामुग्री मिळविली; ९६ आणि तशांत सद्गुरूंची गांठ पडली व त्यांनीही प्रतारणा न करितां सम्यग्ज्ञानाचा उपदेश केला. ९७ परंतु औषध घेतांक्षणींच तात्काळ रोगाची निवृत्ति होऊन आपली मूळची प्रकृतीची स्थिति प्राप्त होते काय ? अथवा प्रातःकाळीं सूर्य उगवतांच मध्यान्हकाळ होतो काय ? ९८ उत्तम जमीन असून पर्जन्य-

अथवा ही पेरिलें बोमटें । तरी आकोट फळ भेटे । परि वेळें कीं गा ॥९९॥ ओळखा मार्गु प्रांजळु । मिनला सुसंगाचाही मेळु । तरि पाविजे वांचूनि वेळु । कागोचि कीं ॥१०००॥ तसा वैराग्यलाभु जाला । वरि सद्गुरुही भेटला । जीवीं अंकुरु फुटला । विवेकाचा ॥ १ ॥ तेणें ब्रह्म एक आथि । येर आघवीचि भ्रांति । हेही कीर प्रतीति । आड केली ॥२॥ परी तेंचि जें परब्रह्म । सर्वात्मक सर्वोत्तम । मोक्षाचेंही काम । सरे जेथ ॥३॥ तया सिद्धी अवस्था पोटीं । जिरवी जें गा किरीटी । तया ज्ञानासिद्धी मिठी । दे जें वस्तु ॥४॥ ऐक्याचें एकपण सरे । जेथ आनंदकणुही विरे । कांहींचि उरोनि नुरे । जें कांहीं गा ॥५॥ तियें ब्रह्मीं ऐक्यपणें । सहजचि होऊनि असणें । तें क्रमेंचि करून तेणें । पाविजे पैं ॥६॥ भुकेलियापासीं । वोगरिलें पड्रसीं । तो तृप्ति प्रतिग्रासीं । काढे जेविं ॥७॥ तैसा वैराग्याचा वोकावा । विवेकाचा तो दिवा । आंबुथितां आत्मठेवा । काढीचि तो ॥८॥ तरी भोगिजे आत्मऋद्धी । येवढी योग्यतेची सिद्धी । जयाच्या ठायीं निरवधी । देखें जाली ॥९॥ तो जेणें क्रमें ब्रह्म । होणें करी गा सुगम । तया क्रमाचें आतां वर्म । आईक सांगों ॥१०१०॥

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च । शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥

अन्वय—विशुद्धया बुद्ध्या युक्तः, च धृत्या आत्मानं नियम्य, शब्दादीन् विषयान् त्यक्त्वा, च रागद्वेषौ व्युदस्य; ५१

तरी गुरु दाविलिया वाटा । येऊन विवेकतीर्थतटा । धुतलिया मळकटा । बुद्धीचा तेणें ॥११॥ मग राहूनें सांडिली । प्रभा चंद्रें आलिंगिली । तैसी शुद्धत्वें जडली । आपणयां बुद्धि ॥१२॥ सांडूनि कुळें दोन्ही । प्रियासी अनुसरे कामिनी । द्वंद्वत्यागें स्वचिंतनीं । पडली तैसी ॥१३॥ आणि शब्दाऐसें भिंहार । नेत्रों नेत्रों निरंतर । इंद्रियीं केले थोर । शब्दादिक जे ॥ १४॥ ते रश्मिजाळ काढलेया । मृगजळ जाय लया । तैसें धृतिरोधें तयां । पांचांहीं केलें ॥१५॥ नेणतां अधमाचिया अन्न । खादलिया कीजे वमन । तैसीं वोकविलीं सवासन । इंद्रियें विषयीं ॥१६॥ मग प्रत्यगावृत्ती चोखटें । लाविलीं गंगेचेनि तटें । ऐसीं प्रायश्चित्तें धुवटें । केलीं जेणें ॥१७॥ पाठीं सात्त्विकें धीरें तेणें । शोधारलीं तियें करणें । मग मनेंसीं योगधारणें । मेळविलीं ॥१८॥ तेविंचि प्राचीनें इष्टानिष्टें । भोगेंसीं येउनी भेटे । तेथ देखिलियाही चोखटें । द्वेषु न करी ॥१९॥ ना गोमटेंचि विपायें । तें आणूनि पुढां सूये । तयालागीं न होये । साभिलाषु ॥१०२०॥ यापरी इष्टानिष्टीं । रागद्वेषां किरीटी । त्यजूनि गिरिकपाटीं[13] । निकुंजीं[14] वसे ॥ २१ ॥

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः । ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ५२

अन्वय—विविक्तसेवी, लघ्वाशी, यतवाक्कायमानसः, नित्यं ध्यानयोगपरः च वैराग्यं समुपाश्रितः [अस्ति]; ५२

गजबजा[15] सांडिलिया । वसवी वनस्थळिया । अंगाचियाचि मांदियां[16] । एकलेया ॥ २२ ॥ शमदमादिकीं खेळे । न बोलणेंचि चावळे । गुरुवाक्याचेनि मेळें[18] । नेणे वेळु ॥२३॥ आणि आंगा बळ यावें । भातारि क्षुधा जावें । कां जिभेचे पुरावे । मनोरथ ॥२४॥ भोजन करितांविखीं[19] । तया तिहींतें न लेखी । आहारीं मिती संतोषीं । माप न सूये ॥२५॥ अग्नोचेनि पोषकें । हारपतां प्राणु पोखे । इतुकि-

१ पाहिलेले, २ षड्रसान्न. ३ आश्रय. ४ पेटका असतां. ५ ओळखेली; ओळखेली. ६ आत्मस्वरूपी. ७ आवडतें. ८ सर्वक्रिया. ९ अंतर्मुख वृत्ति. १० शुद्ध केली. ११ पूर्वकर्मांच्या योगानें. १२ प्रीति. १३ पर्वताच्या गुहेंत. १४ निरंजन वनांत. १५ कोलांच्या गलबलीनें. १६ समुदाय. १७ इंद्रियनिग्रह व मनोनिग्रह यांनींच. १८ मननामुळें. १९ वेळीं. २० अन्नपचन. २१ जठराग्नि.

वृष्टि झाली, व त्यांत उत्तम बीजही पेरलें, म्हणजे त्यास
पुष्कळ पीक येतें; परंतु, अर्जुना, त्याला वेळ लागतो;
९९ उत्तम मार्ग असून त्यांत चांगल्याची सोबतही
मिळाली, तरी ज्या ठिकाणीं आपल्यास जावयाचें असेल
त्या ठिकाणीं जाण्यास वेळ हा लागावयाचाच; १०००
त्याप्रमाणें, वैराग्यही प्राप्त झालें, त्यांत सद्गुरूंचीही भेट झाली
व ज्ञानप्राप्ति करून घेण्याचीही अंतःकरणांत इच्छा
झाली; १ मग त्यांच्या उपदेशानें, ब्रह्म एक सत्य आहे,
व त्यावांचून इतर सर्व प्रपंच भ्रांतिरूप आहे, हें ऐकून
साधकाचाही त्याप्रमाणें दृढनिश्चय झाला; २ परंतु
असें जें सर्वव्यापक व सर्वोत्तम परब्रह्म—ज्या ठिकाणीं
मोक्ष शब्दही नाहींसा होतो; ३ अर्जुना, साध्य साधक
व साधन ही त्रिपुटी ज्या ज्ञानानें नाहींशी होते असें
जें ज्ञान, तें ज्या ब्रह्माच्या ठिकाणीं लय पावतें; ४ जेथें
ऐक्याचा एकपणाही उरत नाहीं, व जेथें आनंदसुखाचा
लेशही उरत नाहीं; व जेथें कांहीं न उरून जें उरतें,
५ असें जें ब्रह्म, त्या ब्रह्माच्या ठिकाणीं ऐक्य पावून
राहणें तें क्रमानेंच प्राप्त होतें. ६ क्षुधितापुढें षड्रस
अन्नाचें ताट वाढून ठेवलेलें असलें, तरी तो एकदम
तृप्त न होतां प्रत्येक घासानें तृप्ति वाढतां वाढतां
शेवटल्या घासाला पूर्ण तृप्त होतो; ७ त्याप्रमाणें, तो
साधक वैराग्याच्या आश्रयानें व विवेकरूप दीपाच्या
प्रकाशानें आत्मस्वरूपीं ठेव्यास प्राप्त होतो; ८ तर
आत्मरूप ऐश्वर्य भोगण्याची ज्या साधकाचे अंगीं
खरोखर योग्यता प्राप्त झाली, ९ तो ज्या क्रमानें ब्रह्म-
प्राप्ति सुलभ करून घेतो, त्या क्रमाचें वर्म तुला सांगतों,
ऐक. १०१०

जो मनुष्य अत्यंत शुद्धबुद्धीनें युक्त होऊन, धैर्यानें आपल्या चित्ताचें नियमन करून, शब्दादिक विषय टाकून, प्रीति व अप्रीति नाहींशी करून टाकतो. ॥ ५१ ॥

तर श्रीगुरूंनीं दाखविलेला मार्ग स्वीकारून विवेकरूपी
तीर्थाच्या तटावर बुद्धीचा मळ धुऊन टाकतो; ११
मग ज्याप्रमाणें राहूनें ग्रासलेली चंद्राची प्रभा त्यानें
सोडल्यावर ती चंद्रास आलिंगन देते, त्याप्रमाणें,
बुद्धीचा शुद्धपणा—जो नानाप्रकारच्या दुर्वासनांनीं भ्रष्ट
झाला होता, तो शुद्ध होऊन ती आपले मूळचे स्थि-
तीस प्राप्त होते. १२ कुलस्त्री जशी दोन्ही कुळांचा
अभिमान टाकून केवळ आपल्या प्रियपतीलाच अनु-
कूल असते, तशी बुद्धि ही द्वैतभावना सोडून आत्म-
चिंतनांतच रत होते. १३ जीवाचें आवडलें असें जें
ज्ञान, तें नेऊन इंद्रियांनीं ज्या शब्दादिक विषयांला
थोरपणा दिला, (प्रौढी वाढविली,) १४ ते पंचवि-
षय, सूर्याचे किरण नाहींतसे झाले म्हणजे मृगजळ जसें
आपोआप नाहींसें होतें, तसे धैर्यानें इंद्रियांचा रोध
झाला म्हणजे आपोआप नाहींतसे होतात. १५ न स-
मजतां भ्रष्टाच्या घरचें खाल्लेलें अन्न जसें कळल्यावर
ओकून टाकावें लागतें, तशा अंतःकरणांतील विषय-
वासना इंद्रियांकडूनच ओकविल्या. १६ मग अंतर्मुख-
वृत्तिरूपी जी शुद्ध गंगा, तिच्या तीराला वृत्ति आणून
स्नान घातलें. याप्रमाणें ज्यानें वृत्ति शुद्ध केली, १७
नंतर सात्त्विक धैर्यानें तीं सर्व इंद्रियें शुद्ध केलीं, आणि
मग मनाला योगाभ्यास करण्यास लावलें; १८ त्याच-
प्रमाणें, पूर्वकर्माच्या योगानें चांगले किंवा वाईट भोग
प्राप्त झाले असतां वाईट भोगाविषयीं खेद करीत नाहीं;
१९ अथवा सहज चांगला भोग भोगण्याचा समय
आला असतां त्याविषयीं अभिलाष धरीत नाहीं;
१०२० याप्रमाणें, अर्जुना, इष्ट किंवा अनिष्ट भोगा-
विषयीं हर्ष अथवा खेद टाकून, पर्वताचे गुहेंत अथवा
निरंजन वनांत वास करितो; २१

जो एकांतवास करणारा, मिताहारी, काया, वाचा व मन यांना स्वाधीन ठेवणारा, निरंतर ध्यानयोगांत तत्पर असणारा, आणि वैराग्याचा आश्रय करणारा असा असतो; ॥ ५२ ॥

ज्या ठिकाणीं लोकांचा गलबला नाहीं असें अरण्य
पाहून त्या ठिकाणीं वस्ती करतो, तेथें समाज जर
कसला असेल तर त्या एकट्याच्या अवयवसमुदाया-
चाच असतो; २२ इंद्रियें व मन यांचा निग्रह हीच
त्याची क्रीडा, न बोलणें हेंच त्याचें बोलणें; गुरुवा-
क्याचे मननामुळें दुसऱ्या कशाचेंही चिंतन करण्यास
त्यास वेळच फावत नाहीं; २३ आणि आपले अंगास
शक्ति यावी, व क्षुधा नाहींशी व्हावी, आणि जिव्हेचे
मनोरथ पूर्ण व्हावे, २४ या तीन्ही गोष्टींची भोजन-
प्रसंगीं पर्वा करीत नाहीं; आणि मिताहार करून पूर्ण
संतुष्टता मिळावी अशीही इच्छा करीत नाहीं; २५
अन्नपचन करणारा जो जठराग्नि, त्याला जर कांहीं
आहार दिला नाहीं, तर तो प्राणनाश करील, म्हणून,

याचि लागु मोडके । अशनें करी ॥२६॥ आणि पर-पुरुषें कामिकी । कुळवधू आंग न लाभी । निद्रा-कल्या न मोकळी । आसन तैसें ॥२७॥ दंडवताचेनि प्रसंगें । भुयीं हन अंग लागे । वांचूनि येर नेघे । राभस्यें तेथ ॥२८॥ देहनिर्वाहापुरतें । राहाटवी हातांपायांतें । किंबहुना आपैतें । सबाह्य केलें ॥२९॥ आणि मनाचा उंबरा । वृत्तीसी देखों नेदी वीरा । तेथ कें वाग्व्यापारा । अवकाशु असे ॥१०३०॥ ऐसेनि देह वाचा मानस । हे जिणोनि बाह्यप्रदेश । आकळिलें आकाश । ध्यानाचें तेणें ॥३१॥ गुरुवाक्यें उठविला । बोधीं निश्चयो आपुला । न्याहाळी हातीं घेतला । आरिसा जैसा ॥३२॥ पैं ध्याता आपणचि परी । ध्यानरूप वृत्तिमाझारीं । ध्येयत्वें हे अवधारीं । ध्यानरूढी गा ॥३३॥ तेथ ध्येय ध्यान ध्याता । यया तिहीं एकरूपता । होय तंव पंडुसुता । कीजे तें गा ॥३४॥ म्हणौनि तो मुमुक्षु । आत्मज्ञानीं जाला दक्षु । परी पुढां सूनि पक्षु । योगाभ्यासाचा ॥३५॥ अपानरंध्रद्वया[६]- । माझारीं धनंजया । पार्ष्णीं[७] पिडूनियां । कांवरुमूळ ॥३६॥ आकुंचूनि अध । देऊनि तिन्ही बंध । करूनि एकवद । वायू भेदी ॥३७॥ कुंडलिनी जागऊनि । मध्यमा विकाशूनि । आधारादि भेदूनि । आज्ञावरी ॥३८॥ सहस्रदळाचा मेघु । पीयूषें वर्षोनि चांगु । तो मूळवरी वोघु । आणूनियां ॥३९॥ नाचतया पुण्यगिरी । चिद्भैरवाच्या[१२] खापरीं । मनपवनाची खीच पुरी । वाढूनियां ॥१०४०॥ जालिया योगाचा गाढो[१४] । मेळावा सूनि हा पुढां । ध्यान मागिलीकडां । स्वयंभ[१५] केलें ॥४१॥ आणि ध्यान योग दोन्ही । इयें आत्मतत्त्वज्ञानीं । पैठीं[१६] होआवया निर्विघ्नीं । आधींचि तेणें ॥४२॥ वीतरागता[१७]-तेसारिखा । जोडूनि ठेविला सखा । तो आघवियाचि भूमिका[१८]- । सवें चाले ॥४३॥ पहावें दिसे तंववरी । दिठीतें न सांडी दीपु जरी । तरी कें आहे अवसरी[१९] । देखावया ॥४४॥ तैसें मोक्षीं प्रवर्तलया । वृत्ती ब्रह्मीं जाय लया । तंव वैराग्य आथी तया । भंगु कैंचा ॥४५॥ म्हणौनि सवैराग्यु । ज्ञानाभ्यासु तो सभाग्यु । करूनि जाला योग्यु । आत्मलाभा ॥४६॥ ऐसी वैराग्याची अंगी । बाणूनियां वज्रांगी[२०] । राजयोगतुरंगीं[२१] । आरूढला ॥४७॥ वरी आडपडिलें दिठी । सानें थोर निवटी[२२] । तें बळी विवेकमुष्टीं । ध्यानाचें खांडें[२३] ॥४८॥ ऐसेनि संसाररणाआंतु । आंधारीं सूर्यु तैसा असे जातु । मोक्षविजयश्रिये वरैतु[२४] । होआवयालागीं ॥४९॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ५३

अन्वय—अहंकारं, बलं, दर्पं, कामं, क्रोधं च परिग्रहं विमुच्य निर्ममः शान्तः, सः नरः ब्रह्मभूयाय कल्पते. ॥ ५३ ॥

तेथ आडवाया आले । दोषवैरी जे थोपटिले । तयांमाजीं पहिले । देहाहंकारु ॥१०५०॥ जो नें[२५] मोकली मारूनी । जीवों नेदी उपनवोनी । विवंचवी[२६] खोडां घालूनी । हाडांचिया ॥५१॥ तयाचा देहदुर्ग हा थारा । मोडोनि घेतला तो वीरा । आणि बळ हा दुसरा । मारिला वैरी ॥५२॥ जो विषयाचेनि नांवें । चौगुणेंही वरी थांवे[२७] । जेणें मृतावस्था चावे । सर्वत्र जगा ॥५३॥ तो विषय विषयां अधावो । आघविया दोषांचा रावो । परी ध्यानखड्गाचा घावो । साहेल कैंचा ॥५४॥ आणि प्रिय विषयप्राप्ती । करी जया सुखाची

१ आहार. २ इच्छा केली. ३ अविचारानें. ४ स्वाधीन. ५ बोलणें. ६ गुद व शिश्न. ७ टाचेनें दाबून. ८ चार बोटांचा मध्य; मूळबंध. ९ मोकळा करून. १० भुंवयांच्या मध्यें असणाऱ्या आज्ञाचक्रापर्यंत. ११ मूर्धिआकाशांत. १२ चैतन्यरूप भैरवाच्या. १३ खिचडा. १४ बळकट. १५ स्थापन; निश्चित. १६ प्राप्त १७ वैराग्यासारखा. १८ अवस्था. १९ उशीर. २० वज्रकवच. २१ अद्वैतबोधरूप घोड्यावर. २२ निवारण करी. २३ खड्ग. २४ वर; भर्ता. २५ सोडीत नाहीं. २६ कुचंबवितो; दुःख देतो. २७ बळावे. २८ जोर.

प्राणरक्षण होईल इतक्यापुरताच आहार करतो; २६ आणि परपुरुषानें इच्छा केली तरी कुलस्त्री जशी त्याला वश होत नाहीं, तसें निद्रेला किंवा आळसाला वश होऊन आपलें आसन ढळूं देत नाहीं; २७ ईश्वराला दंडवत करते समयीं जो जमीनीला स्पर्श होईल, त्यावांचून कधींही अविचारानें जमीनीवर निद्रेकरितां अंग टाकीत नाहीं; २८ शरीरनिर्वाहापुरता जो हातपायांचा उपयोग करितो; किंबहुना ज्यानें अंतःकरण व बाह्येंद्रियें स्वाधीन ठेवलीं आहेत; २९ आणि, अर्जुना, जो आपल्या वृत्तीला मनाच्या उंबऱ्यापर्यंतही येऊं देत नाहीं, त्याच्या ठिकाणीं बोलणें, चालणें वगैरे व्यापारांस कोठून थारा मिळणार ? १०३० अशा प्रकारें शरीर, वाणी व मन हीं सर्व जिंकून ज्यानें ध्यानाकाश स्वाधीन करून घेतलें; ३१ ज्याप्रमाणें आरसा हातीं घेतला असतां त्यांत आपलें स्वरूप स्पष्ट दिसतें, त्याप्रमाणें गुरुवाक्याच्या बोधानें ज्यानें आपल्या बोधाचा निश्चय केला आहे; ३२ तो ध्यानाचा प्रकार असा कीं, ध्यान करणारा ध्याता, त्याची जी वृत्ति ती ध्यानरूपी वृत्ति, व त्या वृत्तीनें ज्याचें ध्यान करावयाचें तें ध्येय ही त्रिपुटी आपले ठिकाणींच पाहतो; ३३ हे पांडुसुता, त्या ठिकाणीं ध्येय, ध्यान व ध्याता ही त्रिपुटी विसरून केवळ एकच रूप राही तोंपर्यंत ध्यान करावें लागतें; ३४ म्हणून, तो मोक्षेच्छु आत्मज्ञानाविषयीं दक्ष होतो; परंतु योगाभ्यासाचा पक्ष पुढें करून, ३५ अर्जुना, गुद व शिश्न या दोहोंच्या मध्यमार्गी पायाच्या टांचेनें दाबून मूळबंध करितो; ३६ अधोभाग संकुचित करून मूळबंध, ओढियाणाबंध, जालंधरबंध, या तीन बंधांनीं वायूचे भेद मोडून एकविध करतो; ३७ अशा प्रकारें प्राणाचा रोध झाला म्हणजे कुंडलिनी जागी होऊन मध्यमा म्हणजे सुषुम्नामार्ग मोकळा होतो; आणि आधारचक्रापासून आज्ञाचक्रापर्यंत प्राणभेद करून ऊर्ध्व जातो; ३८ मग ब्रह्मरंध्रांतील सहस्रदलकमळरूपी मेघापासून अमृतवृष्टि होते, त्याचा ओघ सुषुम्ना नाडीमें मूळबंधापर्यंत येतो; ३९ मग मूर्धिन आकाशामध्यें चैतन्यरूपी भैरवाच्या खापरांत (पात्रांत) मन व वायु यांचा खिचडा वाढतो; १०४० अशा प्रकारें हा योगसाधनांचा बळकट मेळावा पुढें करून त्याचे मागें ध्यान निश्चित करतो; ४१ आणखी, ध्यान व योग हे दोन्ही निर्विघ्नपणें आत्मतत्त्वज्ञानाच्या ठिकाणीं प्राप्त होण्याचे आधींपासून ४२ जो वैराग्यासारखा परममित्र जोडून ठेवलेला असतो, तो, ज्या ज्या भूमिकेवर साधक प्राप्त होईल, तेथें तेथें त्याजबरोबर असतो. ४३ आपल्याला जें पाहावयाचें आहे, तें दिसलें नाहीं तोंपर्यंत जर दिव्याची सोबत आहे, तर मग पाहण्यास काय उशीर ? ४४ याप्रमाणें, मोक्षप्राप्ति व्हावी म्हणून प्रवृत्त झालेल्या साधकास, त्याची वृत्ति ब्रह्मस्वरूपाचे ठिकाणीं लय पावेतोंपर्यंत जर वैराग्याची सोबत आहे, तर त्याच्या मोक्षप्राप्तीस भंग कसा होईल ? ४५ म्हणून, वैराग्ययुक्त ज्ञानाचा अभ्यास करणारा जो भाग्यवान पुरुष, तो आत्मलाभाला योग्य होतो; ४६ असें वैराग्याचें वज्रकवच अंगांत घालून जो राजयोगरूप घोड्यावर स्वार होतो; ४७ मग लहानमोठें जें दृष्टीस पडेल, त्याचें निवारण करण्याकरितां विवेकरूपी मुठींत ध्यानरूपी खड्ग बळकट घेतो; ४८ आणि अशा प्रकारें, सूर्य जसा अंधारांत निःशंकपणें शिरतो, तसा जो मोक्षरूपी विजयश्रीला वरण्याकरितां संसाररूपी रणांत निःशंकपणें शिरतो; ४९

आणि जो मनुष्य अहंकार, सामर्थ्य, उन्मत्तपणा, काम, क्रोध व संग्रह या विकारांना टाकून ममतारहित होऊन शांत असतो, तो मनुष्य ब्रह्मरूप होण्यास योग्य होतो. ॥५३॥

त्या ठिकाणीं त्याला आडविण्याकरितां आलेले जे दोषरूपी वैरी तो मारतो, त्यांपैकीं पहिला वैरी 'देहाहंकार' हा होय. १०५० जो अहंकार मनुष्याला मारून सोडीत नाहीं, व उत्पन्न करून जगूं देत नाहीं; तर देहाच्या सांपळ्यांत घालून कुचंबवीत ठेवितो, ५१ त्या अहंकाराचें राहण्याचें ठिकाण जो देहरूप किल्ला, तो फोडून हस्तगत करून घेतो. आणि त्याचप्रमाणें, अर्जुना, 'बळ' हा जो दुसरा वैरी, त्याचाही नाश करितो. ५२ जो बळरूप शत्रु विषयांचें नांव ऐकल्याबरोबर चौपट वाढून सर्व जगाला विषयांशिवाय इतर वस्तूंचें भान राहूं देत नाहीं, ५३ तो बळरूपी शत्रु विषयरूपी विषाचा केवळ डोह असून, सर्व दोषांचा राजा आहे, पण त्याला ध्यानरूपी खड्गाचा घाव कसा सहन होईल ? ५४ आणि प्रिय विषयांची प्राप्ति झाली असतां त्याला

व्यसनी । तेंचि वाळूनि[1] धुंधी । आंगीं जो वाजे॥५५॥ जो सन्मार्गा मुकवी । मग अधर्माच्या आडवीं[2] । सूनि वाघां सांपडवी । नरकादिकां ॥५६॥ तो वि-श्वासें[3] मारिता रिपु । निवटूनि घातका दर्पु[4] । आणि जयाचा महा कंपु[5] । तापसांसी ॥५७॥ क्रोधा ऐसा महादोषु । जयाचा देख परिपाकु[6] । भरिजे तंव अधिकु । रिता होय जो ॥५८॥ तो कामु कोणेच ठायीं । नसे ऐसें केलें पाहीं । कीं तेंचि क्रोधाही । सहजें आलें ॥५९॥ मुळाचें तोडणें जैसें । होय कां शाखोद्रेकें । कामु नाशलेनि नाशे । तैसा क्रोधु ॥१०६०॥ म्हणौनि काम वैरी । आला जेथ ठाणोरी[7] । तेथ सरली वारी । क्रोधाचीही ॥६१॥ आणि समर्थु आपला खोडा । शिसें वाहवी जैसा होडा[8] । तैसा भुंभौनि[9] जो गाढा । परिग्रहो[10] ॥६२॥ जो माथांचि पोळणवी[11] । अंगा अवगुण घालवी[12] । जीवें दांडी[13] घेववी । ममत्वाची ॥६३॥ शिष्यशास्त्रादि-विलासें । मठादिमुद्रेचेनि[14] मिसें । घातले आहाती फांसे । निःसंगा जेणें ॥६४॥ घरीं कुटुंबपणें सरे । तरी वनीं वन्यें[15] होऊनी अवतरे । नागवीयाही शरीरें । लागला आहे ॥६५॥ ऐसा दुर्जयो जो परिग्रहो । तयाचा फेडूनि ठावो । भवविजयाचा उत्साहो । भोगीतसे जो ॥६६॥ तेथ अमानित्वादि आघवे । ज्ञानगुणाचे जे मेळावे । ते कैवल्यदेशींचे आघवे । राय जैसे आले ॥६७॥ तेव्हां सम्यक्ज्ञानाचिया । राणिवा ओपूनि[16] तया । परिवारु होऊनियां । राहत आंगें ॥६८॥ प्रवृत्तीचिये राजबिदीं[17] । अवस्थाभेद-प्रमदीं[18] । कीजत आहे प्रतिपदीं[19] । सुखाचें लोण॥६९॥ पुढां बोधाचिये कांबीवरी । विवेकु दृश्याची मांदी[20] सारी । योगभूमिका आरती करी । येती जैसिया ॥१०७०॥ तेथ ऋद्धिसिद्धींचीं अनेगें । वृंदें मिळती[21] प्रसंगें । तिये पुष्पवृष्टी[22] आंगें । नाहातसे तो ॥७१॥ ऐसेनि ब्रह्मैक्यासारिखें । स्वराज्य येतां जवळिकें । झळंबित आहे हरिखें । तिन्ही लोक ॥७२॥ तेव्हां वैरिया कां मैत्रिया । तयासि माझें म्हणावया । समानता धनंजया । उरेचिही ना ॥७३॥ हें ना भलतेणें व्याजें[23] । तो जयातें म्हणे माझें । तें नोव-वेचि कां दुजें । अद्वितीय जाला ॥७४॥ पैं आपु-लिया एकी सत्ता । सर्वही कवळूनियां पंडुसुता । कहीं न[24] लगती ममता । धोंडिली[25] तेणें॥७५॥ ऐसा जिंतिलिया रिपुवर्ग । अपमानिलिया हें जग । भ-पैसा योगतुरंग[26] । स्थिर जाला ॥७६॥ वैराग्याचें गाढकें[27] । अंगत्राण[28] होतें भलें । तेंही मावेक ढिलें । तेव्हां करी ॥७७॥ आणि निवटी ध्यानाचें खांडें । तें दुजें नाहींचि पुढें । म्हणूनि हातु ओंसुडे[29] । वृत्तीचाही ॥७८॥ जैसें रसौषध[30] खरें । आपुलें काज करूनि पुरें । आपणही जुरे । तैसें होतसे ॥७९॥ देखोनि ठाकिता ठावो । धांवता थिरावे[31] पावो । तैसा ब्रह्मसामीप्यें थांवो । अभ्यासु सांडी ॥१०८०॥ ब-ळतां महोदधीसी । गंगा वेगु सांडी जैसी । कां कामिनी कांतापासीं । स्थिर होय ॥८१॥ ना ना फळ-तिये वेळे । केळीची वाढी मांटुळे[32] । कां गांवापुढें वळे । मार्गु जैसा ॥८२॥ तैसा आत्मसाक्षात्कारु । होईल देखोनि गोचरु । ऐसा साधनहतियेरु[33] । हळूचि ठेवी ॥८३॥ म्हणौनि ब्रह्मेसीं तया । ऐक्याचा समो[34] धनंजया । होतसे तैं उपाया । वोहटु पडे ॥८४॥ मग वैराग्याची गोधळिक[35] । जे ज्ञानाभ्यासाचें वार्धक्य । योगफळाचाही परिपाक । दशा जे कां ॥८५॥ ते शांति पैं गा सुभगा[36] । संपूर्ण ये तयाचिया

१ शोक. २ रानांत. ३ विश्वासघातकी. ४ गर्व. ५ थरकांप. ६ परिणाम. ७ ठार मारला. ८ प्रतिष्ठेनें. ९ स्फुरण पावून. १० संग. ११ हाकवून. १२ उत्पन्न करितो. १३ काठी; अभिमान. १४ चिन्हांनीं. १५ वनांतील वस्तूंवर प्रेम करवून. १६ अर्पण करून. १७ राजमार्गानें. १८ स्त्रियांनीं. १९ पदोपदीं.

२० गर्दी. २१ मोडतो. २२ पुष्पवृष्टीनें. २३ निमित्तानें. २४ अवकाश नसल्यामुळें. २५ त्याग होतो. २६ योगरूपी घोडा. २७ बळकट. २८ कवच. २९ उगारलेला हात खालीं येतो. ३० रसायन. ३१ थांबतो. ३२ खुंटते. ३३ हत्यार. ३४ समय. ३५ गोधळीक (गोरज) लग्नाची वेळ. ३६ सुंदरा.

परम आनंद होतो; व त्याच आनंदानें जो जिवाला आच्छादून करतो; ५५ जो सन्मार्गाविषयीं भूल पाडून व अधर्माच्या रानांत घालून नरकादिरूप वाघाच्या तावडींत देतो, ५६ असा जो विश्वासघातकी 'गर्वरूप' शत्रु, तो मारून टाकतो. आणि ज्याला भिऊन तापसी लोक थरथर कांपतात; ५७ भयंकर क्रोध हा ज्याचा परिणाम होय; आणि जों जों लाड पुरवावे तों तों जो अधिकाधिक वाढतो, ५८ असा जो 'काम' त्याचा नायनाट केल्यावर क्रोधाचीही सहज तीच वाट होते. ५९ झाडाचें मूळ तोडून टाकलें म्हणजे सांद्यांचा नाश असा आपोआप होतो, तसा कामाचा नाश केला म्हणजे क्रोधाचा नाश सहज होतो. १०६० म्हणून, 'काम' शत्रु मारून टाकला म्हणजे क्रोधाचें येणें जाणें सहज चुकतें. ६१ आणि राजा जसा प्रतिष्ठेनें आपला घोडा ज्याला घालावयाचा असेल त्याचेच डोक्यावर देऊन तो नेववितो, तसा 'परिग्रह' शत्रु मनुष्याचे मनांत स्फुरण करितो. ६२ जो परिग्रह वैराग्यशीलाचें नांव ऐकल्याबरोबर डोकें हालवून त्या वैराग्यशील पुरुषाचे अंगांत संचार करून अवगुण उत्पन्न करतो; व 'हें माझें' अशा अभिमानांत त्याला गुंतवितो; ६३ ज्या परिग्रहानें, 'हा मठ माझा आहे' 'हे शिष्य माझे' 'हे ग्रंथ माझे' या चिन्हांनीं वैराग्यशील पुरुषास पाशांत घातलें आहे; ६४ वैराग्यशील पुरुष हा कुटुंबादि संसाराचा त्याग करून वनांत गेला तरी त्याजकडून जो परिग्रह तेथील पदार्थांवर ममत्व ठेववितो; सारांश, अगदीं नागवा उघडा असला तरी त्याला आपल्या पाशांत गुंतवितो; ६५ असा जो अजिंक्य शत्रुपरिग्रह, त्याचा ठावठिकाण नाहींसा करून जो पुरुष संसार जिंकल्याचा आनंद भोगतो, ६६ त्याच्या भेटीला, ज्ञानगुणाचे अमानित्वादिक समुदाय हेच कोणी मोक्षरूपी देशाचे मांडलिक राजे येतात, ६७ तेव्हां यथार्थ ज्ञान हेंच सार्वभौमराज्य त्या साधकाला अर्पण करून, आपण त्याचे परिवार होऊन राहतात. ६८ प्रवृत्तिरूपी राजमार्गानें त्याची स्वारी चालली असतां तीन अवस्थारूपी स्त्रिया येऊन त्याच्यावरून पदोपदीं आपल्या सुखाचें लिंबलोण करून टाकतात. ६९ त्या सार्वभौम राजाच्या पुढें विवेकरूपी चोपदार बोधरूप सोन्याची काठी हातांत घेऊन दृश्य पदार्थांची गर्दी मोडीत चालतो. आणि योगभूमिका जणू काय आरत्याच घेऊन त्यास ओंवाळण्यास येतात. १०७० तेव्हां ऋद्धिसिद्धींचे अनेक समुदाय मिळून त्या प्रसंगीं त्यांनीं केलेल्या पुष्पवृष्टीच्या योगानें तो नाहातो. ७१ अशा प्रकारें ब्रह्मैक्यरूप स्वराज्य प्राप्त होण्याची वेळ जों जों जवळ येते, तों तों त्याला त्रैलोक्य हर्षानें भरलेलें दिसतें. ७२ त्या वेळीं, अर्जुना, हा आपला वैरी आहे, किंवा हा आपला मित्र आहे म्हणून हा माझाच आहे, असें म्हणावयास त्यास समानता उरतच नाहीं; ७३ इतकेंच नव्हे, तर तो ज्याला 'माझें' असें म्हणेल असें दुसरें कांहींच नसतें. कारण, तो अद्वितीय झालेला असतो. (द्वैतच नष्ट झाल्यावर दुसरें कांहीं कोठें शिलक राहणार?) ७४ हें बघ अर्जुना, आपल्या त्या एक सत्तेनें सर्व विश्व व्यापून टाकल्यावर 'माझें' असें म्हणण्यास अवकाश नसल्यामुळें ममतेचा त्याग होतो. ७५ याप्रमाणें सर्व रिपुवर्ग जिंकून, सर्व जगत् मीच आहें असें समजल्यामुळें, योगरूपी घोड्याची धाव आपोआप बंद होते; ७६ आणि मग अंगांत जें वैराग्याचें बळकट कवच घातलेलें असतें, तेंही तो त्या वेळीं क्षणभर सैल करतो. ७७ आणखी, ध्यानखड्गाच्या योगें ज्याचा नाश होतो असें कांहींच नसल्यामुळें, तें धारण करणाऱ्या वृत्तीचाही हात आखडून खालीं येतो. ७८ जसें एखादें खरें रसायन असतें तें रोगाचा नाश करून आपणही नाहींसें होतें, तशी याची स्थिति होते. ७९ किंवा मुक्कामाचें ठिकाण पाहिल्याबरोबर जसें धावणें थांबतें, तसे ब्रह्मप्राप्ति झाल्याबरोबर अभ्यास आपोआप राहतात. १०८० गंगा समुद्रास मिळाल्यावर आपला वेग जसा टाकते, किंवा कामिनी स्त्री आपला पति भेटला म्हणजे जशी शांत होते, ८१ अथवा केळ व्याली म्हणजे तिची वाढ खुंटते, किंवा गांव येतांच ज्याप्रमाणें मार्ग संपतो, ८२ त्याप्रमाणें, आपल्याला आत्मसाक्षात्कार होईल असें दृष्टीस पडतांच तो साधनरूपी हत्यारें हातांतून हळूच खालीं ठेवतो. ८३ म्हणून, अर्जुना, ब्रह्माशीं ऐक्य होण्याचे वेळेस त्याचे सर्व उपाय मागें फिरतात. ८४ वैराग्यरूपी गोंधळीक लगामाची वेळ, किंवा ज्ञानरूपी अभ्यासाचें वृद्धपण, अथवा योगरूप फळाची परिपक्व दशा ८५ अशी जी शांति, ती, अर्जुना, त्याचे ठिकाणीं

आंगा । तैं ब्रह्म होआवयाजोगा । होय तो पुरुषु ॥८६॥ पुनवेहूनी चतुर्दशी । जेतुकें ऊणेपण शशी । कां सोळेयाऊनि जैसी । पंधरावी वानी ॥८७॥ सागरींही पाणी वेगें । संचरे तें रूप गंगे । येर निश्चळ जें वगें । तें समुद्रु जैसा ॥८८॥ ब्रह्मा आणि ब्रह्महोतिये । योग्यते तैसा पांडु आहे । तेचि शांतीचेनि कवेहाळें । हाय तें गा ॥८९॥ पैं तेंचि होणेंपणीं । प्रतीति आलें जें ब्रह्मपण । ते ब्रह्म होती जाण । योग्यता येथ ॥ १०९० ॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ५४

अन्वय—[सः] ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा [सन्] न शोचति च न काङ्क्षति; सर्वेषु भूतेषु समः भूत्वा परां मद्भक्तिं लभते. ॥ ५४ ॥

ते ब्रह्मभावयोग्यता । पुरुषु तो मग पंडुसुता । आत्मबोधप्रसन्नता । पदीं बैसे ॥९१॥ जेणें निपजे रससोय । तो तापुही जैं जाय । तैं ते[3] कां होय । प्रसन्न जैसी ॥९२॥ ना ना भरतिया लगबगा । शरत्काळीं सांडिजे गंगा । कां गीत राहतां उपांगा । वोहट पडे ॥९३॥ तैसा आत्मबोधीं उद्यमु । करितां होय जो श्रमु । तोही तेथें समु । होऊनि जाय ॥९४॥ आत्मबोधप्रशांती । हे तिये दशेची ख्याती । ते भोगीतसे महामती । योग्य तो या ॥९५॥ तेव्हां आत्मत्वें शोचावें । कांहीं पावावया कामावें । हें सरलें समभावें । भरितें तया ॥९६॥ उदया येतां गभस्ती । नाना नक्षत्रव्यक्ती । हारवीजती दीप्ती । जाणिका जेवि ॥९७॥ तेवि उठविया आत्मप्रभा । हे भूतभेदव्यवस्था । मोडीत मोडीत पार्था । वास पाहे तो ॥९८॥ पाटियेवरील अक्षरें । जैसीं पुसतां येती करें । तैसीं हारपती भेदांतरें । तयाचिये दृष्टी ॥९९॥ तैसेनि अन्यथाज्ञानें । जियें घेपती जागरस्वप्नें । तियें दोन्ही केलीं लीनें । अव्यक्तामाजीं ॥११००॥ मग तेंही अव्यक्त । बोध वाढतां झिजत । पुरला बोधीं समस्त । बुडोनि जाय ॥१॥ जैसी भोजनाच्या व्यापारीं । क्षुधा जिरत जाय अवधारीं । मग तृप्तीच्या अवसरीं । नाहींच होय ॥२॥ नाना चालीचिया वाढी । वाट होत जाय थोडी । मग पातला ठायीं बुडी । देऊनि थिमे ॥३॥ कां जागृती जंव जंव उद्दीपे । तंव तंव निद्रा हारपे । मग जागीनलिया स्वरूपें । नाहींच होय ॥४॥ हें ना आपुलें पूर्णत्व भेटे । जेथ चंद्रासी वाढी खुंटे । तेथ शुक्लपक्षु आटे । निःशेषु जैसा ॥५॥ तैसा बोध्यजात गिळितु । बोधबोधें ये मजआंतु । मिसळला तेथ सांघंतु । अबोधु गेला ॥६॥ तेव्हां कल्पांताचिये वेळे । नदी सिंधूचे पेंडवळें । मोडूनि भरलें जळें । आब्रह्म जैसें ॥७॥ ना ना गेलिया घट मठ । आकाश ठाके एकवट । कां जळोनि काष्ठें काष्ठ । वन्हीचि होय ॥८॥ नातरि लेणियांचे ठसे । आटोनि गेलिया मुसे । नामरूपभेदु जैसे । सांडिले सोनें ॥९॥ हेंही असो चेइलिया । हें स्वप्न नाहीं जालिया । मग आपणचि आपणयां उरिजे जैसें ॥१११०॥ तैसी मी एकवांचूनि कांहीं । तया तयाहीसकट नाहीं । हे चौथी भक्ति पाहीं । माझी तो लाहे ॥११॥ येर आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी । हे भजती जिये पंथीं । ते तिन्ही पावोनी चौथी । म्हणिपत आहे ॥१२॥ येरवीं तिजी ना चौथी । हे पहिली ना सरती ।

१ कस. २ त्वरेनें. ३ जल. ४ समाधानकारक. ५ मृदंग, तंबूरा वगैरे. ६ प्रसन्नता. ७ आत्मानुभव. ८ दृष्टि. ९ पूर्ण बोधाचे ठिकाणीं. १० मर्यादा, भेद.

संपूर्ण प्राप्त होते, तेव्हां तो पुरुष ब्रह्म होण्यास अधिकारी होतो. ८६ पुनवेपेक्षां चतुर्दशीचे दिवशीं जितका चंद्राच्या कलेंत उणेपणा असतो, किंवा सोळा आणे कसापेक्षां पंधरा आणे कसांत जितकी कमतरता आहे; ८७ जसा सागरांत गंगेनें प्रवेश केल्यावरही तिचा वेग जेथपर्यंत दृष्टीस पडतो ती गंगा, व जेथें तो वेग थांबतो तो समुद्र; ८८ तसें ब्रह्म व ब्रह्म होणारा यांत अंतर असतें, तें अंतर शांतीच्या योगें लागलीच नाहींसें होतें. ८९ परंतु तद्रूप न होतां ब्रह्माला जे वेगळेपणानें जाणतात, तेच ब्रह्म होण्याची योग्यता पावतात. १०९०

आणि तो ब्रह्मरूप झालेला प्रसन्न अंतःकरण होऊन कशाचा शोक करीत नाहीं, व कशाची इच्छा करीत नाहीं; तर सर्व भूतांच्या ठिकाणीं समबुद्धि ठेवून माझी परमभक्ति प्राप्त करून घेतो. ॥ ५४ ॥

अर्जुना, ती ब्रह्मभावाची योग्यता असलेला पुरुष मग आत्मबोधप्रसन्नतेच्या पदावर बसतो. ९१ ज्या अग्नीच्या योगें स्वयंपाक तयार होतो, त्या अग्नीची त्या स्वयंपाकामधील (पदार्थांमधील) उष्णता (कढतपणा) जेव्हां नाहींशी होते, तेव्हांच जसें तें अन्न समाधानकारक होतें; ९२ अथवा ज्याप्रमाणें शरदृतु लागला म्हणजे वर्षाकालांत दररोज येणारी भरती व ओहोटी ही गंगेची लगबग जाऊन गंगा स्थिर होते; किंवा गाण्याचा समारंभ संपला म्हणजे उपांगें (मृदंग, तंबुरा वगैरे) बंद होऊन मागें केवळ वाहवा मात्र उरते, ९३ त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानप्राप्तीविषयीं जे श्रम केले होते, त्यांचेंही ज्या प्रसन्न स्थितीच्या ठिकाणीं ऐक्य होऊन जातें; (परिहार होतो;) ९४ [जेथें श्रमाचीही आठवण राहत नाहीं,] त्या स्थितीला आत्मज्ञानाची प्रसन्नता असें म्हणतात. अर्जुना, ती स्थिति तो योग्य झालेला पुरुष भोगितो. ९५ तेव्हां, ऐक्य भावाचें भरतें आल्यामुळें, अमुक एक वस्तु माझी आहे म्हणून तिच्याकरतां शोक करावा, अथवा कांहीं प्राप्त व्हावें म्हणून इच्छा करावी, या दोन्ही गोष्टी आपोआप राहतात. ९६ सूर्य उगवल्यावर सर्व नक्षत्रें हीं आपल्या अंगचें तेज हारवितात; ९७ त्याप्रमाणें, अर्जुना, आत्मप्रथा (आत्मानुभव) प्राप्त झाली म्हणजे भूतांचे ठिकाणीं जिकडे जिकडे पाहील तिकडे तिकडे भेदभाव मोडत मोडत नाहींसा होतो. ९८ पाटीवरील लिहिलेलीं अक्षरें हातानें पुसतां येतात, तसें त्याच्या दृष्टीनें सर्व भेद व द्वैत नाहींसें होतें. ९९ त्या योगें, जागृति व स्वप्न या दोन अवस्थांमधील जीं विपरीत ज्ञानें आहेत, तीं दोन्ही ज्ञानें अज्ञानामध्यें लीन होतात. ११०० मग, अन्यथा ज्ञानाला कारण जें अज्ञान, तेंही, आत्मबोध वाढल्यावर जिरत जिरत पूर्ण बोधाचे ठिकाणीं सर्व नाहींसें होतें. १ भोजनास आरंभ केला म्हणजे जशी प्रत्येक घासानें भूक कमी कमी होत जाऊन शेवटच्या घासानें तृप्ति झाली म्हणजे भूक अगदींच नाहींशी होते; २ अथवा चालण्याचे क्रमानें वाट कमी होतां होतां मुक्कामास गेलें म्हणजे सर्व वाट चालण्याचें सरतें; ३ किंवा मनुष्य जों जों हळू हळू जागा होत जातो तों तों झोंप कमी कमी होते व पूर्ण जागा झाला म्हणजे निद्रा संपूर्ण नाहींशी होते; ४ अथवा पौर्णिमेच्या दिवशीं पूर्ण कला प्राप्त झाली म्हणजे चंद्राची वाढ खुंटून शुक्ल पक्ष नाहींसा होतो; ५ त्याप्रमाणें, बोध्य नाहींसें होतां होतां पूर्णबोधाचे ठिकाणीं बोधपणाही जेव्हां स्वभावाप्रत ऐक्य पावतो, त्या वेळेस सर्व अज्ञान नाहींसें होतें. ६ कल्पांतसमयीं सर्व जलमय होतें, त्या वेळेस समुद्र व नदी हे भेद मोडून आब्रह्मस्तंबपर्यंत जसें जलच होतें; ७ किंवा घटमठादि उपाधि गेल्या म्हणजे मग एकदम एक आकाशच राहतें, अथवा, काष्ठमात्र नाहींसें झालें म्हणजे केवळ अग्नि मात्र उरतो; ८ अथवा अनेक प्रकारचे दागिने मुशींत घालून आटले म्हणजे दागिन्यांचें नांव व आकार नष्ट होऊन केवळ सुवर्ण मात्र उरतें; ९ हें असो, मनुष्य जागा झाला म्हणजे स्वप्न नाहींसें होतें, आणि मग केवळ आपण मात्र उरतो, १११० त्याप्रमाणें, एक मजवांचून त्याच्याखुद्दां त्या पुरुषाला भेद उरत नाहीं. त्या स्थितीला चौथी भक्ति (ज्ञानी) म्हणतात, ती त्याला प्राप्त होते. ११ दुसरे आर्त, जिज्ञासु आणि अर्थार्थी हे भेद आहेत, म्हणून ते पाहून हिला चौथी भक्ति असें नांव आलें. १२ वास्तविक पहिली, दुसरी, तिसरी व चौथी असें कांहींच हिला म्हणतां येत नाहीं, परंतु केवळ माझी जी सहजस्थिति, तिलाच

हें जाणिजे सहजस्थिती । भक्ति मांग ॥१३॥ जे जेणें माझें प्रकाशूनि । अन्यथा ज्ञानें दाऊनि । सर्वही सर्वां भजौनि । द्रष्टा वसे ॥१४॥ जो जेथ जैसें नाहीं दिसे । तया तेथ तैसेंचि असे । हें उजिरें कां दिसे । अखंडें जेणें ॥१५॥ स्वभावें दिसणें न दिसणें । जैसें आपलेनि असलेपणें । विश्वाचें आहे नाहीं जेणें । प्रकाशे तैसें ॥१६॥ ऐसा हा सहज माझा । प्रकाशु जो कपिध्वजा । तो भक्ति या वोजा । बोलिजे गा ॥१७॥ म्हणौनि आर्ताच्या ठायीं । हें आर्त होऊनि पाहीं । अपेक्षणीय जें कांहीं । तें मीचि केला ॥१८॥ जिज्ञासूपुढां वीरेशा । हेचि होऊनि जिज्ञासा । मी कां जिज्ञासु ऐसा । दाखविला ॥१९॥ हेचि होऊनि अर्थना । मीचि माझ्या अर्थी अर्जुना । करूनि अर्थाभिधाना । आणी मातें ॥ ११२० ॥ एवं घेऊनि अज्ञानातें । माझी भक्ति जे हे वर्ते । ते दावी मज द्रष्टयातें । दृश्य करूनि ॥२१॥ येथें मुखचि दिसे मुखें । या बोला कांहीं न चुके । परी दुजेपण हें लटिकें । आरिसा करी ॥२२॥ दिठी चंद्रचि वे साचें । परि येतुलें हें तिमिराचें । जे एकचि असे तयाचे । दोनी दावी ॥२३॥ तैसा सर्वत्र मीचि मियां । घेपतसें भक्ति इया । परि दृश्यत्व हें वायां । अज्ञानवशें ॥२४॥ तें अज्ञान आतां फिटलें । माझें द्रष्टृत्व मज भेटलें । निजबिंबीं एकवटलें । प्रतिबिंब जैसें ॥२५॥ पैं जेव्हांही असे किडाळ । तेव्हांही सोनेंचि अढळ । परि तें कीड गेलिया केवळ । उरे जैसें ॥२६॥ हां गा पूर्णिमे आधीं कायी । चंद्र सावयवु नाहीं । परि तिये दिवसीं भेटे पाहीं । पूर्णता तया ॥२७॥ तैसा मीचि ज्ञानद्वारें । दिसें परि इतरातरें । मग द्रष्टृत्व तें सरे । मियांचि मी-कामें ॥२८॥ म्हणौनि दृश्यपथा-। अतीतु माझा पार्था । भक्तियोगु चवथा । म्हणितला गा ॥२९॥

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ५५

अन्वय—[च] यावान् च यः अस्मि, तं मां तत्त्वतः भक्त्या अभिजानाति, ततः तत्त्वतः मां ज्ञात्वा तदनंतरम् [मां] विशते. ॥ ५५ ॥

इया ज्ञानभक्ती सहज । भक्तु एकवटला मज । तो मीचि केवळ हें तुज । श्रुतही आहे ॥११३०॥ जे उभऊनियां भुजा । ज्ञानिया आत्मा माझा । हें बोलिलों कपिध्वजा । सप्तमाध्यायीं ॥३१॥ ते हे कल्पादीं भक्ति मियां । श्रीभागवतमिषें ब्रह्मया । उत्तम म्हणौनि धर्मजया । उपदेशिली ॥३२॥ ज्ञानी इयेतें स्वसंवित्ति । शैव म्हणती शक्ति । आम्ही परम भक्ति । आपुली म्हणों ॥३३॥ हे मज मिळतिये वेळे । तयां क्रमयोगियां फळे । मग समस्तही निखिळें । मियांचि भरे ॥३४॥ तेथ वैराग्य विवेकेंसीं । आटे बंध मोक्षेंसीं । वृत्ती तये आवृत्तीसी । बुडोनि जाय ॥३५॥ घेऊनि ऐलपैलातें । परत्व हारपे जेथें । गिळूनि च्यारी भूतें । आकाश जैसें ॥३६॥ तया परी अद्वयानंद । साध्य-साधनातीत शुद्ध । तें मी होऊनि एकवद । भोगितो मातें ॥३७॥ घडोनि सिंधूचिया आंगा । सिंधूवरी तळपे गंगा । तैसा पाडु तया भोगा । अवधारी जो ॥३८॥ कां आरिसयासि आरिसा । उटूनि दाविलिया जैसा । देखणा अतिशयो तैसा । भोगणां तिये ॥३९॥ हें असो दर्पणु नेलिया । तो मुखबोधुही गेलिया । देखणेंपण एकलेया । आस्वादिजे जेवि ॥११४०॥ चेइलया स्वप्न नाशे । आपणें ऐक्यचि दिसे । तें दुजेनवीण जैसें । भोगिजे कां ॥४१॥ तोचि आलिया भोगु तयाचा । न घडे हा भावो

---

१ इच्छा करण्यास योग्य. २ सर्वसाक्षी. ३ भिन्नपणा. ४ सर्वव्यापकपणा. ५ उपाधीच्या योगानें. ६ उपाधि. ७ एकीकडचा. ८ उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । हा सातव्या अध्यायांतील १८ वा श्लोक आणि त्यावरील टीका पहा. ९ कल्पाच्या आरंभीं. १० स्वकीय ज्ञानकला. ११ येरझारा, संसारपरिभ्रमण. १२ अलीकडील. १३ पलीकडील. १४ अलीकडील कांठ, मध्यभाग व पलीकडील कांठ. १५ शोभते. १६ इच्छा. १७ भोगणें.

भक्ति असें म्हणतात. १३ जी भक्ति अज्ञानाला प्रकाशित करून मलाच विपरीत भाव दाखवून सर्व लोकांकडून माझी भक्ति करून समजावीत असते, १४ जो भक्त ज्या ठिकाणीं जशी कल्पना करून पाहील, त्याला तेथें तशीच दिसते, हें ज्या अखंड प्रकाशानें भासतें; १५ ज्याप्रमाणें आपण असल्यामुळें स्वप्नाचा आहेपणा व नाहींपणा भासतो, त्याप्रमाणें विश्वाचा उदय व लोप ज्या प्रकाशानें होतो; १६ हे कपिध्वजा, असा जो माझा सहज प्रकाश आहे, त्यालाच उत्तम भक्ति असें म्हणतात. १७ म्हणून, आर्त भक्ताच्या ठायीं 'आर्ति' आपणच होऊन, ज्या पदार्थाची अपेक्षा केली, तो पदार्थही ती भक्तिच बनते, १८ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, जिज्ञासु भक्ताच्या पुढें जाणण्याची इच्छा व जाणणें ही दोन्ही आपणच बनते; १९ अर्जुना, हीच भक्ति आपणच अर्थ, अर्थप्राप्तीचें साधन व अर्थप्राप्तीची इच्छा करणारा अशी त्रिपुटी होऊन मलाच अर्थ या नांवाला आणते; ११२० अशा प्रकारें अज्ञानाला घेऊन जी माझी भक्ति वागते, ती, मी जो पाहणारा त्या मला पाहण्याची वस्तु बनविते, २१ आरशांत आपलें स्वरूप पाहिल्यावरच त्याचें प्रतिबिंब दिसतें यांत कांहीं शंका नाहीं; परंतु मिथ्या दुजेपण (एक मुखाची दोन मुखें दिसणें) हें आरसा करितो; २२ दृष्टीनें चंद्रच दिसतो हें खरें; परंतु एका चंद्राचे दोन चंद्र दिसणें हें डोळ्यांमध्यें 'तिमिर' नांवाचा रोग असल्यामुळेंच होतें; २३ त्याप्रमाणें, या भक्तीच्या योगें मीच मी आपल्याला सर्वत्र प्रतीत होतों; परंतु दृश्यत्व जें आहे, तें मिथ्या असून, अज्ञानाच्या उपाधीनें होतें. २४ तें भेद दाखविणारें अज्ञान या भक्तियोगानें नाहींसें होऊन, ज्याप्रमाणें उपाधीचा नाश झाल्यावर प्रतिबिंब आपलें स्वरूपांत ऐक्य पावतें, त्याप्रमाणें, माझें द्रष्टृत्व मला भेटलें. (माझे ठिकाणींच लीन झालें.) २५ हें पाहा ज्या वेळीं सोन्यांत किडाळ मिसळलेलें असतें, त्या वेळीं देखील सोनेंच आढळ असतें, परंतु तें हीण काढून टाकल्यावर जसें शुद्ध सोनें उरतें, २६ अरे, पौर्णिमेच्या अगोदर चंद्र संपूर्ण नाहीं कीं काय? पण त्या दिवशीं जशी त्याची पूर्णता त्याला भेटते, २७ तशा मीच वृत्तिज्ञानद्वारें दिसतों, परंतु त्यांत द्रष्टृस्वरूप भेद असतो; तेंच द्रष्टृत्व नाहींसें झालें म्हणजे माझा मीच मला प्राप्त होतों. २८ म्हणून, पार्था, माझा जो चौथा भक्तियोग आहे, तो दृश्यमार्गाहून भिन्न आहे. २९

आणि तो मी जेवढा आणि जसा आहे; त्या मला भक्तीच्या योगानें यथार्थ जाणतो, व मला यथार्थ जाणल्यावर तो मद्रूप होतो. ५५

ह्या ज्ञानभक्तीच्या योगें जो माझ्याशीं ऐक्य पावतो, तो केवळ मीच आहें (त्याच्यांत व माझ्यांत अंतर नाहीं—तो मद्रूपच आहे) हें तुला माहितच आहे. ११३० कारण, अर्जुना, 'ज्ञानी हा माझा आत्मा आहे' असें सातव्या अध्यायामध्यें हात उभारून प्रतिज्ञेनें मीं सांगितलें आहे. ३१ अर्जुना ती ही भक्ति उत्तम आहे म्हणूनच मीं ती कल्पाच्या आरंभीं भागवतमिषानें ब्रह्मदेवाला उपदेशिली. ३२ ज्ञानी याच भक्तीला स्वसंवित्ती म्हणतात, शैव शक्ति म्हणतात, व आम्ही आपली परम भक्ति असें म्हणतों. ३३ ही भक्ति त्या क्रमयोग्याला माझ्याशीं ऐक्य होते वेळीं फलद्रूप होते; आणि मग हें सर्व केवळ माझ्याच योगें ओतप्रोत भरलेलें आहे [असें ज्ञान करून देते.] ३४ तेव्हां वैराग्य विचारासह नष्ट होतें, बंध मोक्षासह नाहींसा होतो, आणि वृत्ति (निवृत्ति) आवृत्तीसह नामशेष होते. ३५ ज्या भक्तीच्या योगानें अलीकडील व पलीकडील हे भेद नाहींतसे होतात; जसें आकाश हें [पृथ्वी, अप्, तेज व वायु] या चारी भूतांना व्यापून शेष राहतें, ३६ तसें, अलीकडील काठ, मध्यभाग व पलीकडील काठ याप्रमाणें साध्य, साधन व साधक या त्रिपुटीहून पलीकडील जें माझें शुद्ध स्वरूप, त्याच्याशीं ऐक्य पावुन माझें भजन करतो. ३७ सिंधूस गंगा मिळाल्यावरही जशी वेगळेपणानें समुद्रांत दिसते, तसा जो माझ्याशीं ऐक्य पावला आहे, तो माझे भक्तीचा उपभोग द्वैतावांचून घेतो. ३८ किंवा दोन आरसे स्वच्छ करून एकापुढें एक ठेविले असतां एकमेकाला पाहण्याचें सुख भोगितात, तसा मद्रूप झाल्यावर तो ज्ञानी माझे भक्तीचा उपभोग घेतो. ३९ इतकेंच नव्हे, परंतु आरसा बाजूस केल्यावर व त्यांतील प्रतिबिंब दिसेनासें झाल्यानंतरही पाहणारा आपले ठिकाणींच आपल्यास्वरूपाचा आनंद भोगितो. ११४० जागें झाल्यावर स्वप्न नाहींसें होऊन आपल्या स्वरूपास मिळाल्यावर मग आपलें ऐक्य जसें द्वैतावांचून भोगतो; ४१ याजवर शंका करणारा अशी शंका करतो कीं, ऐक्य पावल्यावर त्याचा भोग कसा घेतो

अर्थांचा । तिहीं बोले केविं बोलावा । उचाट कीजे
॥४२॥ तयांच्या मेणो गांवीं । रवी प्रकाशी हन
दिवीं । कीं व्योमाकाशीं मांडवी । उभिली तिहीं
॥४३॥ हां गा राजत्व नव्हतां आंगीं । रावो राय-
पण काय भोगी । कां आंधारु हन आलिंगी । दि
नकरातें ॥४४॥ आणि आकाश जें नव्हे । तया आ
काश काय आणवे । रत्नांच्या रूपीं मिरवे । गुंजांचें
लेणें ॥४५॥ म्हणौनि मी होणें नाहीं । तया मीचि
आहे कैंही । मग भजेल हें कायी । बोलों कीर
॥४६॥ याकारणीं तो क्रमयोगी । मी जालाचि मातें
भोगी । तारुण्य कां तरुणांगी । जियापरी ॥४७॥
तरंग सर्वांगीं तोय चुंबी । प्रभा सर्वत्र विलसे बिंबीं ।
ना ना अवकाश नभीं । लुंठतें जैसा ॥४८॥ तैसा
रूप होऊनि माझें । मातें क्रियावीण तो भजे । अ-
लंकारु कां सहजें । सोनयातें जेविं ॥४९॥ कां चंद-
नाची द्रुती जैसी । चंदनीं भजे अपैसी । कां अकृ-
त्रिम शशीं । चंद्रिका ते ॥ ११५० ॥ तैसी
क्रिया कीर न साहे । तऱ्ही अद्वैतीं भक्ति
आहे । हें अनुभवाचिजोगें नव्हे । बोलाऐसें
॥५१॥ तेव्हां पूर्वसंस्कारछंदें । जें कांहीं तो अनुवादे ।
तेणें आळविलेनि वो दें । बोलतां मीचि ॥५२॥
बोलतया बोलताचि भेटे । तेथें बोलिलें हें न घटे ।
तें मौन तंव गोमटें । स्तवन माझें ॥५३॥ म्हणौनि
तया बोलतां । बोली बोलता मी भेटतां । मौन
होय तेणें तत्त्वता । स्तवितो मातें ॥५४॥ तैसेंचि
बुद्धी कां दिठी । जें तो देखों जाय किरीटी । तें
देखणें दृश्य लोटी । देखतेंचि दावी ॥५५॥ आरि
सया आधीं जैसें । देखतेंचि मुख दिसे । तयाचें
देखणें तैसें । मेळवी द्रष्टे ॥५६॥ दृश्य जावळिया
द्रष्टे । द्रष्टयासीचि जैं भेटे । तें एकलेपणें न घटे ।
द्रष्टेपणही ॥५७॥ तेथ स्वप्नींचिया प्रिया । चेवोनि
आलिंगूं गेलिया । ठायिजे दोन्ही न होनियां आपणाचि
जैसें ॥५८॥ कां दोहीं काष्ठांचिये घृष्टी । माजीं
वन्हि येक उठी । तो दोन्ही हे भाष आटी । आप-
णचि होय ॥५९॥ ना ना प्रतिबिंब हातीं । घेऊं
गेलिया गभस्ती । बिंबताही असती । जाय जैसी
॥११६०॥ तैसा मी होऊनि देखतें । तो घेऊं जाय
दृश्यातें । तेथ दृश्य ने थितें । द्रष्टृत्वेंसीं ॥६१॥
रवि आंधारु प्रकाशिता । नुरेचि जेविं प्रकाश्यता ।
तेविं दृश्यीं नाहीं द्रष्टता । मी आलिया ॥६२॥
मग देखिजे ना न देखिजे । ऐसी जे दशा निपजे ।
ते तें दर्शन माझें । साचोकारें ॥६३॥ तें भक्तयाही
किरीटी । पदार्थांचिया भेटी । द्रष्टृदृश्यातीता दृष्टी ।
भोगितो सदा ॥६४॥ आणि आकाश हें आकाशें ।
दाटलें न ढळे जैसें । मियां आत्मेन आपणपें तैसें ।
जालें तया ॥६५॥ कल्पांतीं उदक उदकें । रुंधि-
लिया वाहों ठाके । तैसा आत्मेनि मियां येकें ।
कोंदला तो ॥६६॥ पावो आपणपयां वोळंघे । केविं
वन्हि आपणपयां लागे । आपणपां पाणी रिघे ।
स्नाना कैसें ॥६७॥ म्हणोनि सर्व मी जालेपणें ।
ठेलें तया येणें जाणें । तेंचि गा यात्रा करणें । अद्वया
मज ॥६८॥ पैं जळावरील तरंगु । जरी धाविन्नला
सवेगु । तरी नाहीं भूमिभागु । क्रमिला तेणें ॥६९॥
जें सांडावें कां मांडावें । जें चाळणें जेणें चाळावें ।
तें तोयचि एक आघवें । म्हणोनियां ॥११७०॥ गे-
लियाही भलतेउता । उदकपणें पंडुसुता । तरंगा-
ची एकात्मता । न मोडेचि जेविं ॥७१॥ तैसा
मीपणें हा लोटला । तो आघवेयाचि मजआंतु

१ व्यापून. २ सुवास. ३ बोले. ४ विनविल्यानें.
५ मूळचेंच असणारें. ६ आडविल्यामुळें. ७ चढे.

येतो ? तर पहा कीं, शब्दानें शब्दाचा उच्चार कसा करितां येतो ? ४२ यावरून, शंका घेणाराचे गांवांत कदाचित् सूर्याला दिव्यानें पाहण्याची चाल असेल तर नकळे ! अथवा आकाशाला मांडव घालण्याची चाल असल्यास असेल ! ४३ अरे, ज्याचे अंगीं राजपण नाहीं, त्याला, राजा राजेपणाचें काय सुख भोगतो हें कसें समजणार ! किंवा सूर्याला अंधार आलिंगन देईल कीं काय ? ४४ आणि जो स्वतः आकाश झाला नाहीं, त्याला आकाशाची व्याप्ति कशी समजेल ! व गुंजांचे दागिने रत्नांच्या दागिन्यांची बरोबरी कशी करतील ! ४५ म्हणून, जो मद्रूप झाला नाहीं, त्याला, मी कोठें आहें, हें कसें समजणार ? मग तो माझें भजन करतो असें कसें म्हणतां येईल ! ४६ यास्तव, क्रमानें येणारा योगी मत्स्वरूप होतो, तेव्हां माझें स्वरूपाचा उपभोग घेतो. जशी तरुणी स्त्री आपल्या तारुण्याचा उपभोग घेते; ४७ पाण्याच्या लाटा सर्व बाजूंनीं पाण्याचेंच सेवन करतात; किंवा प्रकाश जो आहे तो सर्वप्रकारेंकरून सूर्यबिंबांतच असतो; अथवा पोकळी ज्याप्रमाणें सर्वत्र आकाशास व्यापून असते, ४८ त्याप्रमाणें, माझें स्वरुप होऊन माझें भजन क्रियेवांचून करतो; जसा अलंकार सोन्याला सहज भजतो; ४९ चंदनाचा सुगंध चंदनाचें सेवन करतो; किंवा चंद्राची प्रभा चंद्रापाशींच सहज असते, ११५० त्याप्रमाणें, क्रिया सहन होत नाहीं, तथापि अद्वैतस्वरूपाचे ठिकाणीं भक्ति असते ह्याचा अनुभव घेतला तरच समजेल, एरवीं बोलून सांगतां येण्याजोगी ही गोष्ट नव्हे. ५१ अशा योग्यतेस आलेला मनुष्य पूर्वसंस्कारें करून जें कांहीं बोलेल, त्यानें मला आळविल्यामुळें त्यानें हाक मारतांक्षणींच मी त्याला ओ देतों. ५२ जेथें बोलणाराला त्याच्या शिवाय दुसरें कोणी बोलण्यास भेटत नाहीं, तेथें तो बोलतो असें कसें म्हणतां येईल ! अशा प्रकारचें जें बोलणें, तें न बोलण्यासारखेंच असून तेंच माझें उत्तम स्तवन होय. ५३ म्हणून, तो बोलणें बोलत असतां, व त्या बोलण्यानें मी भेटलों असतां, तें बोलणेंच मौन होतें; आणि त्या मौनानेंच माझें बरोबर स्तवन होतें. ५४ तसेंच, हे किरीटी, त्याचे बुद्धीनें अथवा दृष्टीनें जें जें तो जाणील अथवा पाहील, तें जाणणें व पाहणें, जाणण्याची किंवा पाहण्याची वस्तु एकीकडे करून, जाणणारालाच व पाहणारालाच दाखवितें. ५५ आरशांत पाहण्याचे पूर्वी जें सुख होतें, तेंच, आरसा पाहतांक्षणींच आरशाला न पाहतां मुखालाच पाहतें; तद्वत् त्याचें पाहणें पाहणारालाच दाखवितें. ५६ पाहण्याची वस्तु जाऊन पाहणाराच पाहणाराला [illegible] पाहील, तर पाहणेपणाचा धर्म उरत नाहीं. ५७ स्वप्नांत पाहिलेल्या स्त्रीला जागें होऊन मोठ्या प्रेमानें आलिंगन देऊं गेलें असतां आलिंगन देणारा व आलिंगन देण्याची वस्तु दोन्ही नसून एकटाच पुरुष उरलेला असतो; ५८ अथवा दोन लांकडांच्या घर्षणानें जो अग्नि उत्पन्न होतो, तो दोन्ही लांकडांस जाळून लांकडाचें नांव नाहींसें करून आपणच होतो; ५९ अथवा आपलें पाण्यांत पडलेलें प्रतिबिंब सूर्य हातानें घेऊं लागला असतां त्याचें प्रतिबिंब नाहींसें होऊन त्याचें असलेलें बिंबत्वही जातें; ११६० त्याप्रमाणें, मद्रूप होऊन जो दृश्य वस्तु पाहण्यास जातो, त्याला ती दुसरी दृश्य वस्तु वेगळी उरत नाहीं. परंतु त्याचें असलेलें द्रष्टृत्वही नाहींसें होतें. ६१ सूर्य अंधाराला प्रकाशित करावयास गेला असतां प्रकाश्य जो अंधकार तो जर उरत नाहीं, तर मग सूर्यावरील प्रकाशक धर्मही नाहींसा होतो; त्याप्रमाणें, दृश्य वस्तु जर मीच झालों आहें, तर आपल्याहून दृश्य वस्तु भिन्न नाहीं; मग पाहणारा द्रष्टाही उरत नाहीं. ६२ यावर, पाहणें व न पाहणें या एतद्विवर्जित जी स्थिति, तें माझें बरोबर दर्शन होय. ६३ हे किरीटी, तें दर्शन वाटेल त्या पदार्थांच्या भेटीबरोबर त्याला होतें. मग दृश्य व द्रष्टा या द्वैताच्या पलीकडील जी दृष्टि, ती सर्वकाळ भोगतो. ६४ आणि आकाश हें सर्वव्यापक असल्यामुळें त्याला जसें ढळणें नाहीं, तसा मी जो आत्मा, तेणेंकरून सर्वत्र माझीच व्याप्ति झाली आहे. ६५ कल्पांतकाळीं ओतप्रोत उदकच भरल्यामुळें जसें उदकाचें वाहणें बंद होतें, तसें सर्व विश्व आत्मत्वानें कोंदलें असल्यामुळें त्याला आत्म्यावांचून दुसरा पदार्थच उरत नाहीं. ६६ पाय पायावर चढेल काय ? अग्नि अग्नीसच जाळील काय ? पाणी पाण्यांतच स्नान करील ? ६७ म्हणून, सर्वत्र माझी व्याप्ति झाल्यामुळें त्याचें येणेंजाणें बंद पडतें; व अद्वय असा जो मी परमात्मा, त्याची त्याला या त्याच्या कृतीनेंच यात्रा घडते. ६८ तसेंच, पाण्यावरील बुडबुडा मोठ्या वेगानें जरी धावत गेला, तरी तो पाण्याशिवाय भूमीवर धावत नाहीं, अर्थात् त्याचें तें धावणें हें न धावण्याचेच ठिकाणीं समजलें पाहिजे; ६९ म्हणून, जें स्थल सोडावयाचें तें व ज्या स्थळास जावयाचें तें व चालणारा व चालण्याचे पाय हें सर्व उदकच असल्यामुळें, ११७० तो तरंग पाहिजे तितका धावत गेला तरी, हे पांडुसुता, तो उदकच असल्यामुळें त्याचा एकपणा मोडत नाहीं. ७१ त्याप्रमाणें मद्रूप झाल्यावर, मीपणानें जरी त्याला

आका । या आज्ञा होय भक्ता । कार्यसी माझा ॥७२॥ आणि शरीरस्वभाववशें । कांहीं येक करूं जरी बैसे । तरी मीचि तो तेणें मिषें । भेटे तया ॥७३॥ तेथ कर्म आणि कर्ता । हें आऊनि पंडुसुता । मियां आत्मेनि मज पाहतां । मीचि होय ॥७४॥ पैं दर्पणातें दर्पणें । पाहिलिया होय न पाहणें । सोनें सोकिलिया सुवर्णें । न शाके जेविं ॥७५॥ दीपातें दीपें प्रकाशिजे । तें न प्रकाशणेंचि निपजे । तैसें कर्म मियां कीजे । तें करणें कैंचें ॥ ७६ ॥ कर्महीं करितचि आहे । जें करावें हे भाष जाये । तें न करणेंचि होये । तयाचें केलें ॥७७॥ क्रियाजात मी आकेपणें । घडे कांहींचि न करणें । तयाचि नांव पूजणें । खुणेचें माझें ॥७८॥ म्हणौनि करी तयाही वोजा । तें न करणें हेंचि कपिध्वजा । निपजे तिया महापूजा । पूजी तो मातें ॥७९॥ एवं तो बोले तें स्तवन । तो देखे तें दर्शन । अद्वया मज गमन । तो चाले तेंचि ॥११८०॥ तो करी तेतुली पूजा । तो कल्पी तो जपु माझा । तो असे तेंचि कपिध्वजा, समाधी माझी ॥८१॥ जैसें कनकेंसीं कांकणें । असिजे अनन्यपणें । तो भक्तियोगें येणें । मजसीं तैसा ॥८२॥ उदकीं कल्लोळु । कापुरीं परिमळु । रत्नीं उजाळु । अनन्यु जैसा ॥८३॥ किंबहुना तंतूसीं पटु । कां मृत्तिकेसीं घटु । तैसा तो येकवटु । मजसीं माझा ॥८४॥ इया अनन्यसिद्धा भक्ती । या आघवाचि दृश्यजातीं । मज आपणपेंया सुमती । द्रष्टयातें जाणें ॥८५॥ तिन्ही अवस्थांचेनि द्वारें । उपाध्युपहिताकारें । भावाभावरूप स्फुरे । दृश्य जें हें ॥८६॥ तें हें आघवेंचि मी द्रष्टा । ऐसिया बोधाचा माजिवटा । अनुभवाचा सुभटा । येवों तो नाचे ॥ ८७ ॥ रज्जु जाणिजा गोचरु । आभासतां तो व्यालाकारु । रज्जुच ऐसा निर्धारु । होय जेविं ॥८८॥ भांगारापरतें कांहीं । कणें गुंजहीभरी नाहीं । हें आटुनियां जयीं । कीजे जैसें ॥८९॥ उदका येकापरतें । तरंग नाहींचि हें निरुतें । जाणोनि तया आकारातें । न येपे जेविं ॥११९०॥ नातरी स्वप्नविकारां समस्तां । येऊनियां उर्मीणें घेतां । तो आपणयापरौता । न दिसे जैसा ॥९१॥ तैसें जें कांहीं आथि नाथी । येणें होय ज्ञेयस्फूर्ती । तें ज्ञाताचि मी हे प्रतीती । होऊनि भोगी ॥९२॥ जाणे अजु मी अजरु । अक्षयो मी अक्षरु । अपूर्वु मी अपारु । आनंदु मी ॥९३॥ अचळु मी अच्युतु । अनंतु मी अद्वैतु । आद्यु मी अव्यक्तु । व्यक्तुही मी ॥९४॥ ईश्य मी ईश्वरु । अनादि मी अमरु । अभय मी आधारु । आधेय मी ॥९५॥ स्वामी मी सदोदितु । सहजु मी सततु । सर्व मी सर्वगतु । सर्वातीतु मी ॥९६॥ नवा मी पुराणु । शून्यु मी संपूर्णु । स्थूळु अणु । जें कांहीं तें मी ॥९७॥ अक्रियु मी एकु । असंगु मी अशोकु । व्याप्यु मी व्यापकु । पुरुषोत्तमु मी ॥९८॥ अशब्दु मी अश्रोत्रु । अरूपु मी अगोत्रु । समु मी स्वतंत्रु । ब्रह्म मी परु ॥९९॥ ऐसें आत्मत्वें मज एकातें । इया अद्वयभक्ती जाणोनि निरुतें । आणि याही बोधा जाणतें । तेंही मीचि जाणें ॥१२००॥ पैं चेइलेयानंतरे । आपुलें एकपण उरे । तेंही तोवरी स्फुरे । तयाशींचि जैसें ॥१॥ कां प्रकाशता अर्कु । तोचि होय प्रकाशकु । तयाही अभेदा द्योतकु । तोचि जैसा ॥२॥ तैसा वेद्याच्यो विलयीं । केवळ

१ याजेकरू. २ तेज. ३ शरीर व शरीराचा चालक यांच्या योगानें. ४ व्यक्त व अव्यक्त एतद्रूप. ५ शेवट. ६ माप. ७ उत्पन्न न होणारा. ८ जरारहित. ९ नाशरहित १० अविनाशी. ११ ज्याच्या पूर्वी कांहीं नाहीं असा. १२ चळून न पावणारा. १३ पतित न होणारा. १४ अंतरहित. १५ आधारावर असणारें. १६ अभावरूप. १७ सर्वांहून मोठा. १८ अणुरेणूहून लहान. १९ क्रियारहित. २० शब्दातीत. २१ दर्शक. २२ जाणण्याच्या वस्तु. २३ नाश पावल्यावर.

स्फुरण झालें, तरी तो संपूर्ण माझेकडेसच आला; अशी जी यात्रा, त्या यात्रेनें तो माझा यात्रेकरूच झाला. ७२ आणि त्याचे शरिराचे स्वभावामुळें त्यानें कांहींही कृत्य आरंभिलें, तरी त्या कृत्याचे मिषानें मीच त्याला भेटतों. ७३ हे पांडुसुता, अशा स्थितींत हें कर्म व हा कर्ता हा भेद जाऊन आत्मत्वेंकरून मला पाहिलें असतां मद्रूप होतो. ७४ हें पहा—ज्याप्रमाणें आरशानें आरशाला पाहिलें असतां तें न पाहणें होतें, किंवा सोन्यानें सोनें झांकलें तर झांकणें होत नाहीं, ७५ दिव्यानें दिव्याला प्रकाशित केलें तर तें प्रकाश न करणेंच होय, त्याप्रमाणें, मद्रूप होऊन कर्म केलें तें कर्म करणें कसें म्हणावें? ७६ कर्म करीत असतां मी कर्ता असा अभिमान नाहींसा झाला म्हणजे त्याचें सर्व करणें न करणेंच होतें. ७७ त्याला सर्व क्रिया आत्मस्वरूप झाल्यामुळें, त्या सर्व क्रियांला न करणेंच म्हणावें; व तीच माझी सुणेची पूजा होय. ७८ म्हणून, हे कपिध्वजा, तो ज्या ज्या यथासांग क्रिया करतो, त्या न केल्याप्रमाणें होऊन तीच माझी महापूजा होते. ७९ याप्रमाणें, तो जें जें बोलेल ती माझी स्तुति; तो जें पाहतो तें माझें दर्शन; अद्वय जो मी, त्याची तो चालेल ती यात्रा होय. ११८० हे कपिध्वजा, तो जें करील ती माझी पूजा, तो जी कल्पना करील तो माझा जप, व तो ज्या स्थितींत असेल, तो माझा समाधि होय. ८१ जसें सुवर्णाशीं सुवर्णाचें कंकण अभेद आहे, तसा भक्तियोगानें माझ्याशीं तो ऐक्य पावतो. ८२ पाण्याचे ठिकाणीं लाट, कापुराचे ठिकाणीं परिमळ, व रत्नाचे ठिकाणीं तेज जसें भिन्न नाहीं, ८३ फार काय! जसा तंतूंशीं पट, किंवा मृत्तिकेशीं जसा घट यांचें ऐक्य असतें, तसा तो माझा भक्त माझ्याशीं ऐक्य पावतो. ८४ अर्जुना, ही जी एकनिष्ठ भक्ति, त्या भक्तीच्या योगानें, दृश्यमात्राचें ठिकाणीं, मी आत्मा जो द्रष्टा त्या मला तो जाणतो. ८५ जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्थांच्या योगानें, आणि शरीर व शरीराचा चालक यांच्या योगानें व्यक्त व अव्यक्त एतद्रूपानें सर्व दृश्य पदार्थांचें स्फुरण होतें. ८६ हे सुमते अर्जुना, तें सर्व दृश्य मीच आहे अशा बोधाच्या भरांत अनुभवाचा हेंडा नाचतो. ८७ दोर दृष्टीस पडल्यावर त्यावर झालेला सर्पाचा भास नाहींसा होऊन दोरच आहे असा जेव्हां निश्चय होतो, ८८ सोन्याचे गळे गुंजभर सुद्धां अलंकार नाहींत असा दृढ निश्चय होण्यानें सर्व अलंकारांची आटणी होते, ८९ पाण्यावर येणारे तरंग उदकाविरहित नाहींत असें पक्कें समजून त्यांच्या आकाराला जो भुलत नाहीं; ११९० अथवा स्वप्नांतील पाहिलेले सर्व विकार जागें झाल्यावर पाहूं गेलें असतां आपलेविरहित दुसरें कांहीं नाहीं असें जसें दिसतें, ९१ तसें, जें कांहीं आहे व नाहीं, त्याच्या योगें हें जाणण्याची स्फूर्ति होते, व ते सर्व पदार्थ मीच आहें, अशा अनुभवाचा तो उपभोग घेतो. ९२ मी उत्पन्न न होणारा, जरारहित, नाशरहित, अविनाशी, ज्याच्या पूर्वीं कांहीं नाहीं असा, ज्याला अंत नाहीं असा, व नेहमीं आनंदमय असा आहें, असें तो समजतो. ९३ चलन न पावणारा व पतित न होणारा, अंतरहित, अद्वैत, सर्वांचा मूळ, निराकार व साकारही मीच आहें. ९४ सर्वांचा ईश, अनादि, व अमर, अभय आणि आधार व आधारावर असणारें जें आधेय तें सर्व असा मी आहें. ९५ सर्वांचा अधिपति व नेहमीं असणारा, सहज व सतत सर्वव्यापी, व सर्वत्र भरून असणारा, आणि सर्वांच्या पलीकडला असा मी आहें. ९६ सर्वांत नवा व जुना, अभावरूप व संपूर्ण, सर्वांहून मोठा व अणुरेणूहूनही लहान जें कांहीं आहे, तें मी आहें. ९७ क्रियारहित व एक, संगरहित व शोकरहित, सर्व वस्तूंत मी असून, माझ्यांत सर्व वस्तु आहेत, असा सर्वांत उत्तम पुरुष मी आहें. ९८ शब्दातीत व कर्णरहित, रूपरहित आणि गोत्ररहित, सर्वत्र सारखा व स्वतंत्र ब्रह्म व परब्रह्म मी आहें. ९९ असें आत्मस्वरूपीं ऐक्य पावून, माझी बरोबर अद्वयभक्ति करून मला जाणतो, व याही बोधाला जाणणारा जो मी परमात्मा, तोही आपण आहों असें तो समजतो. १२०० जसें जागें झाल्यावर आपलें एकत्व उरतें, व हेंही जसें ज्याचें त्यालाच समजतें; १ प्रकाश करणारा जो सूर्य, व ज्या पदार्थाला प्रकाशित करावयाचें ते पदार्थही तोच आहे, आणि प्रकाशक व प्रकाश्य या दोहोंमधील अनेकत्वही तोच जाणतो, २ तसा, जाणण्याला बोध [illegible]

वेदकु वरे पाहीं । तेणें जाणवे तया तेंही । हेंही जो जाणे ॥३॥ तया अद्वयपण आपुलिया । जाणती झाली जे धनंजया । ते ईश्वरचि मी हे तया । बोधाचि ये ॥४॥ मग द्वैताद्वैतातीत । मीचि आत्मा एकु निभ्रांत । हें जाणोनि जाणणें जेथ । अनुभवीं रिघे ॥५॥ तेथ चेइलया येकपण । दिसे जे आपुलया आपण । तेंही जातां नेणों कोण । होइजे जेविं ॥६॥ कां डोळां देखतिये क्षणीं । सुवर्ण सुवर्णीं । आटिलीं होय आटणी । अळंकाराचीही ॥७॥ ना ना लवण तोय होये । मग क्षारता तोयत्वें राहे । तेही जिरतां जेविं जाये । जाळेपण तें ॥८॥ तैसा मी तो हें जें असे । तें स्वानंदानुभवसमरसें । काळवूनिया प्रवेशे । मजचिमाजीं ॥९॥ आणि तो हे भाष जेथ जाये । तेथें मी हें कोण्हासी आहे । ऐसा मी ना तो तिये सामाये । माझ्याचि रूपीं ॥१२१०॥ जेव्हां कापुर जळों सरे । तयाचि नाम अग्नि पुरे । मग उभयतांतील उरे । आकाश जेविं ॥११॥ कां धाडलिया एका एकु । बाठे तो शून्यनिशेखु । तैसा आहेनाहींचा शेखु । मीचि मग आथी ॥१२॥ तेथ ब्रह्म आत्मा ईशु । यया बोला मोडे सौरसु । न बोलणें याही पैसु । नाहीं तेथ ॥१३॥ न बोलणेंही न बोलोनि । तें बोलिजे तोंड भरूनी । आणिव नेणिव नेणोनी । जाणिजे तें ॥१४॥ तेथ बुझिजे बोधु बोधें । आनंदु घेपे आनंदें । सुखवरी सुखें । सुखचि भोगिजे ॥१५॥ तेथ लाभु जोडला लाभा । प्रभा आलिंगिली प्रभा । विस्मयो बुडाला उभा । विस्मयामाजीं ॥१६॥ शमु तेथ सामावला । विश्रामु विश्रांती आला । अनुभवु वेडावला । अनुभूतिपणें ॥१७॥ किंबहुना ऐसें निखळ । मीपण जोडे तया फळ । सेवूनि वेली वेल्हाळ । क्रमयोगाची ते ॥१८॥ पैं क्रमयोगा किरीटी । चक्रवर्तीच्या मुकुटीं । मी चिद्रत्न तें साटोवाटीं । होय तो माझा ॥१९॥ कीं क्रमयोगप्रासादाचा । कळसु जो हा मोक्षाचा । तयावरील अवकाशाचा । उवावो जाला तो ॥१२२०॥ ना ना संसारआडवीं । क्रमयोग वाट बरवी । जोडिली ते मदैक्यगावीं । पैठी जालीसे ॥२१॥ हें असो क्रमयोगवोघें । तेणें भक्तिचिद्गंगें । मी स्वानंदोदधी वेगें । ठाकिला कीं गा ॥२२॥ हा ठायवरी सुवर्मा । क्रमयोगीं आहे महिमा । म्हणौनि वेळोवेळां तुम्हां सांगतों आम्ही ॥२३॥ पैं देशें काळें पदार्थें । साधूनि घेइजे मातें । तैसा नव्हे मी आयतें । सर्वांचें सर्वही ॥२४॥ म्हणौनि माझ्या ठायीं । आयासावें न लगे कांहीं । मी लाभें इये उपायीं । साचाचि गा ॥२५॥ एक शिष्य एक गुरु । हा रूढला साच व्यवहारु । तो मत्प्राप्तिप्रकारु । जाणावया ॥२६॥ अगा वसुधेच्या पोटीं । निधान सिद्ध किरीटी । वान्हि सिद्ध काष्ठीं । थोरां दूध ॥२७॥ परी लाभे तें असतें । तया कीजे उपायातें । येर सिद्धचि तैसा येथें । उपायीं मी ॥२८॥ हा फळहीवरी उपावो । कां पां प्रस्तावीतसे देवो । हें पुसतां तरी अभिप्रावो । येथिंचा ऐसा ॥२९॥ जे गीतार्थाचें चांगावें । मोक्षोपायपर आघवें । आन शास्त्रोपाय कीं नव्हे । प्रमाणसिद्ध ॥१२३०॥ वारा आभाळचि फेडी । वांचूनि सूर्यातें न घडी । कां हातु बाबुळी धाडी । तोय न करी ॥३१॥ तैसा आत्मदर्शनीं आडळु । असे अविद्येचा जो मळ । तो शास्त्र नाशी येर निर्मळु । मी प्रकाशें स्वयें ॥३२॥ म्हणौनि आघवींचि शास्त्रें । अविद्याविनाशाचीं पात्रें । वांचोनि न होती स्वतंत्रें । आत्मबोधीं ॥ ३३ ॥ तया अध्यात्मशास्त्रांसी । जैं साचपणाची ये पुसी । तैं येइजे जया ठायासी ते हे गीता ॥३४॥ भानु भूषिता प्राचिया । सवेजा

१ जाणणारा. २ ज्ञानकळा. ३ नाहींसें होतें. ४ दोहोंहून भिन्न. ५ बजा केला असतां ६ अभिप्राय. ७ अवकाश. ८ आवडीनें. ९ विश्रांति पावला. १० संकोच पावला. ११ अनुभवानें. १२ सुंदर. १३ ज्ञानरूप रत्न. १४ अदलाबदल, साटेकोटे. १५ प्रसार. १६ पृथ्वीच्या. १७ कासेंत. १८ सामर्थ्य. १९ अडथळा. २० आत्मानात्मप्रतिपादक वेदांत शास्त्र. २१ प्रसंग. २२ पूर्व दिशेस.

योंच्या नाशानंतर केवळ जाणणारा उरतो, हेंही ज्याला समजतें असा जो, तोही मीच आहें असें जो समजतो, ३ त्याला, अर्जुना, आपल्या अभेदपणास जाणणारी ज्ञानकला तीही मी ईश्वरच आहे, तीही मीच आहें असें तो समजतो. ४ मग द्वैत व अद्वैत या पलीकडील जो आत्मा, तोच निःसंशय मी आहें असें समजून तें ज्ञानही जेथें बुडून जातें, ५ तेव्हां, जागें झाल्यावर जें आपल्याला आपलें स्वरूप दिसतें, तेंही नाहींसें होऊन कोणती स्थिति प्राप्त होते तेंही जसें सांगतां येत नाहीं; ६ किंवा सोन्याचें सोनेंपण दृष्टीनें पाहतांक्षणीं अलंकाराची आठणी न करतां आठणी केल्याप्रमाणेंच होतें; ७ अथवा मिठाचें पाणी होतें, परंतु त्या पाण्यांत खारटपणा राहतो तोही जिरून गेल्यावर जसा मीठपणा नाहींसा होतो, ८ तसा मी व तो हा भेद असतो, तोही पूर्ण आनंदाचें भरीन एकत्र होऊन मद्रूपीं लय पावतो. ९ आणि तोही (दुसरा) भास जेथें नाहींसा होतो, तेथें 'मी' हा शब्द कोठें उरणार? असा मी नाहीं व तोही नाहीं असें जें माझें रूप, त्या ठिकाणीं तो ऐक्य पावतो. १२१० कापूर जळतांक्षणींच जसें अग्नीचेंही नांव नाहींसें होतें, व मग कापूर व अग्नि याहून भिन्न जें आकाश तेंच उरतें; ११ किंवा एकांत एक वजा केला असतां बाकी जसें शून्य उरतें, तसा आहे व नाहीं यांची वजाबाकी केली असतां बाकी मीच उरतों. १२ त्या ठिकाणीं ब्रह्म, आत्मा, ईश या बोलण्यालाही जागा राहत नाहीं, व कांहीं न बोलणें यालाही तेथें ठाव नाहीं. १३ न बोलणें हें न बोलून मग तोंडभर बोललें जातें, तसें ज्ञान व अज्ञान टाकून जें जाणलें जातें. १४ तशा स्थितींत बोध बोधानें जाणून आनंदानें आनंद भोगून सुखानें सुखाचाच अनुभव घेतो १५ मग लाभांत लाभाची भर पडून प्रकाशानें प्रकाशास आलिंगन देऊन आश्चर्य आश्चर्यांत उभेंच उभेंच बुडून जातें. १६ शम विश्रांति पावून विश्रामही विश्रांतीस येतो; व अनुभव अनुभवानेंच संकोच पावतो. १७ फार काय सांगावें? क्रमयोगाच्या सुंदर वेलीचें सेवन केल्यामुळें त्याला मद्रूप प्राप्तीचें सुंदर फळ मिळतें. १८ हे किरीटी, क्रमयोगरूपी चक्रवर्तीच्या मुकुटावरील ज्ञानरूप रत्न मी होतों, व माझे मुकुटावर तें रत्न शोभतें. १९ किंवा क्रमयोगरूपी देवळाच्या मोक्षरूपी कळसावरील अवकाशाचा प्रसार तो होतो. १२२० अथवा संसाररूपी अरण्यांतील क्रमयोगरूपी राजमार्गानें माझ्या ऐक्यरूपी गांवांत प्रविष्ट होतो. २१ फार काय सांगावें? क्रमयोगाच्या ओघानें भक्तिज्ञानरूपी गंगा ही आनंदरूपी समुद्र जो मी त्याला येऊन मिळते. २२ हे मर्मज्ञ अर्जुना, असा या क्रमयोगाचा महिमा आहे, म्हणून मी वारंवार त्याचें वर्णन तुझ्याजवळ करितों. २३ परंतु देश, काल, पदार्थ यांच्या अनुकूलतेनें मला साध्य करून घेण्याचा हा मार्ग नसून, केवळ मी सर्वांना आपोआप प्राप्त होण्याचा हा क्रमयोगमार्ग आहे. २४ म्हणून माझ्या प्राप्तीकरितां शीण न घेतां मी या क्रमयोग उपायानें खरोखर सहज प्राप्त होतो. २५ माझ्या प्राप्तीचा उपाय समजण्याकरितां गुरु व शिष्य हा संप्रदाय खरोखर अनादिसिद्ध आहे. २६ अरे अर्जुना, पृथ्वीच्या पोटांत द्रव्य सिद्ध आहे, तशाच काष्ठांत अग्नि व कासेंत दूध याही गोष्टी सिद्ध आहेत, २७ परंतु या गोष्टी सिद्ध आहेत तरी त्यांचा लाभ होण्याकरितां उपाय करावे लागतात. पण माझी गोष्ट विचारशील तर मी स्वतःसिद्ध असून, माझ्या आड येणारे पदार्थ दूर करण्यास उपाय केले पाहिजेत. २८ ही फलप्राप्ति झाल्यावर पुनः उपायांची प्रस्तावना देवांनीं कां केली, अशी जर कोणी शंका घेईल, तर देवाचें बोलण्याचा असा अभिप्राय आहे कीं, २९ गीतेचें सामर्थ्य असें आहे कीं, येथें सांगितलेल्या सर्व उपायांनीं मोक्षप्राप्ति होते, व इतर शास्त्रांत सांगितलेल्या उपायांनीं प्रमाणाची सिद्धि होत नाहीं, त्यासारखे हें नाहीं. १२३० वाऱ्यानें सूर्याचे आड आलेले ढग दूर होतात, परंतु त्याच्यानें सूर्य उत्पन्न करवत नाहीं; किंवा हातानें पाण्यावरील गोंडाळ दूर करतां येतें, पाणी करितां येत नाहीं, तें स्वतःसिद्धच आहे; ३१ त्याप्रमाणें, आत्मदर्शनाचे आड आलेला जो अज्ञानाचा मळ, तो इतर शास्त्रांनीं नाहींसा होतो; त्याच्यानें निर्मळ असें जें माझें आत्मस्वरूप तें करवत नाहीं— तें स्वतःसिद्धच आहे. ३२ म्हणून सर्व शास्त्रें अज्ञानाचा नाश करण्यास मात्र योग्य आहेत, येरवी त्याच्यानें स्वतःसिद्ध आत्माचा बोध करवत नाहीं. ३३ त्या अध्यात्म शास्त्रांना खरा आत्मरूपाचा निर्णय करण्याचा प्रसंग आला म्हणजे त्या शास्त्रांचा ज्या ठिकाणीं निवारण्यास यावें लागतें, तें हें गीताशास्त्र होय. ३४ सूर्यानें पूर्व दिशा अलंकृत केली म्हणजे सर्व दिशा

दिपा आथविया । तैसी ज्ञानेश्वरा गीताया । समार्थे स्वामी ॥३५॥ हें असो येणें ज्ञानेश्वरें । मागां उपाय बहुवे विस्तारें । सांगीतला जैसा करें । येवों ये आत्मा ॥३६॥ परी प्रथमश्रवणासवें । अर्जुनासी स्थिरावें हें फावे । हा भावो सकणवे । धरूनि श्रीहरी ॥३७॥ तेचि प्रमेये एकवेळ । शिष्यीं होआवया अ बक । सांगतसे मुकुळ । मुद्रा आतां ॥३८॥ आणि असतें गीता । ठावोही हा संपतां । म्हणौनि दावी आघंता । एकार्थत्व ॥३९॥ जे ग्रंथाच्या मध्यभागीं । नानाअधिकारप्रसंगीं । निरूपण अनेगीं । सिद्धांतीं केलें ॥१२४०॥ तरी तेतुकेही सिद्धांत । इये शास्त्रीं प्रस्तुत । हें पूर्वापर नेणत । कोण्ही जै मानीं ॥४१॥ तैं महासिद्धांताचा ओंवीका । सिद्धांतकक्षा[6] अनेका । मिळऊनि आरंभु देखा । संपवितु असे ॥४२॥ एथ अविद्यानाशु हें स्थळ । तेणें मोक्षोपादान फळ । या दोहीं केवळ । साधन ज्ञान ॥४३॥ हें इतुकेंचि नानापरी । निरूपिलें ग्रंथविस्तारीं । तें आतां दोहीं अक्षरीं । अनुवादावें ॥४४॥ म्हणौनि उपेयही हातीं । आलया उपायस्थिती । देव प्रवर्तले ते पुढती । येणेंचि मावें ॥४५॥

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ५६

अन्वय—मद्व्यपाश्रयः सदा सर्वकर्माणि अपि कुर्वाणः मत्प्रसादात् शाश्वतं अव्ययं पदं अवाप्नोति. ॥ ५६ ॥

मग म्हणे गा सुभटा । तो क्रमयोगिया निष्ठा । मी होऊनी होय पैठा । माझ्या रूपीं ॥४६॥ स्वकर्माच्या चोखौळीं[12] । मज पूजा करूनि भक्ती । तेणें प्रसादें आकळी । ज्ञाननिष्ठेतें ॥४७॥ ते ज्ञाननिष्ठा जेथ हातवसे । तेथ भक्ति माझी उल्लासे । तिया मजश समरसे । सुखिया होय ॥४८॥ आणि विश्वप्रकाशितया । आत्मया मज आपुलिया । अनुसरे जो करूनियां । सर्वभावेंता[15] हे ॥४९॥ सांडूनि आपला आईक[16] । कवण आश्रयी जळ । कां हिंडोनि राहे निश्चळ । वायु व्योमीं ॥१२५०॥ तैसा बुद्धी वाचा कायें । जो मातें आश्रयोनि ठाये । तो निषिद्धेंही विपायें । कर्में करू ॥५१॥ परी गंगेच्या संबंधीं । विद्री[17] आणि महानदी । येक तेवि माझ्या बोधीं । शुभाशुभासीं ॥५२॥ कां बावनें आणि धुरें[19] । हा निवाडु तंवचि सरे । जंव न घेपती वैश्वानरें । कवळूनि दोन्ही ॥५३॥ ना ना पांचिकें[20] आणि सोळें । हें सोनया तंवचि ओळें । जंव परिसु आंगमेळें । येकवटीना ॥५४॥ तैसें शुभाशुभ ऐसें । हें तंवचिवरी आभासे । जंव येकु न प्रकाशे । सर्वत्र मी ॥५५॥ अगा रात्रि आणि दिवो । हा तंवचि द्वैतभावो । जंव न रिगिजे गांवो । गभस्तीचा ॥५६॥ म्हणौनि माझिया भेटी । तयाचीं सर्व कर्में किरीटी । जाऊनि वैसे तो पौटीं[22] । सायुज्याच्या ॥५७॥ देशें काळें स्वभावें । वेंचु जया न संभवे । तें पद माझें पावे । अविनाश तो ॥५८॥ किंबहुना पंडुसुता । मज आत्मयाची प्रसन्नता । लाहे तेणें न पाविजता[23] । लाभु कवणु असे ॥५९॥

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७

अन्वय—[त्वं] सर्वकर्माणि चेतसा मयि संन्यस्य मत्परः बुद्धियोगं उपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव. ॥ ५७ ॥

याकारणें गा तुवां इया । सर्व कर्मा आपुलिया । माझ्या स्वरूपीं धनंजया । संन्यासु कीजे ॥१२६०॥ परी तोचि सन्यासु वीरा । करणीयेचा झणें करा । आत्मविवेकी धरा । चित्तवृत्ति हे ॥६१॥ मग तेणें विवेकबळें । आपणपें कर्मावेगळें । माझ्या स्वरूपीं निर्मळें । देखिजेल ॥६२॥ आणि कर्माची जन्मभोये । प्रकृति[26] जे कां आहे । ते आपणयाहूनि बहुवे । देखसी दुरी ॥६३॥ तेथ प्रकृति आपणया । वेगळी नुरे धनंजया । रूपेंवीण कां छाया । जयापरी ॥६४॥

१ कळकळीनें. २ अर्थ, सार. ३ स्पष्ट करून. ४ पुष्कळ. ५ बळ, ऐक्य. ६ युक्ति. ७ मिळवून. ८ मोक्षसंपादन. ९ सांगावें. १० उपायानें मिळणरी वस्तु. ११ साधन. १२ सुंदर फुलांनीं. १३ हस्तगत होते. १४ ऐक्यानें. १५ सर्वभावानें. १६ कोंभ. १७ नाला. १८ मैलागिरी चंदन. १९ लांकूड. २० हिणकट. २१ आळ आळा. २२ पदावर. २३ न मिळणारा. २४ बरकोर्ती. २५ जन्मभूमि. २६ अज्ञान.

प्रकाशित होतात. त्याप्रमाणें, सर्व शास्त्रांना आधारभूत जी शास्त्रश्रेष्ठ गीता, तिच्या योगानें सर्व शास्त्रें सनाथ झालीं आहेत. ३५ फार काय! परंतु या गीतेमें मागील अध्यायांत पुष्कळ उपाय सांगितले आहेत कीं; ज्या योगानें आत्मा आपले हस्तगत होईल. ३६ परंतु प्रथम (एकदा) ऐकल्यानें अर्जुनाला हें कळेल किंवा नाहीं हा भाव, कळकळीनें श्रीहरींनीं मनांत धरून, ३७ तोच अर्थ शिष्याच्या ठिकाणीं दृढ होण्याकरितां मोकळया मनानें एक वेळ पुनः सांगतात. ३८ आणखी, गीता समाप्त होण्याचा प्रसंग आलेला आहे, म्हणून, आरंभापासून शेवट पर्यंत एकच अर्थ प्रतिपादन केला आहे असें दाखवितात. ३९ किंवा प्रथा ज्या मध्यंतरीं नानाअधिकार प्रसंगानें अनेक सिद्धांत सांगितलेले आहेत, १२४० तरी पूर्वापर संबंध मनांत न आणून गीतेमध्यें अनेक सिद्धांत आहेत असें जर कोणी मानील, तर ४१ महासिद्धांताचें एकंदर ऐक्य करून त्याच्या पोटांत अनेक सिद्धांत कला (युक्ति) मिळवून आरंभिलेली गीता संपवितात. ४२ या गीताशास्त्रांत अविद्येचा नाश ही मुख्य भूमि, व मोक्षाचा लाभ हें तिचें फळ, या दोन गोष्टी होण्याला ज्ञान हें केवळ साधन होय-४३ तेंच ज्ञान नानाप्रकारें ग्रंथांत सांगून ग्रंथाचा विस्तार झाला आहे, तें ज्ञान आतां एक दोन शब्दांनीं सांगतों. ४४ म्हणून, उपायानें मिळणारी वस्तु हातांत आली ती वस्तु प्राप्त होण्याचें साधन देवांनीं पुनः येवढयाचकरितां सांगितलें. ४५

जो मनुष्य माझ्या ठिकाणीं सर्व भाव ठेवतो, तो माझ्या प्रसादानें शाश्वत अविनाशी अशा पदाला प्राप्त होतो. ॥ ५६ ॥

मग देव म्हणतात: हे सुभटा, तो कर्मयोगी अशा निष्ठेनें मद्रूप होऊन माझ्या स्वरूपीं मिळतो. ४६ स्वकर्मानुष्ठानरूपी सुंदर पुष्पांनीं माझी चांगली पूजा केल्यावर, मला प्रसन्न करून घेऊन ज्ञाननिष्ठेचा प्रसाद तो मिळवितो. ४७ ती ज्ञाननिष्ठा ज्याचे हातांत आली आहे, तेथें माझी परमभक्ति उल्लसित होते; आणि त्या भक्तीच्या भजनेंकरून माझ्याशीं ऐक्य पावून तो सुख भोगतो. ४८ आणि विश्वाला प्रकाशित करणारा मी जो आत्मा, त्याप्रत जो सर्व भावेंकरून अनुसरलो; ४९ मिठानें आपला लोभ सोडून पाण्याचा आश्रय केला म्हणजे जसें तें जलरूपच होतें, किंवा आकाशामध्यें वायु फिरून पुनः आकाशांतच ऐक्य पावतो. १२५० तसा बुद्धीनें व कायावाचामनानें जो माझा आश्रय करून राहतो, त्याच्या हातून एखादे वेळीं कदाचित् निषिद्धही कर्म घडेल; ५१ परंतु महानदी, किंवा, रस्त्यांतील घाणेरें पाणी, यांना गंगेचा संबंध झाला म्हणजे जशीं तीं गंगारूप होतात, तसा माझा आश्रय करणाऱ्या भक्ताला शुभ किंवा अशुभ कर्मानें दोष लागत नाहीं. ५२ अथवा, मलयगिरी चंदन आणि दुसरें रायवळ लांकूड हा भेद तों पावेतोंच असतो, कीं जों पावेतों, त्याचा अग्नीशीं संबंध झाला नाहीं. ५३ किंवा हिणकट अथवा सोळा रुपये दराचें सोनें हा भेद सोन्यामध्यें तोंपर्यंतच असतो, कीं जोंपर्यंत परिसाशीं संबंध झाला नाहीं. ५४ त्याप्रमाणें शुभ व अशुभ हा भेद तोंपर्यंतच असतो, कीं जोंपर्यंत सर्वत्र माझा प्रकाश झाला नाहीं! ५५ अरे, जोंपर्यंत सूर्याच्या गांवांत प्रवेश झाला नाहीं, तोंपर्यंतच रात्र व दिवस हा भेद आहे. ५६ म्हणून, अर्जुना, माझी भेट झाली म्हणजे त्याचीं सर्व कर्में नाहींतशीं होऊन तो सायुज्य पदावर बसतो. ५७ ज्या पदाचा देशानें, काळानें व स्वभावानें कधीं नाश होत नाहीं, तें अविनाशपद त्याला प्राप्त होतें. ५८ फार काय सांगावें! अर्जुना, मी जो आत्मा, त्या माझी प्रसन्नता ज्याला प्राप्त झाली आहे, त्याला प्राप्त होणार नाहीं असा कोणता लाभ आहे! ५९

असें आहे म्हणून तूं मनानें सर्व कर्में मला अर्पण करून माझे ठिकाणीं तत्पर होऊन माझ्या ठिकाणीं बुद्धि ठेवून, मच्चित्त हो. ॥५७॥

यास्तव, धनंजया, तूं आपलीं सर्व कर्में माझे ठिकाणीं समर्पण कर (असा संन्यास कर) ६० परंतु, हे वीरा, तोच कर्माचा संन्यास वरकांतीं न करतां, विचाराचे ठिकाणीं चित्तवृत्ति ठेवून मनापासून कर. ६१ मग त्या विचाराच्या बळानें, आपलें कर्माहून वेगळें असें निर्मळ स्वरूप माझ्या स्वरूपांत पाहशील, ६२ आणि सर्व कर्मांची जन्मभूमि जें अज्ञान (माया) तें आपल्याहून फार दूर आहे असें तुझ्या दृष्टीस पडेल. ६३ मग, अर्जुना, जशी रूपापासून छाया दूर होत नाहीं, तसें अज्ञान हें आपल्याहून निराळें नाहीं, असें तुझ्या दृष्टीस पडेल. ६४ अशा ज्ञानानें आत्मा-

ऐसेनि प्रकृतिभागु । जाळया कर्मसंन्यासु । निफ-लेक अभावासु । सकारणु ॥६५॥ मग कर्मजात गेलया । मी आत्मा घरे आपणपयां । तेथ बुद्धि बोपे करूनियां । पतिव्रता ॥६६॥ बुद्धि अनन्य येणें योगें । मजमाजीं जैं रिगे । तैं चित्त चेत्यत्यागें । मातेंचि भजे ॥६७॥ ऐसें चेत्यत्यजातें साडिकें । चित्त माझ्या ठायीं जडलें । ठाके तैसें वहिलें । सर्वदा करी ॥६८॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ५८

अन्वय--[त्वं] मच्चितः [सन्] सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि; अथ चेत् त्वं अहंकारात् न श्रोष्यसि, [तर्हि त्व] विनंक्ष्यसि. ॥ ५८ ॥

मग अभिन्ना इया सेवा । चित्त मियांचि भरेल जेव्हां । माझा प्रसादु जाण तेव्हां । संपूर्ण जाहला ॥६९॥ तेथ सकळ दुःख धामें । भुंजीजती जियें मृत्युजन्में । तियें दुर्गमेंचि सुगमें । होती तुज ॥१२७०॥ सूर्याचेनि सांवायें । डोळा सावाइला होये । तैं आंधाराचा आहे । पाडु तया ॥७१॥ तैसा माझेनि प्रसादें । जीवकणु जयाचा उपमर्दे । तो संसाराचेनि बाधे । बागुलें केवि ॥७२॥ म्हणौनि धनंजया । तू संसारदुर्गती या । तरसील माझिया । प्रसादास्तव ॥७३॥ अथवा हन अहंभावें । माझें बोलणें हें आघवें । कानामनाचिये शिवें । नेदिसी टेंकों ॥७४॥ तरि नित्य मुक्त अव्ययो । तूं आहासि तें होऊनि वावो । देहसंबंधाचा घावो । वाजेल आंगीं ॥७५॥ जया देह संबंधाआंतु । प्रतिपदीं आत्मघातु । भुंजतां उसंतु । कहींच नाहीं ॥७६॥ येवढेनि दारुणें । विमेणेविण मिमणें । पडेल जरी बोलणें । नेघसी माझें ॥७७॥

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे । मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति

अन्वय--यत् अहंकारं आश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे, [तर्हि] एषः ते व्यवसायः मिथ्या [अस्ति; यतः] प्रकृतिः त्वां नियोक्ष्यति. ॥ ५९ ॥

पथ्यद्वेषिया पोषी ज्वरु । कां दीपद्वेषिया अंधकारु । विवेकद्वेषें अहंकारु । पोषूनि तैसा ॥७८॥ स्वदेहा नाम अर्जुनु । परदेहा नाम स्वजनु । संग्रामा नाम मलिनु । पापाचारु ॥७९॥ इया मती आपुलिया । तिघां तीन नामें ययां । ठेऊनियां धनंजया । न जुंझें ऐसा ॥१२८०॥ जीवामाजीं निष्टंकु । करिसी जो आत्यंतिकु । तो वायां धाडील नैसर्गिकु । स्वभावोचि तुझा ॥८१॥ आणि मी अर्जुनु हे आत्मिक । ययां वधु करणें हें पातक । हे माया वांचूनि तात्त्विक । कांहीं आहे ॥८२॥ आधीं जुंझार तुवां होआवें । मग जुंझावया शस्त्र घेयावें । कां न जुंझावया करावें । देवांगण ॥८३॥ म्हणौनि न जुंझणें । म्हणसी तें वायाणें । ना मानूं लोकपणें । लोकदृष्टीही ॥८४॥ तऱ्ही न जुंझें ऐसें । निष्टंकिसी जें मानसें । तें प्रकृति अनारिसें । करवीलचि ॥८५॥

स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा । कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत्

अन्वय--कौन्तेय, स्वभावजेन स्वेन कर्मणा निबद्धः [त्व] यत् मोहात् कर्तुं न इच्छसि, तत् अवशः सन् अपि करिष्यसि ॥ ६० ॥

पैं पूर्वे वाहतां पाणी । पोहिजे पश्चिमेचे वाहणीं । तरी आग्रहोचि उरे तें आणी । आपुलिया केलीं ॥८६॥ कां साळीचा कणु म्हणे । मी नुगवें साळीपणें । तरी आहे आन करणें । स्वभावासि ॥८७॥ तैसा क्षात्रसंस्कारसिद्धा । प्रकृती घडिलासी प्रबुद्धा । आतां नुठीं म्हणसी हा धांदा । परी उठविजसीचि तूं ॥८८॥ पैं शौर्य तेज दक्षता । एवमादिक पंडुसुता । गुण दिधले जन्मतां । प्रकृती तुज ॥८९॥ तरी तयांचिया समवायो । अनुरूप धनंजया । न करितां उगलिया । नयेक असों ॥१२९०॥ म्हणौ-

१ समूळ. २ गाळावी. ३ चिंतन करण्याचा पदार्थ. ४ कवकर. ५ स्थानें. ६ भोगिलीं जातात ७ मदतीनें. ८ साध्यभूत. ९ किंमत. १० आंवांस. ११ तुडवला जातो. १२ मरण. १३ न ऐकशील.

१४ पूर्ण निश्चय. १५ क्षात्रधर्म. १६ आप्त. १७ तत्त्वदृष्टीनें पाहिलें असतां. १८ युद्ध करणारा. १९ शपथ. २० मागास. २१ गुण. २२ स्वस्थ बसणें.

याचा नाश झाला, म्हणजे समूळ कर्मांचा संन्यास अनायासानें झाला असें होईल. ६५ मग आत्म्यावर जो भ्रमानें कर्मांचा भास दिसतो आहे, तो विचारानें नेला म्हणजे शुद्ध आत्म्याचे ठायीं बुद्धि पतिव्रता (अनन्य) करून स्थापन कर. ६६ अशा अनन्ययोगेंकरून ज्या वेळेस बुद्धि माझ्या ठिकाणीं प्रवेश करील, त्या वेळेस चित्त हें चिंतन करण्याच्या पदार्थांचा त्याग करून माझेंच भजन करतें. ६७ याप्रमाणें चिंतन करण्याचे विषय टाकून सर्वकाल चित्त माझे ठिकाणीं जडून नेहमीं राहील असें त्वरित कर. ६८

जर तूं माझ्या ठिकाणीं चित्त देऊन राहशील, तर माझ्या प्रसादानें सर्व संकटांतून पार पडशील. आतां तूं जर अभिमानानें माझें न ऐकशील, तर नाश पावशील. ॥५८॥

मग, याप्रमाणें अभेदरूपी सेवेनें जेव्हां तुझें चित्त मद्रूप होईल, तेव्हां माझा तुझ्यावर पूर्ण प्रसाद होईल असें समज. ६९ मग जे जन्ममृत्यूचीं सर्व दुःखाचीं घरें जीवमात्र भोगतो व जीं अति दुर्घट आहेत, तींच तुला सुखकारक होतील; १२७० सूर्यप्रकाशाची डोळ्याला साह्यता मिळाल्यावर मग अंधाराची किंमत आहे काय ? ७१ त्याप्रमाणें, माझ्या प्रसादानें ज्याचा जीवपणा नष्ट झालेला आहे, तो संसाररूपी बागुलाच्या भयानें भिईल कीं काय ? ७२ म्हणून, हे धनंजया माझ्या प्रसादेंकरून संसारदुर्गतीपासून तूं तरशील, ७३ अथवा, अभिमानाच्या योगानें माझें हें सर्व भाषण कानानें न ऐकशील, किंवा मनावर न घेशील, ७४ तर, तूं जरी नित्यमुक्त अव्यय आहेस, तरी तें व्यर्थ होऊन देहसंबंधाचे घाव तुला सोसावे लागतील ! ७५ ज्या देहसंबंधाचे ठिकाणीं पदोपदीं आपला घात आहे, तो भोगतांना कधींही विश्रांति मिळावयाची नाहीं ! ७६ जर माझें बोलणें न ऐकशील, तर एवढा भयंकर मृत्यु न मरतां तुला सोसावा लागेल ! ७७

जर अहंकाराचा आश्रय करून, मी युद्ध करणार नाहीं, असें म्हणशील, तर हा तुझा आग्रह व्यर्थ आहे; कारण, क्षत्रिय स्वभाव हा तुला जबरदस्तीनें युद्ध करण्यास लावील. ॥ ५९ ॥

पथ्याच्या द्वेषानें जसा ज्वर वाढतो, अथवा दिव्याचे द्वेषानें जसा अंधकार वाढतो, तसा विवेकाचे द्वेषानें अहंकार वाढेल. ७८ मग, आपल्या देहाला अर्जुन, दुसऱ्याचे देहाला माझे आप्त, व यांच्याशीं संग्राम करणें हेंच पातक, ७९ याप्रमाणें आपल्या बुद्धीनें यांना अशी तीन नांवें ठेवून, अर्जुना, मी युद्ध करणार नाहीं, असा १२८० आपले अंतःकरणांत पूर्ण निश्चय केलास, तरी तुझा जो नैसर्गिक स्वभाव आहे, तो तुझा निश्चय टिकूं देणार नाहीं. ८१ वास्तविक विचार करून पाहिलें असतां, मी अर्जुन, व हे माझे आप्त, व यांचा वध करणें हें पातक ह्या सर्व कल्पना मायेवांचून खऱ्या आहेत काय ? ८२ अगोदर तूं युद्धास तयार झालास, व युद्धाकरितां शस्त्रही घेतलेंस, आणि आतां युद्ध न करण्याची शपथ घेतोस हें योग्य आहे का ? ८३ याजकरितां, मी युद्ध करणार नाहीं हें तुझें म्हणणें व्यर्थ होय; शिवाय, लोकदृष्टीनेंही तुझें म्हणणें कोणी मान्य करणार नाहीं. ८४ तर मी युद्ध करणार नाहीं, असा जो आपले मनानें निश्चय करीत आहेस, तो व्यर्थ होऊन, तुझी स्वकीय क्षात्रप्रकृति आहे ती तुझ्या निश्चयाचे उलट तुझ्याकडून युद्ध करवीलच करवील ! ८५

हे कौंतेया, स्वभावसिद्ध जें तुझें युद्धकर्म, त्यानें बद्ध झालेला तूं मोहानें जें करूं इच्छित नाहींस, तें करशील. ॥ ६० ॥

हें पहा—पूर्वेकडे पाण्याचा ओघ चाललेला असून, पोहणारा जर म्हणेल कीं, 'मी पश्चिमेकडे जाईन,' तर त्याचें म्हणणें व्यर्थ होऊन तें पाणी त्याला ओघाकडेच (पूर्वेकडेच) ओढून नेईल. ८६ किंवा साळीचा कण जर असें म्हणेल कीं, मी साळीपणानें उगवणार नाहीं, तर तें त्याचें म्हणणें व्यर्थ होय. कारण, त्याला त्याच्या स्वभावाच्या उलट जातांच येणार नाहीं; ८७ त्याप्रमाणें, हे प्रबुद्धा, तुझी प्रकृति क्षात्रगुणानें घडलेली असल्यामुळें, मी युद्ध करण्याला उठणार नाहीं, असें म्हणशील तर तें व्यर्थ होय. तुझा क्षात्रधर्मच तुज युद्ध करण्यास उठवील; ८८ हें बघ, अर्जुना, तुझ्या क्षात्रप्रकृतीनें शौर्य, तेज, दक्षता इत्यादि गुण जन्मतःच तुला दिले आहेत. ८९ तर, हे धनंजया, त्या प्रकृतीच्या गुणानुरोधानें, युद्ध न करतां स्वस्थ बसवें होणार नाहीं. १२९० म्हणून, हे कोदंडपाणी, त्या क्षा

जिया जिहीं गुणीं । बांधलासि तूं कोदंडपाणी । तिहुंही निवडी वाहणी । क्षात्राचिया ॥९१॥ ना हें आपुलें जन्ममूळ । न विचारीतचि केवळ । न जुंझें ऐसें अढळ । व्रत जरी घेसी ॥९२॥ तरी बांधोनि हात पाये । जो रथीं घातला होये । तो न चळे तरी जाये । दिगंता जेविं ॥९३॥ तैसा तू आपुलियाकडूनी । मीं कांहींच न करीं म्हणौनी । ठासा परी अंत्यसेनी । तूंचि करिसी ॥९४॥ उत्तरु वैराटींचा राजा । पळतां तू कां निघालासि जुंझा । हा क्षात्रस्वभावो तुझा । जुंझवील तुज ॥ ९५ ॥ महावीर अकरा अक्षौहिणी । तुवां येकें नागविलें रणांगणीं । तो स्वभावो कोदंडपाणी । जुंझवील तूतें ॥९६॥ हां गा रोगु कायी रोगिया । आवडे दरिद्र दरिद्रिया । परी भोगविजे बळिया । अदृष्टें जेणें ॥९७॥ तें अदृष्ट अनारिसें । न करील ईश्वरवशें । तो ईश्वरुही असे । हृदयीं तुझ्या ॥९८॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥६१॥

अन्वय—अर्जुन, यंत्रारूढानि सर्वभूतानि मायया भ्रामयन् ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठति. ॥ ६१ ॥

सर्व भूतांच्या अंतरीं । हृदय महाअंबरीं । चिद्वृत्तींच्या सहस्रकरीं । उदयला असे जो ॥९९॥ अवस्थात्रय तिन्ही लोक । प्रकाशूनि अशेष । अन्यथादृष्टि पांथिकें । चेवविले ॥१३००॥ वेद्योदकाच्या सरोवरीं । फांकतां विषय कल्हारीं । इंद्रियषट्पदा चारी । जीवभ्रमरातें ॥ १ ॥ असो रूपक हें तो ईश्वरु । सकळ भूतांचा अहंकारु । पांघरोनि निरंतरु । उल्हासत असे ॥२॥ स्वमायेचें आडवस्त्र । कासूनि एकला वेल्हावी सूत्र । बाहेरी नटी छायाचित्र । चौऱ्यांशीं लक्ष ॥३॥ तया ब्रह्मादिकीटांतीं । अशेषांही भूतजातीं । देहाकार योग्यता । पाहोनि दावी ॥४॥ तेथ जें देह जयापुढें । अनुरूपपणें मांडे । तें भूततया आरूढें । हें मी म्हणौनि ॥५॥ सूत सुतें गुंतलें । तृण तृणेंचि बांधलें । कां आत्मबिंबा घेतलें । बाळकें जळीं ॥६॥ तयापरी देहाकारें । आपणपेंचि दुसरें । देखोनि जीव आविष्कारें । आत्मबुद्धी ॥७॥ ऐसेनि शरीराकारीं । यंत्रीं भूतें अवधारीं । वाऊनि हाकवी दोरी । प्राचीनाची ॥८॥ तेथ जया जें कर्मसूत्र । मांडूनि ठेविलें स्वतंत्र ॥ तें तिये तिये गती पात्र । होंचि लागे ॥९॥ किंबहुना धनुर्धरा । भूतातें स्वर्गसंसारामाजीं भोंवडी तृणें वारा । आकाशीं जैसा ॥१३१०॥ भ्रामकाचेनि संगें । जैसें लोह वेढीं रिगे । तैसीं ईश्वरसत्तायोगें । चेष्टती भूतें ॥११॥ जैसे चेष्टा आपुलालिया । समुद्रादिक धनंजया । चेष्टती चंद्राचिया । सन्निधी येकी ॥१२॥ तया सिंधुभरितें दाटे । सोमकांता पाझरु फुटे । कुमुदांचकोरांचा फिटे । सकोचू तो ॥१३॥ तैसीं बीजप्रकृतिवशें । अनेकें भूतें येकें ईशें । चेष्टविजती तो असे । तुझ्या हृदयीं ॥१४॥ अर्जुनपण न घेतां । मी ऐसें जें पंडुसुता । उठतसे तें तत्त्वतां । तयाचें रूप ॥१५॥ याकारणें तो प्रकृतीतें । प्रवर्तवील हें निरुतें । आणि ते झुंजविल तूतें । न जुंझसी जऱ्ही ॥१६॥ म्हणोनि ईश्वरु गोसावी । तेणें प्रकृति हे नेमावी । तिया सुखें राबवावीं । इंद्रियें आपुलीं ॥१७॥ तूं करणें न करणें दोन्ही । लाऊनि प्रकृतीच्या मांनीं । प्रकृतिही की अधीनी । हृदयस्था जया ॥१८॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥६२॥

अन्वय—भारत, [त्वं] तम् एव सर्वभावेन शरणं गच्छ. तत्प्रसादात् परां शांतिं [च] शाश्वतं स्थानं प्राप्स्यसि.

१ ओघांतून. २ स्वस्थ बसकास. ३ प्रारब्ध. ४ महाकाशांत. ५ ज्ञानरूपी वृत्तींच्या. ६ विपरीत ज्ञानानें भुललेले ७ वाटसरू. ८ विषयरूप. ९ कमळें. १० वृक्ष २० लक्ष, कीटक ११ लक्ष, पशु ३० लक्ष, जलचर ९ लक्ष, पक्षी १० लक्ष, मनुष्ययोनि. ४ लक्ष, मिळून ८४ लक्ष योनि. ११ ब्रह्मदेवापासून कीटकापर्यंत. १२ योग्यतेनुरूप. १३ स्वीकार करतो. १४ पूर्वकर्मांची. १५ लोहचुंबकाच्या. १६ वाटोळें फिरतें. १७ चंद्रविकासिनी कमळांचा. १८ पराप्रकृति. १९ धोरणानें.

प्रगुणांनीं तूं बद्ध झाल्यामुळें तुला तुझ्या स्वभावाच्या विरुद्ध खरोखर जातां येणार नाहीं, ९१ अथवा, आपल्या जन्माच्या मुळाचा विचार न करतां, मी युद्ध करणार नाहीं असेंच अढळ व्रत धारण केलेंस, ९२ तर, हातपाय बांधून रथावर घातलेला मनुष्य मी चालणार नाहीं असें जरी म्हणेल, तरी तो जसा रथावरोबर दिगंतराला जातो, ९३ तसा तूं आपल्याकडून मी कांहीं करणार नाहीं असें म्हणून जरी स्वस्थ बसशील, तरी खास तूंच युद्ध करशील, यांत संशय नाहीं. ९४ उत्तरगोग्रहणाचे वेळीं विराट राजाचा पुत्र उत्तर हा युद्धांतून माघारी पळत असतांना तूं बृहन्नडेचें सोंग घेतलें असूनही त्याचा सारथि होऊन युद्ध कां केलेंस? तर तोच तुझा क्षात्रिय स्वभाव उगीच न बसतां तुझ्याकडून युद्ध करवीलच करवील! ९५ अर्जुना, त्या युद्धांत अकरा अक्षौहिणी महावीर तूं एकट्यानें त्याजवर मोहनास्त्र घालून त्यांची वस्त्रें नागविलीस, तो तुझा क्षात्रस्वभाव तुझ्याकडून युद्ध करवील. ९६ अरे, असें पहा कीं, रोग्याला रोग आवडतो का? दरिद्री यास दारिद्र्य आवडतें काय? परंतु बलवान जें प्रारब्ध, तें त्याजकडून भोगवितेंच. ९७ तर तें प्रारब्ध ईश्वरसत्तेनें अन्यथा कधीं करणार नाहीं! असा जो ईश्वर, तो तुझ्या हृदयांत वास करीत आहे. ९८

हे अर्जुना, देहादिकयंत्रावर अभिमानानें चढलेली जी सर्व भूतें, त्यांना आपल्या मायारूप शक्तीनें नाना योनींत फिरविणारा असा परमेश्वर सर्व भूतांच्या हृदयांत वास करितो.॥६१॥

सर्व भूतांचें अंतःकरण हेंच कोणी महाआकाश, त्यांत ज्ञानरूपी वृत्ति हींच ज्याचीं सहस्र किरणें आहेत, त्या किरणांनीं जो उदयास आलेला आहे, ९९ त्या ईश्वर सूर्यानें जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति हेच कोणी तीन लोक यांस प्रकाशित करून विपरीत ज्ञानानें भुललेले जीव हेच वाटसरू जागृत केले. १३०० वेद्योदकाच्या सरोवरांत विषयरूपी कमलें प्रफुल्लित करून पंचज्ञानेंद्रियें व सहावें मन यांस या सहा पायांच्या जीवरूपी भ्रमरांकडून त्या कमलांचें सेवन करवितो. १ हें सूर्याचें रूपक असूं दे. सर्वांच्या हृदयांत वास करणारा जो ईश्वर, तोच सर्व भूतांचें अहंकाररूपी पांघरूण आपले अंगावर घेऊन प्रकटत आहे. २ जो आपल्या मायेचा आडपडदा लावून आंतून एकटाच सूत्र हालवून चौऱ्यायशीं लक्ष छायारूपी चित्रें नाचवितो, ३ त्या ब्रह्मदेवापासून कीटकापर्यंत सर्व भूतमात्रांना योग्यतेनुसार देहाच्या आकारास आणतो. ४ ज्या भूतापुढें त्याच्या योग्यतेप्रमाणें जो देह मांडला, तो देह मीच आहे, अशा बुद्धीनें तो देहरूपी यंत्रावर चढतो; ५ सूत सुतानेंच बांधावें, गवत गवतानेंच बांधावें, किंवा आपलें प्रतिबिंब पाण्यांत पाहून बालक ज्याप्रमाणें भ्रमानें तें घेण्यास धावतें, ६ त्याप्रमाणें, देहरूप आकारानें जो दुसरा तो मीच आहें म्हणून भ्रमानें ग्रहण करितो. (अभिमान बाळगतो.) ७ या प्रकारें शरीराकारयंत्रावर भूतांना बसवून पूर्वकर्मानुरूप सूत्रें हालवितो, ८ तेव्हां, ज्या भूताचें जें प्रारब्धसूत्र स्वतंत्र असेल, तें तें भूत त्या त्या गतीला प्राप्त होतें. ९ जसा वारा हा आकाशामध्यें तृणाला फिरवितो, तसें, धनुर्धरा, सर्व भूतांना स्वर्ग व संसार यामध्यें प्रारब्ध फिरवितें. १३१० लोहचुंबकाचे सत्तेनें जसें लोखंड हालतें, तशी ईश्वरसत्तेच्या योगानें सर्व भूतें व्यवहार करतात. ११ हे धनंजया, जसें चंद्राचें सान्निध्य झालें म्हणजे समुद्रादिकांच्या चेष्टा सुरू होतात—१२ समुद्राला भरती येते, सोमकांत मण्याला पाझर सुटतो, चंद्रविकासिनी कमलें उमलतात, व चकोर पक्ष्यांना आनंद होतो, १३ तसा पराप्रकृतीच्या योगानें अनेक भूतांना जो एक ईश्वर चेष्टवितो, तो तुझ्या हृदयांत वास करीत आहे. १४ हे पांडुसुता, अर्जुनपणाचा अभिमान न धरितां जो मीपणा तुझ्या ठिकाणीं उद्भवतो, तें त्या ईश्वराचें खरें रूप होय. १५ म्हणून, तो ईश्वर, प्रकृतीला प्रवृत्त करून, तूं जरी युद्ध केलें नाहींस तरी तुझ्याकडून युद्ध करवील. १६ याकरितां, सर्वांचा स्वामी ईश्वर आहे तो सर्व भूतांना जशी प्रकृति देतो, त्या प्रकृत्यनुरूप सर्व इंद्रियें आपआपल्या क्रिया करतात. १७ एवढ्याकरितां, कर्मांचा अभिमान न धरितां, त्या सगळ्या क्रिया प्रकृतीच्या अधीन आहेत असें समजून, प्रकृति ज्या हृदयस्थ आत्म्याच्या स्वाधीन आहे, १८

हे भारता, तूं त्यालाच सर्व भावेंकरून शरण जा. त्याच्या प्रसादानें तूं परम शांति आणि शाश्वतस्थान यांप्रत पावशील.॥६२॥

तया अहं वाचा चित्त आंग । देऊनियां शरण रिग । महोदधी का गांगें । रिगालें जैसें ॥१९॥ मग तयाचेनि प्रसादें । सर्वोपशांतिप्रमदें । कांतू होऊनियां स्वानंदें । स्वरूपींच रमसी ॥१३२०॥ संभूति जेणें संभवे । विश्रांति जेथें विसंवे । अनुभूतिही अनुभवे । अनुभवा जया ॥२१॥ तिये निजात्मपदींचा रावो । होऊनि ठाकसी अव्ययो । म्हणे लक्ष्मीनाहो । पार्था तूं ॥२२॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥

अन्वय—अर्जुन, इति गुह्यात् गुह्यतरं ज्ञानं मया ते व्याख्यातम्; एतत् अशेषेण विमृश्य, त्वं यथा इच्छसि तथा कुरु.

हें गीतानाम विख्यात । सर्ववाङ्मयाचें मथित । आत्मा जेणें हस्तगत । रत्न होय ॥२३॥ ज्ञान ऐसि या रूढी । वेदांतीं जयाची प्रौढी । वानितां कीर्ति चोखडी । पातली जगीं ॥२४॥ बुद्ध्यादिकें डोळसें । हें जयाचें का कडवसें । मी सर्वद्रष्टाहि दिसें । पाहतां जया ॥२५॥ तें हें गा आत्मज्ञान । मज गोप्याचेंही गुप्त धन । परी तूं म्हणूनि आन । केविं करूं ॥ २६ ॥ याकारणें गा पांडवा । आम्हीं आपला हा गुह्य ठेवा । तुज दिधला कणवा । आकळिकेपणें[11] ॥२७॥ जैसी भुकली बोरसें[12] । माय बोले आलोहेंसें । प्रीति ही परी तैसें । न करूंचि हो ॥२८॥ येथ आकाश आणि गाळिजे । अमृताही साली फेडिजे । कां दिव्याकरवीं करविजे । दिव्य[13] जैसें ॥२९॥ जयाचेनि अंगप्रकाशें । पाताळींचा परमाणु दिसे । तया सूर्याहि कां जैसें । अंजन सूदलें ॥ १३३० ॥ तैसें सर्वज्ञेंही मियां । सर्वही निर्धारूनियां । निकें होय तें धनंजया । सांगितलें तुज ॥३१॥ आतां तूं यावरी । निकें हें निर्धारीं । निर्धारूनि करीं । आवडे तैसें ॥३२॥ यया देवाचिया बोला । अर्जुनु उगाचि ठेला । तेथ देवो म्हणती भला । अवंचकु होसी ॥३३॥ वाढितया पुढें भुकेला । दपेंसोजें[15] म्हणे मी धाला । तें तोचि पीडे आथुला । आणि दोषुही तया ॥३४॥ तैसा सर्वज्ञु श्रीगुरु । भेटलिया आत्मनिर्धारु । न पुसिजे जें आभारु[16] । धरूनियां ॥३५॥ तें आपणपेंचि वंचे[17] । आणि पापही वंचनाचें । आपणयाचि साचें । चुकविलें तेणें ॥३६॥ पैं उगेपणा तुझिया । हा अभिप्रावो कीं धनंजया । जें एकवेळ आंबाकूनियां[19] । सांगावें ज्ञान ॥३७॥ तेथ पार्थु म्हणे दातारा । भलें जाणसी माझिया अंतरा । हें म्हणों तरी दुसरा । जाणता असे काई ॥३८॥ येर ज्ञेय हें आघवें । तूं ज्ञाता एकचि स्वभावें । मा सूर्यु म्हणौनि वानावें । सूर्यातें काई ॥३९॥ या बोला श्रीकृष्णें । म्हणितलें काय येणें । हेंचि थोडें गा वानणें । जे भुललासि[20] तूं ॥१३४०॥

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥

अन्वय—सर्वगुह्यतमं परमं वचः मे भूयः शृणु; मे दृढं इष्टः असि इति ततः ते हितं वक्ष्यामि. ॥ ६४ ॥

तरी अवधान पैंवळ[21] । करूनियां आणि एकवेळ । वाक्य माझें निर्मळ । अवधारीं पां ॥४१॥ हें वाच्यें[22] म्हणौनि बोलिजे । का श्रोतव्य[23] मग आयिकिजे । तैसें नव्हे परी तुझें । भाग्य बरवें ॥४२॥ कूर्मीचिया पिलियां । दिठी पान्हा ये धनंजया । कां आकाश वाहे चातकीं[24] । घरींचें पाणी ॥४३॥ जो व्यवहारु जेथ न घडे । तयाचें फळचि तेथ जोडे । काय दैवें न सांपडे । सानुकूलें ॥४४॥ येरवीं द्वैताची वोरी[25] । सारूनि ऐक्याच्या परिवरीं[26] । भोगिजे तें अवधारीं । रहस्य[27] हें ॥४५॥ आणि निरुपचारा

१ अहंकार. २ गंगोदक. ३ सर्वप्रशांतिरूप स्त्रीचा. ४ उत्पत्ति. ५ अनुभव. ६ लक्ष्मीपति. ७ वेदांचें सार. ८ प्रसिद्ध. ९ निस्तेज. १० कळवळीनें. ११ तृप्त झाल्यामुळें १२ प्रेमानें. १३ प्रतिज्ञा. १४ वंचना न करणारा. १५ लाजून.

१६ भीड. १७ काम गमावी. १८ आपल्यास फळविणें. १९ पूर्णपणें. २० समजलास. २१ विस्तीर्ण. २२ बोलण्याचा शब्द. २३ ऐकण्याची गोष्ट. २४ चातक पक्षी. २५ भाव. २६ वरांत. २७ गुप्त. २८ आदरयुक्त.

त्या ईश्वराला जसें गंगेचें उदक समुद्राला शरण जाऊन तद्रूप होतें, तसा अहंकार, वाचा, चित्त व शरीर हीं सर्वस्वी अर्पण करून शरण जा. १९ मग त्या ईश्वराचे प्रसादानें सर्वप्रशांतिरूपी स्त्रिया तूं पति होऊन आनंदानें आत्मस्वरूपीं रममाण होशील. १३२० जें पद उत्पत्तीचें कारण, विश्रांतीचें विश्रांतिस्थान व अनुभूति ज्याचा अनुभव घेते, २१ त्या आपल्या आत्मपदाचा तूं राजा होऊन अक्षय्य सुख भोगशील असें लक्ष्मीपति श्रीकृष्ण पार्थास बोलले. २२

याप्रमाणें, अर्जुना, गुह्याहूनही अति गुह्य असें ज्ञान मीं तुला सांगितलें; आतां त्याचा पूर्ण विचार करून मग तुझ्या मनास येईल तसें कर. ॥ ६३ ॥

हें ज्ञान, गीता या नांवानें प्रसिद्ध आहे, व जें सर्व वेदांचें सार आहे, व ज्या ज्ञानानें आत्मरूपरत्न स्वाधीन होतें. २३ वेदांतशास्त्रांत ज्ञान या नांवानें जें प्रसिद्ध आहे, व ज्याचें वर्णन करून जगांतील सर्व शास्त्रांना कीर्ति प्राप्त झाली, २४ बुद्ध्यादिक ज्ञानें ज्या ज्ञानापुढें निस्तेज आहेत, व मी सर्वद्रष्टाही ज्या ज्ञानानें समजला जातो, २५ तें हें आत्मज्ञान, सर्वांमध्यें जो मी गुप्त त्या माझेंही गुप्त धन आहे; व हें ज्ञान जरी इतकें योग्यतेचें आहे, तरी तूं माझा परमभक्त असल्यामुळें, तुला न सांगतां गुप्त कसें ठेववेल? २६ याकरितां हे पांडवा, तुझ्या प्रेमभरानें आम्ही तृप्त झालों, म्हणून आम्ही आपला गुप्त ठेवा तुला दिला. २७ ज्याप्रमाणें मुलाच्या प्रेमानें आई भुलून जाते, आणि त्याच्या उद्देशानें प्रेमभरित भाषण करते, त्याप्रमाणें आमचें तुझ्यावरील प्रेम तसें करून देणार नाहीं! २८ आकाश सर्वांहून सूक्ष्म असूनही तें जसें गाळून घ्यावें, अमृत आंत बाहेर गोड असूनही त्याची जशी साल काढावी, अथवा दिव्याकडून जसें दिव्य करवावें; २९ ज्या सूर्याच्या अंगप्रकाशानें पाताळांतील परिमाणूही दिसतो, त्या सूर्याचे डोळ्यांतही अंजन घालावें, १३३० तसें मी सर्वज्ञ असून व सर्वांचा विचार करून जें माझे खात्रीस उत्तम, तें, हे धनंजया, तुला ज्ञान सांगितलें. ३१ आतां तूं पुढें या ज्ञानाचा नीट विचार करून निश्चय कर, आणि निश्चय झाल्यावर तुला वाटेल तें कर. ३२ हें देवाचें भाषण ऐकल्यावर अर्जुन स्तब्ध राहिला. हें पाहून देव म्हणाले, "तूं खरोखर अर्थ चकच (आंत बाहेर न करणारा) आहेस. ३३ वाढणारा वाढीत असतांना भुकेलेला मनुष्य जर लाजून पुरे पुरे म्हणेल, तर क्षुधेची पीडा आपण सोसून चंचलपणाचा दोषही त्याजवर येतो. ३४ त्याप्रमाणें, सर्वज्ञ असा श्रीगुरु भेटल्यावर मीड धरून आत्मस्वरूपाचा विचार जर न विचारील, ३५ तर आपला लाभ आपणच गमावून वंचना केल्याचें पातकही त्याला लागतें; व तो आपल्या खरोखर लाभास अंतरतो. ३६ परंतु, अर्जुना, तुझा स्वस्थ राहण्याचा असा अभिप्राय आहे कीं, तुला आणखी एकवेळ ज्ञान पूर्णपणें सांगावें. ३७ तेव्हां पार्थ म्हणाला: "हे प्रभो, आपण माझे मनांतील गोष्ट खरोखर जाणली, हें म्हणावयास कशास पाहिजे! कारण तुमच्यावांचून दुसरा कोणी जाणता आहे काय? ३८ तुमच्यावांचून सर्व जग तुमचें ज्ञेय (जाणण्याची वस्तु) असून त्या सर्वांना जाणणारे तुम्हीच आहां. मग सूर्याला सूर्य म्हणून त्याची वाखाणणी काय करावी?" ३९ हें अर्जुनाचें बोलणें ऐकून भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात:—या तुझ्या बोलण्यानें थोडें वर्णन झालें असें समजतोस कीं काय? १३४०

सर्वांहून अतिशय गुह्य असें माझें वचन पुनः तूं ऐक. कारण तूं माझा अत्यंत आवडता आहेस, म्हणून तुझ्या हिताची गोष्ट सांगतों. ६४

तर आणखी एक वेळ अवधान चांगलें विस्तीर्ण करून माझें निर्मळ वचन ऐक. ४१ हें वचन वाच्य आहे म्हणून बोलावें किंवा श्राव्य म्हणून ऐकावें, असें नसून हें केवळ ब्रह्मस्वरूपच आहे; परंतु तूं भाग्यवान असल्यामुळें तुला हें प्राप्त झालें आहे. ४२ हे धनंजया, कासवीच्या दृष्टीला, पिलें पाहतांक्षणींच पान्हा फुटतो, आणि तीं तृप्त होतात; किंवा आकाश हें चातक पक्ष्यांकरितां सर्व काळ पाणी पोटांत सांठविलें, ४३ म्हणून जो व्यवहार जेथें घडत नाहीं, त्याचें फळ तेथेंच प्राप्त होतें; याचें कारण काय म्हणून विचारशील तर, अनुकूळ दैव असल्यावर कोणता लाभ होणार नाहीं? ४४ बाकी हें रहस्य किती दुर्लभ आहे तें सांगतां येत नाहीं. कारण, द्वैताचा भाव टाकून ऐक्याचे घरामध्यें भोगण्यासारखें हें रहस्य आहे. ४५ हे प्रियोत्तमा, उपचाररहित जें आमचें प्रेम, त्या प्रेमाला

जैसा । विषय होय जें प्रियोत्तमा । तें तुजें नव्हे कीं आत्मा । ऐसेंचि जाणावें ॥४६॥ आरिसाचिया ऐसिकया । गोमटें कीजे धनंजया । तें तया नोहे आपणयां- । लागीं जैसें ॥४७॥ तैसें पार्था तुझेनि मिषें । मी बोलें आपणयाचि उद्देशें । माझ्या तुझ्या ठाईं असे । मीतूंपण गा ॥४८॥ म्हणौनि जिव्हारींचें गुज । सांगतसें जीवासी तुज । हें अनन्यगतीचें मज । आथी व्यसन ॥४९॥ पैं जळा आपणपें देतां । कवण भुकले पंडुसुता । कीं आघवें तयाचें होतां । न लजेचि तें ॥१३५०॥ तैसा तूं माझ्या ठाईं । राखों नेणसीचि कांहीं । तरी आतां तुज काई । गोप्य मी करूं ॥५१॥ म्हणौनि आघवींचि गुजें । जें पाऊनि अति उपजें । तें गोप्य माझें चोखडें । वाक्य आइक ॥५२॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥

अन्वय—मन्मनाः, मद्भक्तः [च] मद्याजी भव, मां नमस्कुरु; [एवं कृत्वा त्वं] माम् एव एष्यसि, [इति] ते सत्यं प्रतिजाने; [यतः त्वं] मे प्रियः असि. ॥ ६५ ॥

तरी बाह्य आणि अंतरा । आपुलिया सर्व व्यापारा । मज व्यापकातें वीरा । विषयो करीं ॥५३॥ आघवा आंगीं जैसा । वायु मिळोनि आहे आकाशा । तूं सर्व कर्मीं तैसा । मजसींचि आस ॥५४॥ किंबहुना आपुलें मन । करीं माझें एकायतन । माझेनि श्रवणें कान । भरूनि ठाकीं ॥५५॥ आत्मज्ञानें चोखडीं । संत जे माझीं रूपडीं । तेथ दृष्टि पडो आवडी । कामिनी जैसी ॥५६॥ मीं सर्व वस्तीचें वसौटें । माझीं नामें जियें चोखटें । तियें जिया- या वाटे । वाचेचिये काढीं ॥५७॥ हातांचें करणें । कां पायांचें चाळणें । तें होय मजकारणें । तैसें करीं ॥५८॥ आपुला अथवा परावा । ठायीं उपकारिजे पांडवा । तेणें यज्ञें होयीं बरवा । याज्ञिकु माझा ॥५९॥ हें एकैक शिकऊं काई । पैं सेवकें आपुल्या ठाईं । उरऊनि येर सर्वही । मी सेव्यचि करीं ॥१३६०॥ तेथ आऊनि भूतद्वेषु । सर्वत्र नमवेन मीचि एकु । ऐसेनि आश्रयो आत्यंतिकु । लाहसी तूं माझा ॥६१॥ मग भरलेया जगाआंतु । जाऊनि तिजयाची मातु । होऊनि ठायीक एकांतु । आम्हां तुम्हां ॥६२॥ तेव्हां भलतिये अवस्थे । मी तूतें तूं मातें । भोगिसी ऐसें आहुतें । वाढेल सुख ॥६३॥ आणि तिजें आडळ करितें । निमालें अर्जुना जेथें । तें मीचि म्हणौनि तूं मातें । पावसी शेखीं ॥६४॥ जैसी जळींची प्रतिभा । जळनाशीं बिंबा । येतां गाभागोंभा । कांहीं आहे ॥६५॥ पैं पवनु अंबरा । कां कल्लोळु सागरा । मिळतां आडवारा । कोणाचा गा ॥६६॥ म्हणौनि तूं आणि आम्हीं । हें दिसताहे देहधर्मीं । मग ययाच्या विरामीं । मीचि होसी ॥६७॥ यया बोलामाझारीं । होय नव्हे झणें करीं । येथ आन आथी तरी । तुझीच आण ॥६८॥ पैं तुझी आण वाहणें । हें आत्मलिंगातें शिवणें । प्रीतीची जाति लाजणें । आठवों नेदी ॥६९॥ येऱ्हवीं वेदु निष्प्रपंचु । जेणें विश्वाभासु हा साचु । आज्ञेचा नटनाचु । काळातें जिणे ॥१३७०॥ तो देवो मी सत्यसंकल्पु । आणि जगाच्या हितीं बापु । मा आणेचा आक्षेपु । कां करावा ॥७१॥ परी अर्जुना तुझेनि वेधें[14] । मियां देवपणाचीं बिरुदें[15] । सांडिलीं गा मी हें आधें । उणेकेनि तुवां ॥ ७२ ॥ पैं काजा

१ बसविस्थान. २ उपयोगीं पडलीक. ३ सेवकभाव ४ जयभाव. ५ अडथळा करणें. ६ नाहींसें झालें. ७ प्रतिबिंब. ८ आकाश. ९ अडचण. १० अभाव समयीं.

११ निर्भेद. १२ खचित. १३ शंका. १४ छंदानें. १५ चिन्हें.

जे तूं विषय झाला आहेस, तें तूं दुसरा कोणी नसून माझा आत्माच आहेस असें समज. ४६ अर्जुना, आरशाला वारंवार स्वच्छ करून पुसावयाचें, तें आरशाकरितां नसून, स्वस्वरूपसौख्य भोगण्याकरितां आपण करितों; ४७ त्याप्रमाणें, पार्था, तुझें उगीच निमित्त करून मी आपल्याच करितां बोलतों; तुझ्या व आमच्यामध्यें कांहीं दुजेपण आहे काय ? ४८ याकरितां, आमच्या अगदीं जीवींचें गुह्य तुला मी सांगतों. कारण, एकनिष्ठ भक्ताचे आम्ही भुकेलेले आहों. ४९ हे पांडुसुता, जसें मीठ जलाला आपलें-पणा सर्वस्वीं देतें व तत्स्वरूप होण्यास लाजत नाहीं, ५० त्याप्रकारें तूं माझ्याशीं भेद ठेवीत नाहींस, तर मी तरी तुला चोरून गुप्त गोष्ट कशी ठेवूं ? ५१ म्हणून, जेवढीं गुह्यें म्हणून आहेत, तेवढीं सर्व ज्या आमच्या गुह्यवचनापुढें उघडीं पडतात, तें माझें निर्मळ गुह्य वचन ऐक. ५२

माझ्या ठायीं मन ठेव, माझी भक्ति कर, माझें पूजन कर, व मला नमस्कार कर. असें केल्यानें मलाच प्राप्त होशील, असें मी प्रतिज्ञा करून तुला खरोखर सांगतों. कारण, तूं माझा आवडता आहेस.

तर, वीरा अर्जुना, तुझे मानसिक व शारीरिक असे जे जे सर्व व्यापार होतील, त्यांना, मी जो सर्वव्यापक तोच विषय कर. ५३ वायु ज्याप्रमाणें सर्व बाजूंनीं आकाशास मिळालेला असतो, त्याप्रमाणें, तूं जीं सर्व कर्में करशील, तीं माझ्या प्रीत्यर्थच कर. ५४ फार काय सांगावें ? तूं आपलें मन माझें राहण्याचें स्थान कर, आणि तूं आपल्या कानानें माझ्या गुणांचें श्रवण कर. ५५ आत्मज्ञानानें युक्त असे जे संत—जीं माझीच रूपें आहेत, त्यांचे ठिकाणीं, तुझी दृष्टि कामिनी स्त्रीवर जशी लुब्ध असते तशी ठेव. ५६ वस्तुमात्राचें वसतिस्थान जो मी, माझी जीं निर्मळ नामें तीं जपण्याकरितां तूं आपल्या वाणीच्या वाटेला लाव. ५७ हातांनीं जीं जीं कर्में करशील, किंवा पायानें जिकडे जाशील, त्या सर्व क्रिया माझ्याचकरितां कर. ५८ आपल्या किंवा दुसऱ्याच्या उपयोगीं पडणाऱ्या ज्या ज्या क्रिया करशील, त्या अर्जुना, माझ्या ठिकाणीं अर्पण करून माझा याज्ञिक हो, ५९ आतां एक एक असा किती गोष्टी शिकवूं ? तर आपले ठिकाणीं सेवकभाव धरून जें सर्वत्र तुला दृष्टीस पडेल, तें सर्व मद्रूप आहे असें समजून त्याची सेवा कर. ११६० मग प्राणिमात्राच्या ठिकाणचा द्वैतभाव नाहींसा होऊन सर्वत्र ठिकाणीं मीच आहें, असें तुझ्या अनुभवास येऊन सर्वत्र नम्र होऊन वंदन कर. एवढ्यानें माझा अत्यंत आश्रय तुला प्राप्त होईल. ६१ मग, सर्व जगांत तिसरेपणा नाहींसा होऊन देवभक्ताचा (माझा व तुझा) एकांत झालेला पाहशील. ६२ मग वाटेल त्या स्थितींत पाहिजे त्यावेळेस मी तुला व तूं मला भोगशील, असें अत्यंत व सहज सुख वाढेल, ६३ आणि अर्जुना, तिसरेपणा (जगभाव) आडवा येतो, तो नाहींसा झाला म्हणजे तूं माझाच आहेस म्हणून मला प्राप्त होशील. ६४ जलाचा नाश झाल्यावर जलांतील प्रतिबिंबाला मूळबिंबाशी येऊन मिळण्यास कांहीं हरकत होते काय ? ६५ तसेंच वारा आकाशास किंवा लाटा समुद्रास मिळण्यास कोणाची अडचण असते काय ? ६६ म्हणून देहभेदामुळें तूं आणि मी हा जो भेद दिसतो आहे, तो भेद नाहींसा झाल्यावर तूं मद्रूप होशील. ६७ या माझ्या बोलण्याविषयीं खरें किंवा खोटें अशी शंका घेऊं नको; यांत जर कांहीं फरक पडला, तर तुझीच शपथ ! ६८ परंतु अशी कल्पना करशील कीं, तुझी आण वाहिली म्हणजे मी मोकळाच राहून परिणाम तुझ्यावर होईल, तर असें नाहीं. तुझी शपथ वाहणें म्हणजे केवळ आपल्या आत्मलिंगास हात लावणेंच होय. परंतु प्रीतीची जातच अशी आहे कीं, मनुष्यास कसलीही लाज वाटत नाहीं. ६९ ज्यांचे बोलण्याचा कोणीच विश्वास मानीत नाहीं, त्यांनाच शपथ वाहण्याचा प्रसंग येतो, परंतु भगवान असे आहेत कीं, ज्यांना सर्व वेद जाणतात, व जे निर्भेद आहेत; व ज्यांच्या सत्तेनें हा सर्व जगदाभास दिसतो, व ज्यांच्या आज्ञेची अशी शक्ति आहे कीं, ती कालालाही जिंकिते; ११७० तो मी देव सत्यसंकल्प असून जगाच्या हिताविषयीं बापाप्रमाणें कळकळ बाळगणारा आहें, त्या मी शपथ वाहण्याची खटपट कां करावी; ७१ परंतु, अर्जुना, तुझा जो मला अतिशय छंद लागला आहे, त्यायोगानें मी आपलें देवपणाचें बीद टाकून भक्त झाल्यामुळें अर्धा आहें, व तुला माझा छंद लागून तूं मद्रूप झाल्यामुळें तूं समग्र आहेस. ७२ हे धनंजया, राजाही आपल्या कार्याकरितां जशी प्रधानादि आपले

आइकिया । राखो आपली आपणया । आम्हां आहे धनंजया । तैसें हें कीं ॥७३॥ तेथ अर्जुनु म्हणे देवें । अचाट हें न बोलावें । जे आमचें काज नांवें । तुझेनि एकें । ॥७४॥ यावरी सांगों बैससी । कां सांगतां भांपही देसी । या तुझिया विनोदासी । पारु आहे जी ॥७५॥ कमळवना विकाशु । करी रवीचा येक अंशु । तेथ आघवाचि प्रकाशु । नित्य देतो ७६ पृथ्वी निवऊनि सागर । भरीजती येवढें थोर । वर्षे तेथ मिषांतर । चातकु कीं ॥ ७७ ॥ म्हणौनि औदार्या तुझेया । मज निमित्त ना म्हणावया । प्रासि असे दाणीराया । कृपानिधी ॥७८॥ तंव देवो म्हणती राहें । या बोलाचा प्रस्तावो नोहे । पैं मातें पावसी उपायें । साचचि येणें ॥७९॥ सैंधव सिंधू पडिलिया । जो क्षणु धनंजया । तेणें विरेचि कीं उरावया । कारण कायी ॥१३८०॥ तैसें सर्वत्र मातें भजतां । सर्व मी होतां अहंता । निःशेष आऊनि तत्वतां । मीचि होसी ॥८१॥ एवं माझिये प्राप्तीवरी । कर्मापासोनि अवधारीं । दाविली तुज उजरी । उपायांची ॥८२॥ जे आधीं तंव पंडुसुता । सर्व कर्में मज अर्पितां । सर्वत्र प्रसन्नता । लाहिजे माझी ॥८३॥ पाठीं माझ्या कृपे प्रसादीं । माझें ज्ञान जाय सिद्धी । तेणें मिसळिजे सिद्धी । स्वरूपीं माझ्या ॥८४॥ मग पार्था तिये ठायीं । साध्य साधन होय नाहीं । किंबहुना तुज कांहीं । उरेचिना ॥८५॥ तरी सर्व कर्में आपलीं । तुवां सर्वदा मज अर्पिलीं । तेणें प्रसन्नता लाधली । आजि हे माझी ॥८६॥ म्हणौनि येणें प्रसादबळें । नवे झुंजाचेनि आडळें । न ठाकोनि येकवेळे । भाळलों तुज ॥८७॥ जेणें समग्र अज्ञान जाये । येकु मी गोचरु होये । तें उपपत्तीचेनि उपायें । [illegible] ॥८८॥ मियां ज्ञान तुज आइकें । नानापरी उपदेशिलें । येणें अज्ञानजात सांडिवियालें । धर्माधर्म जें ॥८९॥

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः

अन्वय—[त्वं] सर्वधर्मान् परित्यज्य मां एकं शरणं व्रज अहं त्वा सर्वपापेभ्यः मोक्षयिष्यामि; [त्वं] मा शुचः ॥ ६६ ॥

आशा जैसी दुःखातें । व्याली निंदा दुरितें । हें असो जैसें दैन्यातें । दुर्भगत्व ॥१३९०॥ तैसें स्वर्गनरकसूचक । अज्ञान व्यालें धर्मादिक । तें सांडूनि घालीं अशेख । ज्ञानें येणें ॥९१॥ हातीं घेऊनि तो दोरु । सांडिजे जैसा सर्पाकारु । कां निद्रात्यागें घरार्थारु । स्वप्नींचा जैसा ॥९२॥ ना ना सांडिलेनि कवळें । चंद्रींचें धुंपें पिवळें । व्याधित्यागें कडुवाळें- । पण मुखाचें ॥९३॥ अगा दिवसा पाठी देउनी । मृगजळ नापे त्यजुनी । कां काष्ठत्यागें वन्ही । त्यजिजे जैसा ॥९४॥ तैसें धर्माधर्मांचें टवाळ । दावी अज्ञान जें कां मूळ । तें त्यजूनि त्यजीं सकळ । धर्मजात ॥९५॥ मग अज्ञान निमालिया । मीचि येकु असें अपैसया । सानिद्र स्वप्न गेलया । आपणपैं जैसें ॥॥९६॥ तैसा मी एकवांचूनि कांहीं । मग भिन्नाभिन्न आन नाहीं । सोऽहंबोधें तयाच्या ठायीं । अनन्यु होय ॥९७॥ पैं आपलेनि भेदेंविण । माझें जाणिजे जें एकपण । तयाचि नांव शरण । मज येणें गा ॥९८॥ जैसें घटाचेनि नाशें । गगनीं गगन प्रवेशे । मज शरण येणें तैसें । ऐक्य करी ॥९९॥ सुवर्णमणि सोनया । ये कल्लोळु

---

१ वचन; शपथ. २ निमित्त. ३ मीठ. ४ प्रकार. ५ अडचण. ६ पातकें. ७ दुर्दैव. ८ प्रपंच. ९ काचीळ. १० चांदणें. ११ बंद.

दूरचे मंडळीबरोबर त्यांचा आपल्यावर विश्वास बसण्याकरितां आपली शपथ आपण वाहतो, तसा हा प्रकार होय. ७३ त्या वेळेस अर्जुन म्हणाला कीं, हे देवा, हें अचाट बोलणें बोलावयाचें प्रयोजन नाहीं, केवळ तुमच्या नामस्मरणानेंच आमचें सर्व कार्यें सिद्धीस जातात, ७४ असें असतां यावर आपण सांगतां, आणि त्यामध्यें शपथही वाहतां, या आपल्या विनोदाला कांहीं पार आहे काय ? ७५ कमलवनाला सूर्याचा यत्किंचित् प्रकाश जरी प्राप्त झाला, तरी तें एकदम प्रकाशित होतें; असें जरी आहे, तरी सूर्य आपल्या सामर्थ्यानें सर्व जगताला एकंदर प्रकाश पूर्ण अंशानें करतो, निमित्त मात्र कमलाचें आहे. ७६ चातकाच्या तृषा तृप्त करण्याकरितां म्हणून मेघ वृष्टि करतो, परंतु त्यामध्यें पृथ्वी सपूर्ण जलानें परिपूर्ण करून जलाच्या ओघानें समुद्राचीही भरती होते, येवढें त्याच्या औदार्याचें सामर्थ्य आहे. ७७ म्हणून, हे कृपानिधे, तुमच्या औदार्याला सीमा नाहीं; परंतु मला निमित्तमात्र करून जगदोद्धार होण्याकरितां आपण हें एवढें ज्ञान सांगितलें. ७८ तेव्हां देव म्हणाले कीं, आतां ही तुझी स्तुति पुरे कर. परंतु तुला जो उपाय सांगितला, या उपायानें तूं खरोखर मद्रूप होशील. ७९ हे धनंजया, मीठ समुद्रांत पडल्यावर जो जो क्षण जाईल, तो तो तें विरेल, परंतु उरण्याचें कांहीं कारण आहे काय ? १३८० तसें, सर्वप्रकारें सर्वत्र माझें भजन केलें असतां सर्वत्र मीच आहें, अशी तुझी बुद्धि झाली म्हणजे अहंकार समूळ नाहींसा होऊन तूं मद्रूप होशील. ८१ या प्रकारें, कर्मापासून ज्ञानानें माझी प्राप्ति होईपर्यंतच उपायाचें प्रकार स्पष्टपणें तुला सांगितले. ८२ हे पांडुसुता, अगोदर सर्व कर्मे ईश्वरार्पण करावीं, म्हणजे सर्व ठिकाणीं ईश्वर आहे अशी भावना होते. ८३ मग माझ्या प्रसादानें माझें ज्ञान त्यास प्राप्त होतें व त्या ज्ञानानें माझ्या शुद्ध स्वरूपामध्यें सत्य सत्य तो मिळून जातो. ८४ मग पार्था, माझ्या स्वरूपांत मिळाल्यानंतर साध्य व साधन हें लय पावतें. असें झाल्यावर तुला कांहीं करण्याचें उरणार नाहीं. ८५ तर तूं आपलीं सर्व कर्मे सर्वकाळ मला अर्पण केलीस म्हणून माझी प्रसन्नता आज तुला मिळाली आहे. ८६ म्हणून त्या प्रसन्नतेच्या बळानें पुढाचे प्रसंगाची अडचण न जुमानितां तुला मी एकदम माळलों. ८७ गीता या नांवें करून [illegible] व युक्ती यांसह ज्ञान तुला सांगितलें, त्या ज्ञानेंकरून प्रपंचभेदासह अज्ञान नाहींसें होईल, व मी एकत्वें-करून तुला प्राप्त होईन. ८८ तुला मीं आपलें ज्ञान नानाप्रकारें जें सांगितलें, त्या ज्ञानेंकरून, धर्माधर्माला प्रसवलेलें जें अज्ञान तें टाकून दे. ८९

तूं सर्व धर्म टाकून मला एकट्यालाच शरण ये, मी तुला सर्व पापापासून मुक्त करीन, तूं शोक करूं नको. ६६

जशीं आशेपासून सर्व दुःखें प्राप्त होतात, व निंदेपासून सर्व पातकें उत्पन्न होतात, व दुर्दैवेंकरून दरिद्र प्राप्त होतें, १३९० तसे स्वर्ग व नरक हे प्राप्त होण्यास साधनभूत जे धर्म व अधर्म, ते ज्या अज्ञानापासून उत्पन्न होतात, त्या अज्ञानाचा या ज्ञानानें समूळ नाश करून टाक. ९१ ज्या दोरावर सर्पाचा भास झालेला असतो, तो दोर हातांत घेतल्यावर मग जसा सर्पभ्रम नाहींसा होतो, अथवा झोंप गेली म्हणजे स्वप्नांतील घरादारासुद्धां प्रपंच नाहींसा होतो; ९२ अथवा कावीळ नाहींशी झाल्यावर चंद्राचा पिवळेपणा जसा नाहींसा होतो; अथवा व्याधि दूर झाल्यानें तोंडाचा कडूपणा नाहींसा होतो; ९३ अरे, दिवस नसला म्हणजे मृगजल जसें आपोआप नाहींसें होतें; किंवा काष्ठाचा त्याग केला म्हणजे अग्नीचा जसा त्याग होतो, ९४ तसें धर्माधर्मांचें बंड भासविणारें जें अज्ञान, तें टाकलेंस म्हणजे सर्व धर्म आपोआप जातील. ९५ मग तें अज्ञान नाहींसें झालें म्हणजे मी सहज एकटाच उरेन. जसें निद्रा व तिचेपासून भासलेलें स्वप्न यासुद्धां निद्रा गेली म्हणजे मनुष्य आपला आपण एकटा उरतो, ९६ तसा माझ्याशिवाय त्याला भिन्नाभिन्न दुसरा कांहीं भाव उरत नाहीं. मग तो मीच आहें, अशा बुद्धीनें माझ्या स्वरूपीं ऐक्य पावतो. ९७ आपलेपणाचा भेद न ठेवून माझें एकत्व जें जाणणें, ह्यालाच मला शरण आला असें म्हणावें. ९८ जसें घटोपाधीनें घटाकाश वेगळें दिसतें, व घटनाश झाल्यावर घटाकाश महाकाशांत ऐक्य पावतें, तसें मला शरण आलें म्हणजे माझ्या रूपाशीं ऐक्य पावशील. ९९ सुवर्णाचा मणि सुवर्णाशीं जसा

जैसा पाणिया । तैसा मज धनंजया । शरण ये तूं ॥१४००॥ बांचूनि सागराच्या पोटीं । वडवानळु शरण आला किरीटी । जाळूनि ठाके तया गोठी वाळूनि दे पां ॥१॥ मजही शरण रिघिजे । आणि जीवरेंचि असिजे । धिग् बोली यिया न लजे प्रज्ञा केविं ॥२॥ अगा प्राकृताही राया । आंगीं पडे जे धनंजया । तें दासिरूंहि कीं तया । समान होय ॥३॥ मा मी विश्वेश्वरु भेटें । आणि जीवग्रंथी न सुटे । हे बोल नको बोलटे । कानीं लाऊं ॥४॥ म्हणौनि मी होऊनि मातें । सेवणें आहे आयितें । तें करी हाता येतें । ज्ञान येणें ॥५॥ मग ताकौनियां काढिलें । लोणी मागौतें ताकीं घातलें । परि न बेपेचि कांहीं केलें । तेणें जेविं ॥६॥ तैसें अद्वयत्वें मज । शरण रिघालिया तुज । धर्माधर्म हे सहज । लागतील ना ॥७॥ लोह उभें खाय माती । तें परिसाचिये संगती । सोनें जालया पुढती । न शिविजे मळें ॥८॥ हें असो काष्ठापासोनि । मथूनि घेतलिया वन्ही । मग काष्ठेंही कोंडोनि । न ठके जैसा ॥९॥ अर्जुना काय दिनकरु । देखत आहे आंधारु । कीं प्रबोधीं होय गोचरु । स्वप्नभ्रमु ॥१४१०॥ तैसें मजसीं येकवटलेया । मी सर्वरूप वांचूनियां । आन कांहीं उरावया । कारण असे ॥११॥ म्हणौनि तयाचें कांहीं । चिंतीं ना आपुल्या ठाईं । तुझें पापपुण्य पाहीं । मीचि होईन ॥१२॥ तेथ सर्वबंधलक्षणें । पापें उरावें तुजपणें । तें माझ्या बोधीं वायाणें । होऊनि जाईल ॥१३॥ जळीं पडिलिया लवणा । सवेंही जळ होय विचक्षणा । तुज मी अनन्य शरणा । होईन तैसा ॥१४॥ येतुलेनि आपैसया । सुटलासि धनंजया । येईं मज प्रकाशोनियां । सोडवीन तूतें ॥१५॥ याकारणें पुढती । हे आधि न वाहें चित्तीं । मज एकासि ये सुमती । जाणोनि शरण ॥१६॥ ऐसें सर्वरूपरूपसें । सर्वदृष्टिडोळसें । सर्वदेशनिवासें । बोलिलें श्रीकृष्णें ॥१७॥ मग सांवळा सकंकणु । बाहु पसरोनि दक्षिणु । आलिंगिला स्वशरणु । भक्तराजु तो ॥१८॥ न पवतां जयातें । काखे सूनि बुद्धीतें । बोलणें मागौतें । बोसरलें ॥१९॥ ऐसें जें कांहीं येक । बोला बुद्धीसीही अटक । तें द्यावया मिष । खेंवाचें केलें ॥१४२०॥ हृदया हृदय येक जालें । ये हृदयींचें ते हृदयीं घातलें । द्वैत न मोडितां केलें । आपणाऐसें अर्जुना ॥२१॥ दीपें दीपु लाविला । तैसा परिष्वंगु तो जाला । द्वैत न मोडितां केला । आपणपें पार्थु ॥२२॥ तेव्हां सुखाचा मग तया । पूरु आला जो धनंजया । तेथ वोडु तऱ्हीं बुडोनियां । ठेला देवो ॥ २३ ॥ सिंधु सिंधुतें पावों आये । तें पावणें ठाके दुणा होये । वरी रिगे पुरवणिये । आकाशही ॥२४॥ तैसें तया दोघांचें मिळणें । दोघां नावरे जाणावें कवणें । किंबहुना श्रीनारायणें । विश्व कोंदलें ॥२५॥ एवं वेदाचें मूळसूत्र । सर्वाधिकारैकपवित्र । श्रीकृष्णें गीताशास्त्र । प्रकट केलें ॥२६॥ येथ गीता मूळ वेदां । ऐसें केविं पां आलें बोधा । हें म्हणाल तरी प्रसिद्धा । उपपत्ति सांगों ॥२७॥ तरी जयाच्या निश्वासीं । जन्म झालें वेदराशी । तो सत्यप्रतिज्ञ पैं ऐसी । बोलिला स्वमुखें ॥२८॥ म्हणौनि वेदां मूळभूत । गीता म्हणों हें होय उचित । आणिकही येकी येथ । उपपत्ति असे ॥२९॥ जें न नाशतु स्वरूपें । जयाचा विस्तारु जेथ लपे । तें तयाचें म्हणिपे । बीज जगीं ॥१४३०॥ तरी

१ बटीक; दासी. २ आगे झाल्यावर. ३ सर्व बंधाला कारण. ४ जाणून. ५ चिंता. ६ भूषणयुक्त. ७ उजवा. ८ काखेंत मारून. ९ मात्र न होणारे. १० आलिंगनाचें

११ आलिंगन. १२ व्यापक. १३ सर्वांना अधिकार आहे. १४ श्वासोच्छ्वासापासून. १५ नाश न होतां.

ऐक्यरूप असतो, अथवा पाण्याची लाट जशी पाण्याशीं ऐक्यरूपानें असते, तशा रीतीनें, हे धनंजया, तूं मला ऐक्यतेंकरून शरण घे. १४०० याशिवाय, वडवानल समुद्राला शरण जाऊनही जसा नाश करतो, तसा मला शरण घेऊन माझ्याशीं द्वैतभावानें वागण्याचा विरुद्ध मार्ग टाकून दे. १ मला शरण घेऊन जिवाभावानें वेगळा राहतो, असें बोलण्याला त्याची बुद्धि कशी लाजत नाहीं? म्हणून त्या बोलण्याला धिक्कार असो. २ हे धनंजया, राजाचे जवळ जी बाळगलेली यःकश्चित् बटीक असते, ती त्याच्याशीं संबंध झाल्यानें त्याची बरोबरी पावते, ३ मग मी जो विश्वाचा ईश्वर, त्या माझी भेट झाल्यावर जीवदशेचें बंधन सुटत नाहीं, असें घाणेरडें भाषण ऐकूं देखील नको. ४ याकरितां, मी होऊन मग माझी भक्ति सहज होईल, अशी भक्ति या ज्ञानेंकरून प्राप्त करून घे. ५ मंथन करून ताकांतून लोणी वेगळें काढल्यावर पुनः जरी ताकांत घातलें, तरी तें कांहीं केल्यानें त्यांत मिळत नाहीं; ६ त्याप्रमाणें, अद्वितीयबोधानें तूं मला शरण आल्यावर तुला धर्माधर्माचा स्पर्श होणार नाहीं. ७ लोखंड उभें खुंटीस अलग अडकाविलें, तरी त्याला तांब चढते; तेंच परिसाच्या स्पर्शानें सोनें झाल्यावर पुनः मातींत पुरून ठेविलें तरी त्याला तांब चढत नाहीं. ८ फार तर काय? काष्ट मथून काढिलेला अग्नि पुनः जरी लांकडाचे पेटींत कोंडून ठेवला, तरी तींत जसा रहात नाहीं; ९ अर्जुना, सूर्याला जसा अंधार भेटत नाहीं, किंवा जागे झाल्यावर स्वप्न दृष्टीस पडत नाहीं; १४१० तसें माझ्याशीं ऐक्य पावल्यावर, सर्वरूप असा जो मी, त्या माझ्यावांचून दुसरें कांहीं उरण्यास कारण आहे काय? ११ याकरितां, पापपुण्यांची किंवा धर्माधर्मांची चिंता करूं नको. तुझें पाप व पुण्य मीच होईन, समजलास! १२ सर्व बंध देणारें असें जें पाप, त्याचें हेंच लक्षण होय कीं, माझ्याहून भिन्नपणानें उरणें. तें पाप माझ्या ज्ञानानें नाश पावेल. १३ हे विचारशीला अर्जुना, उदकांत मीठ पडलें म्हणजे आपण नाहींसें होऊन सर्व जलरूप होतें, त्याप्रमाणें तूं अनन्यभावानें मला शरण आलास म्हणजे मद्रूपच होशील. १४ हे धनंजया, या योगानें तूं आपोआप सर्व बंधांपासून सुटशील, याकरितां मला जाणून तूं माझी प्राप्ति करून घे, म्हणजे मग मी सर्व बंधांपासून तुला मुक्त करीन. १५ म्हणून हे सुमते, धर्माधर्मांची चिंता मनांत ठेवूं नको. एक अद्वितीय जो मी, त्या मला जाणून शरण घे. १६ याप्रमाणें, सर्व रूपांचें रूप, सर्व दृष्टींची दृष्टि व सर्व देशांचें वसतिस्थान असे जे श्रीकृष्ण भगवान ते बोलले. १७ मग श्यामसुंदर मूर्ति जो श्रीकृष्ण भगवान, त्यांनीं आपला भूषणयुक्त उजवा हात पुढें करून, आपल्यास शरण आलेला जो भक्तराज अर्जुन, त्याला वर घेऊन आलिंगन दिलें. १८ ज्या स्वरूपाला प्राप्त न होतां शब्द व बुद्धि यांस मागें ओढून बोलणें माघारीं फिरलें, १९ असें जें बुद्धीला व शब्दाला आकलन न होणारें स्वरूप, तें स्वरूप देण्याकरितां देवांनीं आलिंगनाचें निमित्त केलें. २० अर्जुनाचें व आपलें हृदय देवांनीं मिळवून आपलें हृदयांतील ज्ञान त्याचें हृदयांत घातलें, आणि देवभक्तांचें द्वैत न मोडतां अर्जुनास आत्मरूप केलें. २१ एक दिव्यानें दुसरा दिवा लावल्यावर जसें द्वैत कायम राहून ऐक्य मोडत नाहीं, तसा प्रकार या आलिंगनाचा होऊन द्वैत न मोडतां पार्थाला आपलेपणा दिला. २२ मग त्या वेळेस अर्जुनाला त्या आनंदाचे सुखाचा जो पूर आला, त्या पुरांत, भगवान सर्वव्यापक आहेत तरी तेही बुडून गेले! २३ समुद्रास समुद्र मिळाल्यावर पाणी दुप्पट वाढून पुरवणीला आकाश घ्यावें लागतें, २४ तसें श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या आलिंगनाचें प्रेम दोघांनाही आवरेना, तें कोणीं जाणावें? फार काय सांगावें! सर्व विश्वनारायणरूप होऊन गेलें. २५ याप्रमाणें, वेदांचें मूळसूत्र आणि ज्याच्या श्रवणपठनाचा सर्वांना अधिकार आहे असें पवित्र हें गीताशास्त्र श्रीकृष्णांनीं प्रकट केलें. २६ या ठिकाणीं, गीताशास्त्र हें वेदांचें मूळ आहे, असें कसें तुमचे बोधास आलें असें म्हणाल, तर ज्या कारणानें आमचे बोधास आलें, तीं प्रसिद्ध कारणें सांगतों, [असें ज्ञानेश्वर म्हणाले.] २७ तर ज्या ईश्वराच्या श्वासोच्छ्वासापासून वेद निघाले, तो सत्यप्रतिज्ञ ईश्वर स्वमुखानें प्रतिज्ञा करून गीताशास्त्र बोलला, २८ या कारणास्तव, गीताशास्त्र हें वेदांचें मूळ आहे. हें म्हणणें योग्य आहे; व याविषयीं आणखीही एक कारण आहे: २९ जें वृक्षस्वरूपानें नसून त्याचा विस्तार जेथें अंतर्गत असतो, तें त्या झाडाचें बीज असें जगांत म्हण आहे. १४३० जसा वृक्ष बीजामध्यें

कांडत्रयात्मकु । शब्दराशी अशेषु । गीतेमाजि असे रुखु । बीजीं जैसा ॥३१॥ म्हणोनि वेदांचें बीज । श्रीगीता होय हें मज । गमे आणि सहज । दिसतही आहे ॥३२॥ जे वेदांचे तिन्ही भाग । गीते वमटले असती चांग । भूषणरत्नीं सर्वांग । शोभलें जैसें ॥३३॥ तियेंचि कर्मादिकें तीन्ही । कांडें कोणकोणे स्थानीं । गीते आहाति तें नयनीं । दाखऊं आइक ॥३४॥ तरी पहिला जो अध्यावो । तो शास्त्रप्रवृत्तिप्रस्तावो । द्वितीयीं शास्त्रसद्भावो । प्रकाशिला ॥३५॥ मोक्षदानीं स्वतंत्र । ज्ञानप्रधान हें शास्त्र । येतुलालें दुजीं सूत्र । उभारिलें ॥३६॥ मग अज्ञानें बांधलेया । मोक्षपदीं बैसावया । साधनारंभु तो तृतीया- । ध्यायीं बोलिला ॥३७॥ जे देहाभिमानें बंधें । सांडूनि काम्यनिषिद्धें । विहित परी अप्रमादें । अनुष्ठावें ॥३८॥ ऐसेनि सद्भावें कर्म करावें । हा तिजा अध्यावो जो देवें । निर्णय केला तें जाणावें । कर्मकांड येथ ॥३९॥ आणि तेंचि नित्यादिक । अज्ञानाचें अवश्यक । आचरतां मोचक । केवीं होय पां ॥१४४०॥ ऐसी अपेक्षा जालिया । बद्ध मुमुक्षुते आलिया । देवें ब्रह्मार्पणत्वें क्रिया । सांगीतली ॥४१॥ जे देह वाचा मानसें । विहित निपजे जें जैसें । तें येक ईश्वरोद्देशें । कीजे म्हणीतलें ॥४२॥ हेंचि ईश्वरीं कर्मयोगें । भजनकथनाचें खांगें । आदरिलें शेषभागें । चतुर्थीचेनी ॥४३॥ तें विश्वरूप अकरावा । अध्यायो संपे जंव आघवा । तंव कर्में ईशु भजावा । हें जें बोलिलें ॥४४॥ तें अष्टाध्यायीं उघड । जाण येथें देवतां[6]कांड । शास्त्र सांगतसे आडें[7] । मोडूनि बोलें ॥४५॥ आणि तेणेंचि ईशप्रसादें । श्रीगुरुसंप्रदायलब्धें । साच ज्ञान उद्बोधें । कोवळें जें ॥४६॥ तें अद्वेष्टादिप्रभृतिकीं । अथवा अमानित्वादिकीं । वाढविजे म्हणोनि लेखी । बारावा गणूं ॥४७॥ तो बारावा अध्याय आदी । आणि पंधरावा अवधि । ज्ञानफळपाकासिद्धि । निरूपणासी ॥४८॥ ४८ म्हणौनि चहुंही इहीं । ऊर्ध्वमूळांतीं अध्यायीं । ज्ञानकांड ये ठायीं । निरूपिजे ॥४९॥ एवं कांडत्रयनिरूपिणी । श्रुतिचि हे कोडिसवाणी । गीतापद्यरत्नाचीं लेणीं । लेयिलीं आहे ॥१४५०॥ हें असो कांडत्रयात्मक । श्रुति मोक्षरूप फळ येक । बोधावे[11] जें आवश्यक । ठाकावें म्हणौनि ॥५१॥ तयाचेनि साधन ज्ञानेंसी । वैर करी जो प्रतिदिवशीं । तो अज्ञानवर्ग षोडशीं । प्रतिपादिजे ॥५२॥ तोचि शास्त्राचा बोळावा । घेवोनि वैरी जिणावा । हा निरोपु तो सतरावा । अध्याय येथ ॥५३॥ ऐसा प्रथमालागोनी । सतरावा लोणी[12] करूनी । औत्म[13]निश्वास विवरूनी । दाविला देवें ॥५४॥ तया अर्थजातां अशेषां । केला तात्पर्यांचा ओंवांका[14] । तो हा अठरावा देखा । कळेशाध्यायो[15] ॥ ५५ ॥ एवं सकळ संख्यासिध्दु । श्रीमद्भगवद्गीताप्रबंधु । हा औदार्यें आगळा वेदु । मूर्त्तु जाण ॥५६॥ वेदु संपन्नु होय ठाईं । परि कृपणु ऐसा आनु नाहीं । जे कानीं लागला तिहीं । वर्णांच्याची ॥५७॥ येरां भवव्यथा[16] ठेलियां । स्त्रीशूद्रादिकां प्राणियां । अनवसरू[17] मांडूनियां । राहिला आहे ॥५८॥ तरी मज पाहातां तें मागील उणें । फेडावया गीतापणें । वेदु वेठला[18] भलतेणें । सेव्य होआवया ॥५९॥ नां[19] हें अर्थु रिगोनि मनीं । श्रवणें लागोनि कानीं । जपमिषें वदनीं । वसोनियां ॥१४६०॥ ये गीतेचा पाठु जो जाणे । तयाचेनि

१ कर्म, उपासना व ज्ञान हे कांडत्रय. २ वेद. ३ निरभिमान बुद्धीनें. ४ मोक्षेच्छु स्थितीका. ५ ठिकाण. ६ उपासनाकांड. ७ भडचणी. ८ प्राप्तीनें. ९ उत्पन्न होतें. १० कहानकी. ११ डांगोरा पिटलें. १२ शेंवट. १३ आपले श्वासापासून झालेला वेद. १४ विचार. १५ शिखरूप. १६ पीडित झालेले. १७ सवड नाहीं असें म्हणून. १८ प्रकट झाला. १९ नव्हे काय.

गुप्तरूपानें असतो, तसा त्रिकांडवेद (कर्म, उपासना व ज्ञान) गीतेमध्यें गुप्तरूपानें आहे. ३१ म्हणून, वेदाचें बीज गीता आहे असें मला वाटतें, व उघड दिसतही आहे. ३२ जसें अंग रत्नांनीं सुशोभित दिसतें, तशीं वेदाचीं तीन कांडें गीतेमध्यें स्पष्ट केलीं आहेत. ३३ तीं वेदाचीं कर्मादिक तीन कांडें गीतेमध्यें कोणकोणते ठिकाणीं वर्णिलीं आहेत, तीं डोळ्यांनीं दिसतील अशीं दाखवितों, तीं ऐका. ३४ तर पहिले अध्यायांत प्रवृत्तिशास्त्राचा अर्जुनानें विचार केला आहे दुसरे अध्यायांत–शास्त्रावर विश्वास ठेवावा हें प्रतिपादन केलें आहे. ३५ हें गीताशास्त्र ज्ञानप्रधान असून मोक्ष देण्याविषयीं स्वतंत्र आहे, असें दुसरे अध्यायांत [दोन निष्ठारूपानें–कर्मनिष्ठा व ज्ञाननिष्ठा एतद्रूपानें] सांगितलें आहे. ३६ यावर तिसरे अध्यायांत–अज्ञानानें कर्मबंधांत जो सांपडलेला, त्याला, बंधापासून सुटून मोक्षपदावर बसण्याविषयींचीं जीं साधनें, तीं सांगण्याचा आरंभ केला आहे. ३७ जे देहाभिमानानें बद्ध झाले आहेत, त्यांनीं निषिद्ध व काम्य कर्मे टाकून विहित कर्मे निरभिमानबुद्धीनें करावीं, ३८ अशा रीतीनें सद्भावानें कर्माचें आचरण करावें, असा देवांनीं तिसरे अध्यायांत निर्णय केला आहे, म्हणून या अध्यायाला कर्मकांड असें म्हणावें. ३९ त्या नित्यनैमित्तिक कर्मांचें आचरण केलें असतां तीं अज्ञानाचा कसा नाश करतील, १४४० अशी इच्छा होऊन बद्ध हा मुमुक्षुत्वाच्या पायरीला आला, तर त्याच्याकरितां, तींच सर्व कर्मे ब्रह्मार्पणबुद्धीनें करावीं, असें देवांनीं सांगितलें. ४१ जीं जीं विहितकर्मे (कायिक, वाचिक व मानसिक) करशील, तीं सर्व कर्मे ईश्वरप्रसन्नतेकरतांच करून ईश्वरार्पण कर असें सांगितलें. ४२ ईश्वराचे ठायीं कर्मयोगानें भजन व कथन करण्याचा प्रकार चौथ्या अध्यायाचे शेवटीं सांगण्याचा आरंभ केला आहे. ४३ तो प्रकार, अकरावा–विश्वरूपाध्याय संपेपर्यंत, कर्मे ईश्वरास अर्पून ईश्वराचें भजन करीत करावें, हें सांगितलें आहे. ४४ तेंच चौथ्या अध्यायापासून अकराव्या अध्यायापर्यंत आठ अध्यायांत उपासनाकांड (देवताकांड) सर्व अडचणी दूर करून येथें सांगितलें आहे. ४५ आणि ईश्वरप्रसादानें व श्रीगुरुसंप्रदायानें कोमल असें खरें ज्ञान उत्पन्न होतें, ४६ तें ज्ञान, बाराव्या अध्यायामध्यें "अद्वेष्टा सर्वभूतानां" या श्लोकापासून अथवा तेराव्या अध्यायांतील "अमानित्वम्" इत्यादि श्लोकापासून विस्तारानें सांगितलें आहे. म्हणून बारावा अध्याय हा ज्ञानकांडांतच धरिला आहे. ४७ त्या बाराव्या अध्यायाच्या आरंभापासून पंधराव्या अध्यायाचे अखेरपर्यंत चार अध्यायांत ज्ञानफल आणि त्याची सिद्धि यांचें निरूपण झालेलें आहे. ४८ म्हणून पंधराव्या अध्यायाच्या शेवटापर्यंत या चार अध्यायांनीं येथें ज्ञानकांड सांगितलें आहे. ४९ अशा प्रकारें, [कर्म, उपासना व ज्ञान या] कांडत्रयाचें निरूपण करणारी ही गीता, गीता नसून एक लहानशी गोजिरवाणी श्रुतिच आहे; आणि ती गीतापद्यरूप रत्नांची लेणीं ल्याली आहे. १४५० हें असो; अशी जी ही कांडत्रयात्मक श्रुति, ती, मोक्षरूप फळ अवश्य द्या असा दांडोरा पिटीत आहे. ५१ त्या ज्ञानाच्या साधनांचा सदैव वैर करणारा जो अज्ञानवर्ग, तो सोळाव्या अध्यायांत सांगितला आहे. ५२ त्याच शत्रूला शास्त्राचे साह्यानें जिंकावा, अशी आज्ञा ज्या अध्यायांत केली आहे, तो सतरावा अध्याय होय. ५३ अशा प्रकारें, पहिल्या अध्यायापासून सतराव्या अध्यायाचे अखेरपर्यंत, आपले श्वासापासून झालेल्या वेदाचें देवांनीं निरूपण केलें आहे. ५४ त्या सर्व अध्यायांचे तात्पर्यार्थ ज्या अठराव्यांत आहे, तो हा शेवटील अध्याय सर्व अध्यायांचा कळस आहे. ५५ अशा प्रकारें, सातशें श्लोकांच्या संख्येनें सिद्ध झालेला हा श्रीमद्भगवद्गीताप्रबंध मूर्तिमंत वेद असून औदार्यानें वेदाहीपेक्षां श्रेष्ठ आहे. ५६ वेद संपन्न खरा; परंतु त्याच्यासारखा कृपण दुसरा कोणी नाहीं. कारण तो [ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या] तीन वर्णांच्याच कानीं लागला. (त्यांनाच आपलें हृद्गत कानांत सांगतो.) ५७ यांशिवाय जे स्त्रीशूद्रादिक जीव संसारव्यथेनें पीडित झालेले आहेत, त्यांचा रिघाव होण्याला सवडच नाहीं असें म्हणून तो स्वस्थ बसला आहे. ५८ तर [ज्ञानेश्वर म्हणतातः—] मला असें दिसतें कीं, तो आपला मागील उणेपणा जाऊन, आपल्यास सत्कीर्ति मिळावी या हेतूनें, वाटेल त्यानें आपलें सेवन करावें म्हणून हा वेदच गीतारूपानें प्रकट झाला आहे. ५९ [कारण, असें पहा—] वेद सुलभ झाला नाहीं का? कां कीं, तो अर्थानें मनांत प्रवेश करितो, श्रवणमिषानें कानांत शिरतो, व जपमिषानें मुखांत राहतो. १४६० या गीतेचा जो नित्य पाठ

सांगातीपणें । गीता लिहोनि वाहाणें । पुस्तकमिषें ॥६१॥ ऐसैसास मिसकटा । संसाराचा चोहटां । गेवाद्री घालीत चोखटा । मोक्षसुखाची ॥६२॥ परी आकाशीं वसावया । पृथ्वीवरी बैसावया । रवितेजीसी राहाटावया । आवारु नभ ॥६३॥ तेवि उत्तम अधम ऐसें । सेवितां कवणातेंही न पुसे । कैवल्य दानें सरिसें । निववीत जगा ॥६४॥ याकागिं मागिली कुंटी । भ्याका वेदु गीतेच्या पोटीं । रिगाला आतां गोमटी । कीर्ति पातला ॥६५॥ म्हणौनि वेदाची सुसेव्यतां । ते हे मूर्त जाण श्रीगीता । श्रीकृष्णें पंडुसुता । उपदेशिली ॥६६॥ परी वत्साचेनि वोरसें । दुभतें होय घरोद्देशा । जालें पांडवाचेनि मिषें । जगदुद्धरण ॥ ६७ ॥ चातकाचिये कणवे । मेघु पाणियेंसि धांवे । तेथ चराचर आघवें । निवालें जेविं ॥ ६८ ॥ कां अनन्यगतीकमळा- । काजीं सूर्य ये वेळोवेळां । कीं सुखिया होइजे डोळा । त्रिभुवनींचा ॥६९॥ तैसें अर्जुनाचेनि व्याजें । गीता प्रकाशूनि श्रीराजें । संसारायेवढें थोर ओझें । फेडिलें जगाचें ॥१४७०॥ सर्वशास्त्ररत्नदीप्ती[6] । उजळिता हा त्रिजगतीं । सूर्यु नव्हे लक्ष्मीपती । वँक्राकाशींचा ॥७१॥ बाप कुळ तें पवित्र । जेथिंचा पार्थु या ज्ञाना पात्र । जेणें गीता केलें शास्त्र । आवारु जगा ॥७२॥ हें असो मग तेणें । सद्गुरु श्रीकृष्णें । पार्थाचें मिसळणें । आणिलें द्वैतां ॥७३॥ पाठीं म्हणतसे पांडवा । शास्त्र तें मानलें कीं जीवा । तेथ येरु म्हणे देवा । आपुलिया कृपा ॥७४॥ तरी निधान जोडावया । भाग्य घडे गा धनंजया । परी जोडिलें भोगावया । विपायें होय ॥७५॥ पैं क्षीरसागरायेवढें । अविरंजी दुधाचें भांडें । सुरां असुरां केवढें । मथितां जालें ॥७६॥ ते सायासही फळा आले । जे अमृतही डोळां देखिलें । परि वरिचिकी[10] चुकले । जतनेतें ॥७७॥ तेथ अमरत्वा [11]वोगरिलें । तें मरणाचिलागीं जालें । भोगों नेणतां जोडलें । ऐसें आहे ॥७८॥ नहुषु स्वर्गाधिपति जाहला । परी राहाटीं भांबावला । तो भुजंगत्व पावला । नेणसी काथी ॥७९॥ म्हणौनि बहुत पुण्य तुवां । केलें तेणें धनंजया । आजि शास्त्रराजा इया । जालासि विषयो ॥१४८०॥ तरि ययाचि शास्त्राचेनि । संप्रदायें पांघुरौनि । शास्त्रार्थु हा निकेनि[13] । अनुष्ठीं हो ॥८१॥ येऱ्हवीं अमृतमथना- । सारिखें होईल अर्जुना । जरी रिघसी अनुष्ठाना । संप्रदायेंवीण ॥८२॥ गाय धड जोडे गोमटी । ते तैंचि पय दे किरीटी । जैं जाणिजे हातवटी । सांजवणीची[14] ॥८३॥ तैसा श्रीगुरु प्रसन्नु होये । शिष्य विद्याही कीर लाहे । परि ते फळे संप्रदायें । उपासिलिया ॥८४॥ म्हणौनि शास्त्रीं जो इयें । उचितु संप्रदायो आहे । तो ऐक आतां बहुवें । आदरेंसीं ॥८५॥

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ६७

अन्वय—इदं ते न अतपस्काय [च] न अभक्ताय कदाचन वाच्यं; न च अशुश्रूषवे न च मां यः अभ्यसूयति [तस्मै वाच्यं]. ॥ ६७ ॥

तरि तुवां हें जें पार्था । गीताशास्त्र लाधलें आस्था । तें तपोहीना सर्वथा । सांगावें ना हो ॥८६॥ अथवा तापसुही जाला । परि गुरुभक्तीं ओदिला । तो वेदीं अंत्यजु वाळिलें[15] । तैसा वाळी ॥८७॥ नातरि पुरोडाशु जैसा । न घापे वृद्ध तरी वायसा ।

१ चन्द्राट्यावर. २ अन्नसत्र. ३ निंदा. ४ सेवन करण्यास योग्य. ५ .प्रीतीनें; पान्ह्यानें. ६ तेज. ७ सुखरूपी आकाश. ८ भेददशा. ९ निरुपम. १० युक्ति; हातोटी. ११ जतन करण्याची. १२ अमर होण्याकरितां जें प्राप्त करून घेतलें. १३ चांगलेपणानें. १४ धार काढण्याची. १५ वाळींत टाकला; दूर केला.

करतो, किंवा पाठ करणाराच्या संगतीनें असतो, अथवा पुस्तकाच्या मिषानें गीता लिहून लोकांस देतो; ६१ अशा प्रकारें प्राणिमात्रास सरसकट संसारबाजारांत मोक्षसुखाचें सदावर्त घालतो; ६२ आकाशांत वास करण्याकरितां, पृथ्वीवर बसण्याकरितां अथवा सूर्याचे दीप्तीचा व्यवहार होण्याकरितां ज्याप्रमाणें आकाश सर्वांना आवार आहे, ६३ त्याप्रमाणें, गीतेचें सेवन करणारांत उत्तम, अधम ही निवड न करितां सरसकट त्या सर्वांना मोक्षपद देऊन सर्व जगाला ती सुखी करते. ६४ एवढ्याकरितां, आपल्या मागल्या निंदेला भ्यालेला वेद गीतेच्या पोटांत शिरल्यामुळें उत्तम कीर्तीला पात्र झाला. ६५ म्हणून, वेदांचेंही सुसेवन करण्यास योग्य अशी ही मूर्तिमान गीता स्वतः श्रीकृष्णांनीं पांडुसुत अर्जुन याला सांगितली. ६६ परंतु वांसराचे प्रीतीकरितां सर्व घरादाराला गाईच्या दुधाचें सुख मिळतें, त्याप्रमाणें अर्जुनाच्या निमित्तानें सर्व जगाचा उद्धार झाला. ६७ चातकाची कळकळ मनांत बाळगून मेघ पाण्याची वृष्टि करितो, त्या वृष्टीनें सहज सर्व जगाचें जसें सांत्वन होतें; ६८ अथवा, एकनिष्ठ जें कमल, त्याला प्रफुल्लित करण्याकरितां वारंवार सूर्य उदयास येतो. परंतु तेवढ्यानें त्रिभुवनांतील सर्व प्राण्यांचे डोळ्यांना प्रकाश मिळाल्यामुळें सुख होतें. ६९ या न्यायानें, श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाच्या मिषानें गीता प्रकाशून जगाचें संसाराएवढें मोठें ओझें हलकें केलें. १४७० सर्वशास्त्ररूपी रत्नाचें तेज या तीन लोकांत प्रकट करणारा लक्ष्मीपती जो श्रीकृष्ण, त्याचें मुख हेंच कोणी आकाश—त्या आकाशामध्यें गीताशास्त्र हा सूर्य उगवला नाहीं काय? ७१ ज्या कुळांत अर्जुनानें जन्म घेतला, व जो या गीताज्ञानाला पात्र होऊन सर्व जगाला ज्यानें गीताशास्त्राचें आवारु घातलें, तें कुल धन्य होय. ७२ हें असो; मग सद्गुरु श्रीकृष्णांनीं, पार्थ आपल्या स्वरूपामध्यें मिसळून गेला होता, तो द्वैतभावावर आणिला. ७३ त्यावर अर्जुनास भगवान म्हणतात कीं, "तुला जें आम्हीं गीताशास्त्र सांगितलें, तें समजलें का?" तेव्हां अर्जुन म्हणाला, "हे देवा आपल्या कृपेनें समजलें." ७४ भगवान म्हणतातः—हे धनंजया, भाग्यानें कदाचित् ऐश्वर्याची जोड होते, परंतु जोडलेल्या ऐश्वर्याचा उपभोग कसा घ्यावा हें एखाद्यासच समजतें. ७५ जोडलेलें ऐश्वर्य प्राप्त होऊन कसें नाहींसें होतें, याविषयीं भगवान उपपत्ति सांगतात कीं, जसें क्षीरसागराएवढें निरुपम दुधाचें भांडें मंथन करण्याला देवदैत्यांना किती श्रम पडले! ७६ त्या श्रमाचें फळ जें अमृत तेंही प्राप्त झालें; परंतु तें जतन करण्याची त्यांची हातोटी चुकली. ७७ अमर व्हावें म्हणून अमृत प्राप्त करून घेतलें तों तेंच [दैत्यांस] मरणास कारण झालें; तर भोग कसा घ्यावा ही युक्ति जर कळली नाहीं, तर जोडलेल्याचा असा परिणाम होतो. ७८ नहुष राजा यज्ञादिक कष्टमय आचरण करून स्वर्गाचा अधिपति (इंद्र) झाला. परंतु तेथील वागणुकीची पद्धत न समजल्यामुळें मांबावून जाऊन सर्पयोनींत गेला हें तुला माहित नाहीं काय? ७९ यास्तव, हे धनंजया, तूं बहुत पुण्य केल्यामुळें, सर्व शास्त्रांचा राजा जें गीताशास्त्र तें सांगण्यास कारण झालास. १४८० तर, या शास्त्राचा जो वागण्याचा संप्रदाय आहे, तो समजून घेऊन मग शास्त्राप्रमाणें त्याचें अनुष्ठान कर. ८१ एरवीं, अर्जुना, संप्रदाय सोडून जर त्याचें अनुष्ठान करावयास लागशील, तर अमृतमंथनाप्रमाणें परिणाम होईल. ८२ हे किरीटी, गाय उत्तम मिळाली तरी तिचें दूध काढण्याची हातोटी माहीत असली तरच ती दूध देईल; ८३ तसे सद्गुरुही प्रसन्न होतील, व त्यांच्यापासून शिष्याला विद्याही प्राप्त होईल; परंतु संप्रदायानें गुरुसेवा केली तरच ती फळास येईल. ८४ म्हणून, हें गीताशास्त्र प्राप्त करून घेण्याचा जो योग्य संप्रदाय आहे, तो मी सांगतों तो आदरानें ऐक. ८५

मीं तुला सांगितलेलें हें ज्ञान तपोविहीनाला तूं कधींही सांगूं नको;. अभक्तालाही सांगूं नको; ज्याला ऐकण्याची इच्छा नाहीं त्याला सांगूं नको; आणि जो माझा द्वेष करतो, त्यालाही सांगूं नको. ॥ ६७ ॥

तर, हे पार्था, तुला ह्या गीताशास्त्राची आस्थापूर्वक प्राप्ति झाली आहे, तर तें तपोहीन मनुष्यास कधींही सांगूं नको बरें. ८६ अथवा, तापसीही मनुष्य असला, परंतु तो गुरुभक्ति करीत नसेल, तर, वेदांनीं जसा अंत्यजाला आपलेपासून दूर केला आहे, तसा त्याला तूं दूर ठेव. ८७ अथवा, यज्ञाचा अवशिष्ट भाग (पुरोडाश) जसा कावळा वृद्ध असला तरी त्यास

गीता नेदीं तैसी तापसा । गुरुभक्तिहीना ॥८८॥ कां तपही आंडे देहीं । भजे गुरुदेवांच्या ठायीं । परि आकर्णनीं[१] नाहीं । चाड जरी ॥८९॥ तरि मागील दोहीं आंगीं । उत्तम होय कीर जगीं । परि या श्रवणालागीं । योग्यु नोहे ॥१४९०॥ मुक्त फेंळ अलवैसें । हो परी सुत्र नसे । तंव गुणें प्रवेशे । तेथ कायी ॥९१॥ सागरु गंभीरु होये । हें कोण ना म्हणत आहे । परि वृष्टि वांया जाये । जाली तेथ ॥९२॥ धालिया दिव्यान्न सुवावें[६] । मग जें वांया धाडावें । तें आर्तीं कां न करावें । उदारपण ॥९३॥ म्हणौनि योग्य भक्तैसे । होतु परि चाड नसे । तरि क्षणीं वानिर्वसें । देसी हें तयां ॥९४॥ रूपाचा सुजाणु डोळा । वोढनूं ये कायि परिमळा । जेथ जें मानें फळा । तेथचि गा ॥९५॥ म्हणौनि तंपी भक्ति । पर्हावे ते सुभद्रापति । परि शास्त्रश्रवणीं अनासक्ति । वाळावेचि ते ॥९६॥ नातरी तपभक्ति । होऊनि श्रवणीं आर्ति । आथी ऐसीही आंयती । देखसी जरी ॥९७॥ तरी गीताशास्त्रनिर्मिता । जो मी सकळलोकशास्ता[१२] । तया मातें सामान्यता[१३] । बोलेल जो ॥९८॥ माझ्या सज्जनेंसि मातें । पैशुन्याचेनि[१४] हातें । येक आहाती तयांतें । योग्य न म्हण ॥९९॥ तयांची येर आघवी । सामग्री ऐसी जाणावी । दीपेंवीण ठाणदिवी । रात्रींची जैसी ॥१५००॥ अंग गोरें आणि तरुणें । वरि लेयिलें आहे लेणें । परि येकलेनि प्राणें । सांडिलें जेविं ॥१॥ सोनयाचें सुंदर । निर्वाळिलें[१५] होय घर । परि सर्पांगना[१६] द्वार । रुंधलें[१७] आहे ॥२॥ निपजे दिव्यान्न चोखट । परि माजीं काळकूट । असो मैत्री कपट । गर्भिणी जैसी ॥३॥ तैसी तपभक्तिमेधा । तयाची जाण प्रबुद्धा । जो माझयांची कां निंदा । माझीचि करी ॥४॥ याकारणें धनंजया । तो भक्तु मेधावी तपिया । तरी नको बापा इया । शास्त्र आतेंळों देवों ॥५॥ काय बहु बोलों निंदका । योग्य स्रष्टयाहीसारिखा[२१] । गीता हे कवतिका । कार्गींही नेदीं ॥६॥ म्हणौनि तपाचा धनुर्धरा । तळीं दाटोनि गोंडोरा[२२] । वरि गुरुभक्तीचा पुरा । प्रासादु[२३] जो जाला ॥७॥ आणि श्रवणेच्छेचा पुढां । दारवंटा[२४] सदा उघडा । वरी कळसु[२५] चोखडा । अनिंदारत्नांचा ॥८॥

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ६८

अन्वय—यः इमं परमं गुह्यं [ज्ञानं] मद्भक्तेषु एव अभिधास्यति, [सः] मयि परां भक्तिं कृत्वा असंशयः [सन्] माम् एव एष्यति. ॥ ६८ ॥

ऐशा भक्तालयीं[२६] चोखटीं । गीतारत्नेश्वर हा प्रतिष्ठीं । मग माझिया संवेसाटी[२७] । तुकसी[२८] जगीं ॥९॥ कां जे एकाक्षरपणेंसीं । त्रिमात्रकेचिये[२९] कुशीं । प्रणवु[३०] होता गर्भवासीं । सांकडलों[३१] ॥१५१०॥ तो गीतेचिया वाहेळीं[३२] । वेदबीज गेलें पाहाळीं[३३] । कीं गायत्री फुलीफळीं । श्लोकांच्या आली ॥११॥ ते हे मंत्ररहस्य गीता । मेळवी जो माझिया भक्तां । अनन्यजीवना[३४] माता । बाळका जैसी ॥१२॥ तैसी भक्तां गीतेसीं । भेटी करी जो आदरेंसीं । तो देहापाठीं मजसीं । येकचि होय ॥१३॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥

अन्वय–च मनुष्येषु कश्चित् तस्मात् मे प्रियकृत्तमः न [अस्ति]; च तस्मात् अन्यः मे भुवि प्रियतरः न भविता. ६९

आणि देहाचेंही लेणें । लेऊनि वेगळेपणें । असे तंव जीवें प्राणें । तोचि पढिये ॥१४॥ ज्ञानियां कर्मठां तापसां । यया खुणेचिया माणुसां । माजि तो एकु गा जैसा । पढिये मज ॥१५॥ तैसा भूतळीं

१ श्रवणविषयीं. २ मोतीं. ३ वेज; भोंक. ४ सोन्याचें सूत. ५ तृप्ति झालेल्याला. ६ वाढावें. ७ क्षुधिताला. ८ कौतुकानें. ९ पुढें करतां येईल. १० आवड नसणें. ११ सामुग्री. १२ शासन करणारा. १३ साधारण मनुष्याप्रमाणें. १४ छिद्रांनीं. १५ प्रकाशित केलेलें. १६ नागीण. १७ आडवलें. १८ बुद्धि. १९ बुद्धिमान. २० स्पर्श करणें. २१ ब्रह्मदेवासारखा. २२ दगडाचा पाया. २३ देवालय. २४ दरवाजा. २५ कळस. २६ भक्तरूपी देवालयांत. २७ साम्यतेस. २८ योग्य होशील. २९ अकार, उकार. व मकार. ३० ॐकार. ३१ आडकलेला. ३२ विस्तारांत. ३३ वृक्षरूपानें उंच गेलें. ३४ मातेच्या स्तनावांचून जीवनास अन्य साधन नाहीं अशा.

घालीत नाहींत, तसें हें गीताशास्त्र गुरुभक्ति न करणाऱ्या तापसासही सांगूं नको. ८८ किंवा शरीरानें तपही करीत असून गुरु व देव यांचीही भक्ति जो करितो, परंतु श्रवणाची ज्याला इच्छा नाहीं; ८९ तर तप व गुरुभक्ति ह्या दोन अंगांनीं जरी तो योग्य आहे, तरी श्रवणाची इच्छा नसल्यामुळें तो गीताशास्त्र ऐकण्यास योग्य नाहीं. १४९० उत्तम मोतीं असून जर त्यास वेज पाडलें नसेल, तर त्यांत सोन्याचें सूत कसें घालतां येईल ? ९१ समुद्र गंभीर आहे हें कोण नाहीं म्हणेल ? परंतु त्याच्यावर पाऊस पडला असतां जो जसा व्यर्थ जातो; ९२ तृप्त झालेल्या मनुष्याचे पानांत पक्वान्नें वाढून तीं वांया दवडावीं, त्यापेक्षां तींच पक्वान्नें क्षुधित मनुष्यास घालून आपलें औदार्य कां न प्रकट करावें ? ९३ म्हणून, सर्व रीतीनें योग्य असून जर श्रवणाची इच्छा नसेल, तर हें गीताशास्त्र कौतुकानेंही कोणास सांगूं नको. ९४ रूपविषय डोळ्यानें समजण्याचा असून तो नाकानें वास घेऊन समजेल काय ? ज्याची जी योग्यता असेल, त्याप्रमाणेंच तो काम करील. ९५ म्हणून, हे सुभद्रापते, तपस्वी , गुरु व देव यांची भक्ति करणारा असूनही जर शास्त्रश्रवणाविषयीं त्यास आवड नसेल, तर त्याचा त्याग करावा. ९६ अथवा तपस्वी, व गुरु आणि देव यांची भक्ति करणारा असून शास्त्रश्रवणाचीही इच्छा आहे, असा मनुष्य सर्व प्रकारें युक्त असलेला जरी तुला आढळला, ९७ तरी, सकल लोकांचें शासन करणारा व गीताशास्त्र निर्माण करणारा जो मी, त्या मला साधारण मनुष्याप्रमाणें जो समजेल; ९८ तसेंच, माझीं व सज्जनांचीं छिद्रें बाहेर काढून निंदा करतात, तेही हें शास्त्र ऐकण्यास योग्य नाहींत असें समज. ९९ त्यांची इतर सर्व सामुग्री कशी आहे म्हणशील, तर, रात्रीं दिव्याचे ज्योतीशिवाय तेलवातीनें भरलेली ठाणवई जशी व्यर्थ होय; १५०० ज्याप्रमाणें एखादा तरुण मनुष्य गोरापान असून व त्याचे अंगावर डागिनेही घातलेले असून जर त्यांत जीव नसेल; १ सोन्याचें सुंदर व प्रकाशित घर असून जर त्याचे दारांत नागीण बसलेली असेल; २ उत्तम अन्न तयार केलेलें असून जर त्यांत विष मिळविलेलें असेल; अथवा गर्भिणी स्त्रीप्रमाणें वरकांतीं एक अंतर्यामीं एक असा कपटी स्नेह असेल, ३ त्याप्रमाणें, हे बुद्धिमान अर्जुना, जो माझी व माझ्या भक्तांची निंदा करतो, त्याचें तप, भक्ति व बुद्धि कपटीपणाची होय. ४ यास्तव, हे धनंजया, तो भक्त बुद्धिमान असून तपस्वीही असला, पण जर माझी व माझ्या भक्तांची निंदा करील, तरी, बापा, त्याला या गीताशास्त्राचा स्पर्श होऊं देऊं नको. ५ निंदकाविषयीं आणखी जास्ती काय तुला सांगू ? तो जरी ब्रह्मदेवाप्रमाणें योग्य असला, तरी त्याला कौतुकानेंही गीताशास्त्र सांगूं नको. ६ म्हणून, हे धनुर्धरा, ज्यानें तपरूपी दगडाचा खालीं पाया घालून वर गुरुभक्तिरूपी देवालय बांधलें आहे; ७ आणि श्रवणेच्छारूपी पुढील दरवाजा नेहमीं उघडा ठेवून वर अनिंदारूप रत्नाचा उत्तम कळस लावला आहे; ८

जो हें परम गुह्य ज्ञान माझ्या भक्तांला सांगेल, तो माझी दृढ भक्ति करून व संशयरहित होऊन मलाच पावेल. ॥ ६८ ॥

अशा उत्तम भक्तरूपी देवालयांत गीतारूप रत्नेश्वराची स्थापना केल्यावर तुला माझी योग्यता या जगांत प्राप्त होईल. ९ कारण, एक अक्षरपणानें अकार, उकार व मकार या तीन मात्रांच्या कुशींत जो ओंकार गर्भवासांत अडकलेला होता, १० तो वेदांचें बीज जो ओंकार–तो गीतारूपी वृक्षाचा विस्तार पावून त्यांतील श्लोक हे गायत्रीरूप फुलें व फळें होत. ११ अशी ही मंत्रयुक्त गीता जो माझे भक्तांस सांगतो; मातेच्या स्तनावांचून ज्याला जीवनास अन्य साधन नाहीं अशा बालकास जशी माता भेटवावी, १२ तशी माझ्या भक्तांची जो आदरानें गीतेशीं भेट करून देतो तो मरणानंतर मद्रूपच होतो. १३

आणि माझें गुह्य ज्ञान सांगणाराहून माझी अत्यंत आवडती गोष्ट करणारा मनुष्यांमध्यें दुसरा कोणीही नाहीं; आणि त्याच्यापेक्षां दुसरा या लोकीं मला अत्यंत आवडता होणार नाहीं. ॥ ६९॥

आणि देह धारण करूनही जो जिवानें व प्राणानें देहभावापासून अलिप्त असतो, तोच मला अत्यंत प्रिय आहे. १४ ज्ञानी, कर्मठ व तपस्वी हे जरी मला जाणतात, तरी त्या सर्वांत गीतार्थ जाणणारा मला अत्यंत प्रिय आहे. १५ हे पांडवा, जो माझ्या भक्तज

आघवा । आन न देखें पांडवा । जो गीता सांगे मेळावा । भक्तजनांचा ॥१६॥ मज ईश्वराचेनि लोभें । हे गीता पढतां अक्षोभें । जो मंडनें होय सभे । संतांचिये ॥१७॥ नवपल्लवीं रोमांचितु । मंदानिळें कांपवितु । आमोदजळें वोलवितु । फुलांचे डोळे ॥१८॥ कोकिळा कळरवाचेनि मिषें । सद्गद बोलवीत जैसें । वसंत का प्रवेशे । मद्भक्तआरामीं ॥१९॥ कां जन्माचें फळ चकोरां । होत जैं चंद्र ये अंबरां । ना ना नव घन मयूरां । वो देत पावे ॥१५२०॥ तैसा सज्जनाच्या मेळापीं । गीतापद्यरत्नीं समर्पी । वर्षे जो माझ्या रूपीं । हेतु ठेऊनि ॥२१॥ मग तयाचेनि पाडें । पढियंतें मजपुढें । नाहींचि गा मागेंपुढें । न्याहाळितां ॥२२॥ अर्जुना हा ठायवरी । मी तयातें सूयें जिव्हारीं । जो गीतार्थाचें करी । परगुणें संतां ॥२३॥

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ७०

अन्वय—च यः आवयोः इमं धर्म्यं संवादम् अध्येष्यते, तेन ज्ञानयज्ञेन अहं इष्टः स्याम् इति मे मतिः [अस्ति]. ७०

पैं माझिया तुझिया मिळणीं । वाढीनली जे हे कहाणी । मोक्षधर्म का जिणी[13] । आला से जेथें ॥२४॥ तो हा सकळार्थप्रबोधु । आम्हां दोघांचा संवादु । न करितां पदभेदु । पाठेंचि जो पढे ॥२५॥ तेणें ज्ञानानळीं प्रदीप्तीं । मूळ अविद्येचिया आहुतीं । तोषविला होय सुमती । परमात्मा मी ॥२६॥ घेऊनि गीतार्थ उगाणा । ज्ञानिये जें विचक्षणा । ठाकिती तें गाणावाणा । गीतेचा तो लाहे ॥२७॥ गीता पाठकासि असे । फळ अर्थज्ञाचि सरिसें । गीता माउलियेसि नसे । जाणेंताणें ॥२८॥

श्रद्धावाननसूयश्च
शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोका-
न्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥

अन्वय—श्रद्धावान् च अनसूयः यः नरः [इदं] शृणुयात्, अपि सः अपि मुक्तः [सन्] पुण्यकर्मणां शुभान् लोकान् प्राप्नुयात्. ॥ ७१ ॥

आणि सर्वमार्गीं निंदा । सांडूनि आस्था पैं शुद्धा । गीताश्रवणीं श्रद्धा । उभारी जो ॥२९॥ तयाच्या श्रवणपुटीं । गीतेचीं अक्षरें जंव पैठीं[20] । होती ना तंव उठाउठीं । पळेचि पाप ॥१५३०॥ अटवियेमाजीं जैसा । वन्हि रिघतां सहसा । कांदिती कां दिशा । वनौकें तियें ॥३१॥ कां उदयाचळकुळीं । झळकतां अंशुमाळी । तिमिरें अंतराळीं । हारपती ॥३२॥ तैसा कानाच्या महाद्वारीं । गीता गजर जेथ करी । तेथ सृष्टीचिये आदिवैरी । जायचि पाप ॥३३॥ ऐसी जन्मवल्ली धुवट । होय पुण्यरूप चोखट । याहीवरी अचाट । लाहे फळ ॥३४॥ जे इये गीतेचीं अक्षरें । जेतुलीं कां कर्णद्वारें । रिघती तेतुले होती पुरे । अश्वमेध कीं ॥३५॥ म्हणौनि श्रवणें पापें जाती । आणि धर्म धरी उन्नती । तेणें स्वर्गराज संपत्ती । लाहेचि शेखीं ॥३६॥ तो पैं मज यावयालागीं । पहिलें पणें[26] करी स्वर्गीं । मग आवडे तंव भोगी । पाठीं मजचि मिळे ॥३७॥ ऐसी गीता धनंजया । ऐकतया आणि पढतया । फळे महानंदें भियां । बहु काय बोलों ॥३८॥ याकारणें हें असो । परि जयालागीं शास्त्रा तिसो[27] । केला तें तंव तुज पुसों । काज तुझें ॥३९॥

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥७२॥

अन्वय—पार्थ, त्वया एतत् एकाग्रेण चेतसा श्रुतं कच्चित्? धनंजय, ते अज्ञानसंमोहः प्रनष्टः कच्चित्? ७२

तरी सांग पां पांडवा । हा शास्त्रसिद्धांतु आघवा । तुज एकचित्तें फावा । गेला आहे ॥१५४०॥ आम्हीं जैसें जया रीती । उगाणिलें कानांच्या हातीं । येरीं तैसेंचि तुझ्या चित्तीं । पैठें केलें कीं ॥४१॥ अथवा

१ स्थिर चित्तानें. २ भूषणरूप. ३ मंद वाऱ्यानें. ४ सुगंधोदकें. ५ मधुर स्वराच्या. ६ बागेंत. ७ गगनीं. ८ समुद्रांत. ९ पुष्कळ. १० अंतःकरणांत. ११ मेजवानी १२ समागमीं. १३ जिंकणें. १४ ज्ञानाग्नींत. १५ पेटलेल्या. १६ अनुभव. १७ शोधक. १८ गाण्यानें व वर्णन करण्यानें. १९ जाणतें व नेणतें. २० प्रविष्ट. २१ अरण्यांत. २२ वनचर. २३ सूर्य. २४ अगोदरचे. २५ कुळ. २६ मुक्काम. २७ आरंभ. २८ समजला, ठसला. २९ स्वाधीन केलें.

नांच्या समुदायाला गीताशास्त्र सांगतो, त्याच्याप्रमाणें या पृथ्वीतलावर मला दुसरा कोणी प्रिय नाहीं. १६ माझ्या प्रीतीनेंच आपलें मन स्थिर करून जो गीताशास्त्र माझ्या भक्तांस सांगतो, तो संतजनांचा मुकुटमणिच होय. १७ मला असें वाटतें कीं, मद्भक्तरूपी बागेंत गीतार्थ प्रतिपादन करणारा भक्त तो वसंतच होय कीं काय ! म्हणून, श्रोतेमंडळीचे अंगावर नवपल्लवरूपी रोमांच उभे राहतात; व मंद वाऱ्यानें जसे वृक्ष हालतात, तसें त्यांचें अंग आनंदाचे भरांत डोलत असतें; व नेत्ररूपी पुष्पांतून जे आनंदाश्रु पडतात, ते मधुस्रावाप्रमाणें शोभतात; व त्या बागेंत कोकिल पक्षी जसे मधुर स्वरानें गायन करतात, तशी ही श्रोतेमंडळी सद्गदित अंतःकरणानें भगवन्नामाचा जयघोष करितात. १८-१९[1] किंवा चंद्र गगनांत उगवल्यावरच चकोरपक्ष्यांच्या जन्माचें सार्थक्य होतें; अथवा नवीन मेघ मोराला जो देतच येतात कीं काय, तसा १५२० माझें प्राप्तीवर नजर ठेवून जो संतांच्या समुदायांत गीतापद्यरूपी रत्नांचा वर्षाव करितो; २१ मग अशा योग्यतेचा आवडता भक्त पाहूं गेलें असतां मागें मिळाला नाहीं, व पुढेंही मिळणार नाहीं ! २२ अर्जुना, याप्रमाणें, जो गीतेच्या अर्थाची संतजनांस मेजवानी करितो, त्याला मी आपले हृदयांत धारण करितों. २३

आणि जो तुझ्या व माझ्या ह्या धर्मयुक्त गीतासंवादाचें पठन करील, त्यानें माझें ज्ञानयज्ञानें पूजन केलें असें मी समजतों. ॥ ७० ॥

माझ्या व तुझ्या समागमांत जो हा संवाद झाला, तो या पृथ्वीवर मोक्ष जिंकण्यासच आला आहे. २४ तो सकल अर्थ प्राप्त करून देणारा आपला दोघांचा संवाद त्यांतील पदांचा विचार न करितां जो केवळ पठन करतो, २५ त्यानें ज्ञानरूपी प्रज्वलित अग्नींत अज्ञानाची आहुति देऊन, मी जो परमात्मा, त्याला, हे सुमते अर्जुना, संतोषित केल्याप्रमाणें होतें. २६ गीतेच्या अर्थांचा अनुभव घेऊन, जे शोधक ज्ञानी आहेत ते जी योग्यता पावतात, तीच योग्यता गीतेचें गायन करणारे, व वर्णन करणारे यांनाही प्राप्त होते. २७ गीतेचा पाठ करणाऱ्यास गीतेचा अर्थ जाणणाऱ्याप्रमाणेंच फलप्राप्ति होते कारण गीता माउलीजवळ जाणतें व नेणतें मूल असा भेद नाहीं. २८

जो मनुष्य भक्तियुक्त अंतःकरणानें निर्मत्सर होऊन हें गीताशास्त्र नुसतें ऐकेल, तोही मुक्त होऊन, पुण्यवान पुरुष ज्या शुभ लोकीं जातात तेथें जाईल. ॥ ७१ ॥

आणि सर्वत्र निंदा सोडून शुद्ध आस्थेनें जो गीतेच्या श्रवणावर श्रद्धा ठेवतो, २९ त्याच्या कानांत गीतेचीं अक्षरें पडल्याबरोबर हालोहाल पातकें पळून जातात. १५३० जसा अरण्यांत अग्नि सहज शिरला म्हणजे तेथील वनचरें व पशुपक्ष्यादिक दाही दिशास पळून जातात; ३१ अथवा उदयाचलावर सूर्य उगवला म्हणजे जसा आकाशांत अंधकार नाहींसा होतो, ३२ तसा गीतेचा घोष कानाच्या महाद्वारानें अंतःकरणांत गेल्यावर सृष्टि उत्पन्न होण्याच्या अगोदरचींही पापें नाहींतशीं होतात. ३३ अशा रीतीनें सर्व कुल पवित्र होऊन तो पुरुष केवळ पुण्यरूपच होतो. याप्रमाणें त्याला अलभ्य लाभ होतो. ३४ या गीतेचीं जितकीं जितकीं अक्षरें कर्णद्वारानें अंतःकरणांत प्रवेश करतील, तितके अश्वमेध केल्याचें पुण्य लागतें. ३५ म्हणून, गीतेच्या श्रवणानें पापें नाहींतशी होऊन धर्माची वृद्धि होते, व त्या योगानें शेवटीं स्वर्गाचें राज्य उपभोगास मिळतें ३६ असा जो पुरुष, तो, माझ्या प्राप्तीचा पहिला मुक्काम स्वर्गलोकीं करून, तेथें वाटेल तोंपर्यंत सुख भोगून नंतर मलाच येऊन मिळतो. ३७ हे धनंजया, गीता ऐकणारास व गीतेचा पाठ करणारास, फार काय सांगावें ! पण आनंदस्वरूपी जो मी, तें मद्रूप फल गीता त्याला प्राप्त करून देते. ३८ यास्तव या गोष्टी असूं दे. परंतु ज्या कारणाकरितां हें गीताशास्त्र सांगण्यास मीं आरंभ केला, तें तुझें काम झालें काय ? ३९

हे पार्था, मीं सांगितलेलें हें गीताशास्त्र तूं एकाग्रचित्तानें ऐकलेंस ना ? हे धनंजया, अज्ञानापासून जो तुझ्या मनामध्यें मोह उत्पन्न झाला होता, तो नाहींसा झाला ना ? ॥ ७२ ॥

तर, पांडवा, सांग बरें, ह्या गीताशास्त्रांतील सर्व सिद्धांत तुझ्या मनांत पूर्णपणें ठसले आहेत काय? १५४० आम्हीं जसे व ज्या रीतीनें हे सिद्धांत कानाच्या स्वाधीन केले, तसे त्यांनीं तुझ्या चित्ताचे स्वाधीन केले ना ? ४१ अथवा, त्यांनीं (कानांनीं) मध्येंच

---

1. १५१८ आणि १५१९ या दोन ओंव्यांचा अर्थ मुद्दामच एकत्र दिलेला आहे.

माझारीं । गेलें सांडीविखुरी । किंवा उपेक्षेचेरी । वाळूनि सांडिलें ॥४२॥ जैसें आम्हीं सांगितलें । तैसेंचि हृदयीं फावलें । तरी सांग पां वहिलें । पुसेन तें मी ॥४३॥ तरी स्वाज्ञानजनितें । मागिले मोहें तूतें । भुकविलें तो येथें । असे कीं नाहीं ॥४४॥ हें बहु पुसों काई । सांगें तूं आपल्या ठायीं । कर्मा कर्म[6] कांहीं । देखतासी ॥४५॥ पार्थु स्वानंदैकरसें । विरेल ऐसा भेददशे । आणिला येणें मिषें । प्रश्नाचेनि ॥४६॥ पूर्णब्रह्म जाला पार्थु । तरी पुढील साधावया कार्यार्थु । मर्यादा श्रीकृष्णनाथु । उल्लंघों नेदी ॥४७॥ येऱ्हवीं आपुलें करणें । सर्वज्ञ काय तो नेणे । परि केलें पुसणें । याचिलागीं ॥४८॥ एऱ्हवीं करोनियां प्रश्न । नसतेंचि अर्जुनपण । आणूनियां जालें पूर्णपण । तें बोलवी स्वयें ॥४९॥ मग क्षीराब्धीतें सांडितु । गगनीं पुंजु मांडितु । निवडे जैसा न निवडितु । पूर्णचंद्र ॥१५५०॥ तैसा ब्रह्म मी हें विसरे । तेथ जगचि ब्रह्मत्वें भरे । हेंही सांडी तरी विरे[10] । ब्रह्मपणही ॥५१॥ ऐसा मोडतु मांडतु ब्रह्में । तो दुःखें देहाचिये सीमे । मी अर्जुन येणें नामें । उभा ठेला ॥५२॥ मग कांपतां करतळीं । दडपूनि रोमावळी । पुळिकां[11] स्वेद[12]जळीं । जिरऊनियां ॥५३॥ प्राण[13]क्षोभें डोलतया । आंगा आंगाचि टेंकयीं । सूनि स्तंभु चोळया । भुलौनियां ॥५४॥ नेत्रयुगुळाचेनि वोतें[16] । आनंदामृताचें भरितें । वोसंडतें तें मागुतें । काढूनियां ॥५५॥ विविधा औत्सुक्यांची दाटी । चीप दाटत होती कंठीं । ते करूनियां पैठी । हृदयामाजीं ॥५६॥ वाचेचें वितुळणें । सांवरूनि प्राणें । अक्रमाचें श्वसणें । ठेऊनि ठायीं ॥५७॥

अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ७३

अन्वय—अच्युत, त्वत् प्रसादात् मे मोहः नष्टः मया स्मृतिः च [लब्धा] गतसंदेहः स्थितः [अहं] तव वचनं करिष्ये.

मग अर्जुन म्हणे काय देवो । पुसताति आवडे मोहो । तरि तो सकुटुंब गेला जी ठावो । घेऊनि आपला ॥५८॥ पासीं येऊनि दिनकरें । डोळ्यातें आंधारें । पुसिजे हें कायि सरे । कोणे गांवीं ॥५९॥ तैसा तूं श्रीकृष्णराया । आमुचिया डोळयां । गोचर हेंचि कायिसया । न पुरे तंव ॥१५६०॥ वरि लोभें मायेपासूनि । तें सांगसी तोंड भरूनि । जें कायिसेनिही करूनि । जाणूं नये ॥६१॥ आतां मोह असे कीं नाहीं । हें ऐसें जी पुससी काई । कृतकृत्य जाहलों पाहीं । तुझेपणें ॥६२॥ गुंतलों होतों अर्जुनगुणें । तो मुक्त जालों तुझेपणें । आतां पुसणें सांगणें । दोन्ही नाहीं ॥६३॥ मी तुझेनि प्रसादें । लाधलेनि आत्मबोधें । मोहाचे तया कांदें । नेदींच उरों ॥६४॥ आतां करणें कां न करणें । हें ठेलें उठी तुझेपणें । तें तूंवांचूनि नेणें । सर्वत्र गा ॥६५॥ येविषयीं माझ्या ठायीं । संदेहाचें नुरेचि कांहीं । त्रिशुद्धी कर्म जेथ नाहीं । तें मी जालों ॥६६॥ तुझेनि मज मी पावोनि । कर्तव्य गेलें निपटूनि । परि आज्ञा तुझीवांचोनि । आन नाहीं प्रभो ॥६७॥ कां जें दृश्य दृश्यातें नाशी । जें दुजें द्वैतातें ग्रासी । जें एक परी सर्वदेशीं । वसवी सदा ॥६८॥ जयाचेनि संबंधें बंधु फिटे । जयाचिया आशा आस तुटे । जें भेटलया सर्व भेटे । आपणपांचि ॥६९॥ तें तूं गुरुलिंग[21] जी माझें । जें येकलेपणींचें विरजें[22] । जयालागीं वोलांडीजे । अद्वैतबोधु ॥१५७०॥ आपणचि होऊनि ब्रह्म । बुडवीत आहे आपुलें धाम ।

---

१ लवंडून. २ चाकदकळीवर. ३ झुगारून दिलें. ४ सत्वर. ५ आपल्या अज्ञानापासून उत्पन्न झालेला. ६ पुण्य व पाप. ७ निजानंदरूप ऐक्यानें. ८ सोडून. ९ नक्षत्रांस सुशोभित करून. १० विरघळे. ११ बिंदु. १२ घामाचे. १३ प्राणवायूच्या वाढण्यानें. १४ टेंका देऊन. १५ कंठ. १६ अश्रुप्रवाहानें. १७ उसळत होत्या. १८ स्वरभंग होत होता. १९ विपरीत. २० शोभेल; योग्य होईल. २१ मूर्ति. २२ साह्य करणारें.

वाटेंत पाडले किंवा तूं चाळढकल करून झुगारून दिलेस. ४२ जसे आम्हीं ते सांगितले, तसेच जर तुझ्या हृदयांत त्यांनीं पोंचते केले असतील, तर जें मी तुला आतां पुसेन तें सत्वर सांग. ४३ तर तुझ्या अज्ञानापासून मागें उत्पन्न झालेला व ज्यानें तुला भूल पाडली, तो मोह तुझ्या जवळ आतां आहे किंवा नाहींसा झाला? ४४ इतकेंच नव्हे, तर सांग बरें, तुझ्या ठिकाणीं पुण्य व पाप हीं कांहीं तुला दिसतात काय? ४५ पार्थ निजानंदैक्यरूपांत निमग्न होऊन जाईल म्हणून या प्रश्नाच्या निमित्तानें भेदबुद्धीवर आणला. ४६ पार्थ पूर्णब्रह्मरूपी झाला तर आपलें पुढील कार्य साधणार नाहीं, म्हणून श्रीकृष्णनाथांनीं त्याला भेददशेची मर्यादा उलंघूं दिली नाहीं. ४७ एरवीं, सर्वज्ञ जो श्रीकृष्ण, त्याला आपलें करणें समजलें नव्हतें काय? परंतु या कारणाकरितांच त्यानें अर्जुनास प्रश्न केला. ४८ याप्रमाणें प्रश्न करून, नाहींसें झालेलें अर्जुनपण आणून, अर्जुन पूर्णदशेस आला किंवा नाहीं हें त्याचे मुखांतून बोलविलें. ४९ मग, पूर्णचंद्र हा क्षीराब्धीला सोडून आकाशांतील तारकापुंजास सुशोभित करीत आहे असें दिसलें तरी तो जसा क्षीराब्धीपासून वेगळा नाहीं, १५५० तसा मी ब्रह्म झालों होतों हें विसरून, मग सर्व जग ब्रह्मरूपी आहे हेंही विसरून ब्रह्मपण आपोआप विरघळलें. ५१ अशा रीतीनें ब्रह्माची स्मृति ठेवून वागणारा व ब्रह्माच्या विस्मृतीनें ब्रह्मरूपीच असणारा तो, अति कष्टानें, मी अर्जुन आहें असें समजून देहस्थितीवर येऊन उभा राहिला. ५२ मग हातपाय कांपावयास लागून अंगावरील उभे राहिलेले रोमांच दडपून, घामाचे बिंदु जिरवून, ५३ प्राणवायूच्या वाढण्यानें डोलत असलेल्या अंगास अंगाचाच टेंका देऊन व कंठ सद्गदित झाला होता तो, हे सर्व विकार त्यानें शांत जिरवून टाकले. ५४ दोन्ही नेत्रांतून प्रेमाश्रुधारा चाललेल्या आवरून मग पुसून टाकल्या. ५५ नानाप्रकारच्या उत्कंठांच्या भरानें कंठ दाटत होता, त्या उत्कंठा हृदयांत दाबून, ५६ व वाचा जी बितळली होती ती सावरून, प्राणक्षोभ झाला होता तोही सावरला; आणि श्वासोच्छ्वासाची गति विपरीत झाली होती ती पूर्ववत् सावरली. ५७

अर्जुन म्हणाला:—हे अच्युता, तुमच्या प्रसादें-करून माझा मोह नाहींसा झाला; मला माझ्या खऱ्या स्वरूपाची आठवण झाली; मी संशयरहित झालों आहें; आतां तुम्ही सांगाल तसें मी करीन. ॥ ७३ ॥

मग अर्जुन देवास म्हणाला कीं, तुम्हीं मला 'मोहाची अजून आवड आहे कीं काय?' असें विचारिलें, तर तो आपल्या कुटुंबासह ठावठिकाण सोडून गेला! ५८ सूर्य जवळ आल्यावर डोळ्यांला अंधार दृष्टीस पडतो कीं काय? हें म्हणणें कोणत्या गांवीं शोभेल? ५९ तसें, हे श्रीकृष्णराया, तुम्हीं आमच्या डोळ्यांस प्रत्यक्ष दर्शन दिल्यावर तें मोहाच्या नाशास पुरे होणार नाहीं काय? १५६० तशांत, तुम्ही आईपेक्षांही अति प्रेमानें, जें कोणत्याही प्रयासानें दुसरे कोणापासून समजणार नाहीं, तें ज्ञान विस्तारानें सांगितलें. ६१ आतां मोह अद्याप आहे किंवा नाहींसा झाला असें तुम्ही विचारतां, तर तुमच्याशीं एकरूपता झाल्यामुळें मी आज कृतार्थ झालों आहें. ६२ मी अर्जुन आहें अशा अभिमानानें मोहांत गुंतलों होतों, तो तुमच्या रूपाशीं ऐक्य पावल्यामुळें मुक्त झालों; म्हणून, आतां पुसणें किंवा सांगणें या दोन्ही गोष्टी आपोआप नाहींतशा झाल्या. ६३ तुमच्या प्रसादानें आत्मबोधाची प्राप्ति झाल्यामुळें माझा मोह समूळ नाहींसा झाला. ६४ आतां, ज्या द्वैतामुळें क्रिया करणें अथवा न करणें हे भाव उत्पन्न होत होते, तें द्वैत मी जाणत नसून, या जगतांत तुम्हांशिवाय दुसरें कांहीं जाणत नाहीं. ६५ याविषयीं माझ्या ठिकाणीं संशय बिलकूल राहिला नाहीं; तर खरोखर, जेथें कर्म उरत नाहीं, ती ब्रह्मस्थिति मी पावलों आहें. ६६ तुमच्या योगानें मला माझें स्वरूप प्राप्त होऊन माझें कर्तव्य समूळ नाहींसें झालें. परंतु, हे प्रभो, तुमच्या आज्ञेशिवाय मला कांहींही दुसरें करावयाचें नाहीं. ६७ कारण, जें दृश्य प्राप्त झालें असतां दृश्यभावाचा नाश होतो; जें द्वैत गुरुशिष्यभाव नाहींसा करतें, जें एक असून सर्व देश व्यापून राहतें; ६८ ज्याचा संबंध झाला असतां सर्व बंध नाहींतसे होतात; ज्याच्या आशेनें आशा कुंठित होते; व ज्याची भेट झाली असतां सर्वत्र आत्मस्वरूपच दिसतें, ६९ ते तुम्ही माझी सद्गुरुमूर्ति आहां—कीं जी एकटेपणापासून साह्य करते व जिच्यावरून अद्वैताचा बोध ओंवाळून टाकावा; १५७० आणि जे आपणच ब्रह्म होऊन चांगलें व

ऊनि ब्रह्म । सारिजे कृत्याकृत्याचें काम। मग कीजे कां नि:सीम । सेवा जयाची ॥७१॥ गंगा सिंधु सेवूं गेली । पावतांचि समुद्र जाली । तेविं भक्तां शेक दिधली । निजपदाची॥७२॥ तो तूं माझा जी निरुंपणारु। श्रीकृष्णा सेव्य सद्गुरु। मा ब्रह्मतेचा उपकारु। हाचि मानीं ॥७३॥ जें मज तुम्हां आड। होतें भेदाचें कवाड । तें फेडोनि केलें गोड । सेवासुख ॥७४॥ तरी आतां तुझी आज्ञा । सकळ देवाधिदेवराज्ञा । करीन देवीं अनुज्ञा । भलतियेविषयीं ॥७५॥ यया अर्जुनाचिया बोला । देवो नाचे सुखें भुलला । म्हणे विश्वफळा जाला । फळ हा मज ॥७६॥ उणेनि[3] उमचला सुधाकरु । देखुनी आपला कुमरु । मर्यादा क्षीरसागरु । विसरेचि ना ॥७७॥ ऐसें संवादाचा बहुतां । कम दोघांचिया आंतुलां[6] । कागळें देखोनि जाला । निर्भरु संजयो ॥७८॥ तेणें उवंबळलेपणें । संजय धृतराष्ट्रातें म्हणे । जी कैसें बादरायणें । राखिलों दोघे ॥७९॥ आजि तुमतें अवधारा । नाहीं चर्मचक्षुही संसारा । कीं ज्ञानदृष्टिव्यवहारा । आणिलेति ॥१५८०॥ आणि रथींचिये राहाटी। वेंई जो घोडेयांसाठीं। तया आम्हां या गोष्टी। गोचरा होती ॥८१॥ वरी जुंझाचें निर्वाणें[11] । मांडलें असे दारुणें[12]। दोहीं हारीं[13] आपण । हारपिजे जैसें ॥८२॥ येवढा जिये सांकडां। कैसा अनुग्रहो पैं गाढा। जे ब्रह्मानंदु उघडा। भोगवीतसे ॥८३॥ ऐसें संजय बोलिला । परि न द्रवे येरूं[14] उगला[15] । चंद्रकिरणीं शिवतला । पाषाणु जैसा ॥८४॥ हे देखोनि तयाची दशा । मग करीचि ना सरिसा[16] । परि सुखें जाला पिसा । बोलतसे ॥८५॥ भुलविला हर्षवेगें । म्हणौनि धृतराष्ट्रा सांगे । येन्हवीं नव्हे तयाजोगें । हें कीर जाणे ॥८६॥

संजय उवाच—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

अन्वय— इति अहं वासुदेवस्य च महात्मनः पार्थस्य इमम् अद्भुतं रोमहर्षणं संवादं अश्रौषम्. ॥ ७४ ॥

मग म्हणे पैं कुरुराजा । ऐसा भ्रांतृपुत्र तो तुझा। बोलिला तें अधोक्षजा । गोड जालें ॥८७॥ मगा पूर्वापरें[18] सागर । यया नामासीचि सिनार । येर आघवें तें नीर । एक जैसें ॥८८॥ तैसा श्रीकृष्ण पार्थ ऐसें । हें आंगांचिपासीं[19] दिसे । मग संवादीं जी नसे । कांहींच भेदु ॥८९॥ पैं दर्पणाहूनि चोखें । दोन्ही होती सन्मुखें । तेथ येरी येर देखे। आपणपें जैसें॥१५९०॥ तैसा देवेंसीं पंडुसुतु । आपणपें देवीं देखतु । पांडवेंसीं देखे अनंतु । आपणपें पार्थीं ॥९१॥ [21]देवदेवो भक्तालागीं। जिये विवेकूनि[22] देखे आंगीं । येरु तियेचेही भागीं। दोन्ही देखे ॥९२॥ आणिक कांहींचि नाहीं। म्हणौनि करिती काई। दोघे येकपणें पाहीं। नांदताति ॥९३॥ आतां भेदु जरी मोडे। तरी प्रश्नोत्तर कां घडे। ना भेदुचि तरी जोडे। संवादसुख कां ॥९४॥ ऐसें बोलतां दुजेपणें। संवादीं द्वैत गिळणें। तें ऐकिलें बोलणें। दोघांचें मियां ॥९५॥ उटूनि दोन्ही आरसे। बोडविलीया सरिसे। कोण कोणा पाहातसे। कल्पावें पां ॥९६॥ कां दीपासन्मुखु । ठेविलया दीपकु । कोण कोणा अर्थिकुं[23] । कोण जाणे ॥९७॥ ना ना अर्कापुढें अर्कु। उदयलिया आणिकु। कोण म्हणे प्रकाशकु। प्रकाश्य कवण ॥९८॥ हें निर्धारूं जातां फुडें। निर्धारासि ठक[24] पडे। ते दोघे जाले येवढे। संवादें सरिसे ॥९९॥ जी मिळतां दोन्ही उदकें। माजीं लवण वेंरूं ठाके। कीं तयासीही निमिखें। तेंचि होय॥१६००॥ तैसे श्रीकृष्ण अर्जुन दोन्ही। संवादले तें मनीं। धरितां मजही वानी। तेचि होतसे ॥१॥ ऐसें म्हणे ना भेटकें[26]। तंव हिरोनि सात्त्विकें।

१ वांटा. २ भेदरहित. ३ उणेपणा टाकून. ४ चंद्र. ५ बोलल्यावर. ६ हृदयस्थ खुणेनें. ७ तल्लीन. ८ श्रीव्यासांनीं. ९ रथ चालवावा म्हणून. १० घोड्यांची परीक्षा करण्याकरितां. ११ प्रसंग. १२ घोर. १३ बाजूंस. १४ धृतराष्ट्र. १५ स्वस्थ बसला. १६ संबंध. १७ पुतण्या. १८ पूर्वपश्चिम. १९ वेगळेपण. २० देहभिन्नतेच्या दृष्टीनें. २१ देवांचा देव. २२ विचार करून. २३ प्रकाशक. २४ बंद राही. २५ बाजूस करण्यास. २६ थोडें.

थाईट काम नाहींसें करतां; आणि मग ज्याची निःसीम सेवा करावी; ७१ गंगा समुद्राची सेवा करावयास गेली असतां समुद्राची व तिची गांठ पडल्यावर ती समुद्ररूपच झाली, त्याप्रमाणें ज्यांनीं आपल्या भक्तांना आत्मपदाचा आपला शेलका वांटा दिला, ७२ ते तुम्ही, हे श्रीकृष्णा, भेदरहित व सेवा करण्यास योग्य असे माझे सद्गुरु आहां, म्हणून ह्याच ब्रह्ममय होण्याचा मजवर आपला उपकार आहे असें समजा. ७३ जें तुमच्या व माझ्या एकरूपतेच्या आडभेदाचें प्रतिबंधक कवाड होतें, तें तुम्हीं नाहींसें करून उत्तम अशी सेवासुखाची जोड करून दिली. ७४ तर सर्व देवांचे राजे जे तुम्ही, ते मला जी आज्ञा कराल ती मी पाळीन फार काय ! वाटेल त्याविषयीं मला आज्ञा करा. ७५ हें अर्जुनाचें भाषण ऐकून देव सुखानें अति हर्ष पावून प्रेमानें नाचूं लागले; आणि म्हणाले कीं, या विश्वरूप फलाला मला अर्जुन हें एक फलच उत्पन्न झालें! ७६ पूर्णकलेनें युक्त असा आपला मुलगा जो चंद्र, त्याला पाहून क्षीरसागर मर्यादा विसरत नाहीं काय ? ७७ असें संवादरूपी बोहल्यावर हृदयस्थ खुणेनें श्रीकृष्ण भगवान व अर्जुन या दोघांचें लग्न लागलेलें पाहून संजय तल्लीन झाला. ७८ अशा रीतीनें प्रेमाचा गहिंवर आल्यामुळें संजय धृतराष्ट्र राजास म्हणाला कीं, हे राजन् ! केवढें आपलें दोघांचें नशीब थोर आहे कीं, श्रीव्यासांनीं आपलें अशा समयास रक्षण केलें. ७९ आज पहा कीं, तुम्हांला व्यावहारिक दृष्टिही नसून ज्ञानदृष्टि आपल्यास सहज प्राप्त झाली; १५८० आणि रथ चालविण्याकरितां व त्याच्या घोड्यांची परीक्षा करण्याकरितां मला ठेवलेलें असून, मला कृष्ण व अर्जुन यांचा संवाद ऐकण्याचा प्रसंग आला ! ८१ युद्धाचा घोर प्रसंग सुरू असून, दोन्ही पक्षांकडील योद्धे आपणच होऊन, जय व अपजय कोणाचाही झाला तरी तो आपलाच होय; ८२ एवढ्या संकटसमयीं केवढा महान् अनुग्रह, कीं ज्याच्या योगानें ब्रह्मानंदाचा उघड उघड उपभोग घ्यावयास सांपडतो ! ८३ हें संजयाचें भाषण ऐकून, दगडावर चंद्राचे किरण पडले तरी जसा त्याला पाझर फुटत नाहीं, तसा धृतराष्ट्र राजा स्वस्थ बसून त्याचे मनास काडीइतकाही द्रव आला नाहीं. ८४ अशी राजाची स्थिति पाहून संजयानें त्याच्याशीं भाषण करण्याचें टाकलें; परंतु तो सुखाचे भरानें वेडा होऊन बोलूं लागला. ८५ हर्षांच्या भरानें भुलून गेल्यामुळें धृतराष्ट्राशीं संजयानें भाषण केलें, एरवीं, तें ऐकण्याची राजाची योग्यता नाहीं असें तो जाणत होता. ८६

संजय म्हणालाः—हे धृतराष्ट्र राजा, याप्रमाणें वासुदेवाचा आणि परमश्रेष्ठ अर्जुनाचा अद्भुत व रोमांच उत्पन्न करणारा असा हा संवाद मीं ऐकिला. ॥७४॥

मग म्हणाला कीं, हे धृतराष्ट्र राजा, तुझा पुतण्या जो अर्जुन, तो असें बोलल्यावर श्रीकृष्णास परम आनंद झाला. ८७ राजा, पूर्वसमुद्र व पश्चिमसमुद्र हीं नांवें मात्र वेगळीं आहेत; परंतु उदकाचे दृष्टीनें ते दोन्ही जसे एकच आहेत, ८८ तसे श्रीकृष्ण व अर्जुन हे देहाच्या दृष्टीनें भिन्न आहेत; परंतु त्यांच्या झालेल्या भाषणांत तो भेद उरला नाहीं. ८९ दोन आरसे स्वच्छ करून समोरासमोर ठेवल्यावर जसें एकमेकांत एकमेकांचें रूप दिसतें, १५९० तसा देवांसह अर्जुन देव आपले स्वरूपांत पाहूं लागले, व अर्जुनासह देव अर्जुन आपले स्वरूपांत पाहूं लागला. ९१ तो देवांचा देव हा भक्ताकरितां विचार करून आपल्या स्वरूपाकडे पाहूं लागला, तों त्यांत भक्ताचेंही स्वरूप दिसूं लागलें. ९२ द्वैतभाव मुळींच उरला नाहीं, म्हणून श्रीकृष्ण भगवान व अर्जुन ऐक्याचे भरांत निमग्न झाले. ९३ आतां दोघांमधील भेद जर नाहींसा झाला, तर दोघांचे प्रश्न व उत्तरें होणार नाहींत; व तोच जर भेद नाहींसा होणार नाहीं, तर संवादाचें सुख कोठून मिळणार? ९४ असें द्वैतपणाचें भाषण चाललें असतां त्यांत द्वैत नाहींसें झालें; तें श्रीकृष्ण भगवान व अर्जुन यांचें भाषण मीं ऐकलें. ९५ दोन आरसे स्वच्छ करून समोरासमोर ठेवले असतां कोण कोणाला पाहतो याची कल्पना कशी करावी? ९६ अथवा, दिव्यासमोर दुसरा दिवा ठेवला असतां कोणता प्रकाशक व कोणता प्रकाश्य (ज्यावर उजेड पडावयाचा ती वस्तु) हें कोणीं जाणावें ? ९७ किंवा सूर्यासमोर दुसरा सूर्य उगवला असतां, अमुक प्रकाशक व अमुक प्रकाश्य असें कोण म्हणेल? ९८ श्रीकृष्ण व अर्जुन हे संवादाच्या भरांत इतक्या ऐक्यास पावले कीं, त्याचा विचार करूं लागले असतां तो जागचे जागीं बंद राहतो. ९९ दोन नद्यांचे प्रवाह मिळत असतां, त्या दोहोंस बाजूस करण्याकरितां मीठ मध्यें ठेवलें तर त्या मिठास एके क्षणांत जसें पाणीच व्हावें लागतें, १६०० तसें श्रीकृष्ण व अर्जुन यांचें जें भाषण झालें, तें ध्यानांत धरतांना माझीही स्थिति तशीच झाली. १ इतकें संजय भाषण

आठव नेला नेणों कें । संजयपणाचा ॥२॥ रोमांच जंव फरके । तंव तंव आंग सुरके । स्तंभ स्वेदातें जिंके । एकला कंपु ॥३॥ अद्वयानंदस्पर्शें । दिठी रसमय जाली असे । ते अश्रु नव्हती जैसें । द्रवत्वचि ॥४॥ नेणों काय न माय पोटीं । काय नेणों गुंफे कंठीं । वाग्वर्था पडत मिठी । उससांचिया ॥५॥ किंबहुना सात्त्विका आठां । चाचरु मांडतां उमेठां । संजयो जाला से चोहटा । संवादसुखाचा ॥ ६ ॥ तया सुखाची ऐसी जाती । जे आपणचि धरी शांती । मग पुढती देहस्मृती । काधली तेणें ॥ ७ ॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम्

अन्वय—व्यासप्रसादात् योगेश्वरात् स्वयं योगं कथयतः कृष्णात् एतत् परं गुह्यम् अहं साक्षात् श्रुतवान्. ॥ ७५ ॥

तेव्हां वैसलेनि आनंदें । म्हणे जी जें उपनिषदें । नेणती तें व्यासप्रसादें । ऐकिलें मियां ॥८॥ ऐकतांचि ते गोठी । ब्रह्मत्वाची पडिली मिठी । मीतूंपणेंसीं सृष्टी । विरोनि गेली ॥९॥ हे आघवेचि कां योग । जया ठाया येती मार्ग । तयाचें वाक्य सवंग । केलें मज व्यासें ॥१६१०॥ अहो अर्जुनाचेनि मिषें । आपणपेंचि दुजें ऐसें । नटोनि आपणया उद्देशें । बोलिले जें देव ॥११॥ तेथ कीं माझे श्रोत्र । पैठाचें जाले जी पात्र । काय वानूं स्वैतंत्र । सामर्थ्य श्रीगुरूचें ॥ १२ ॥

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ७६

अन्वय—राजन्, [अहं] केशवार्जुनयोः इमं पुण्यं अद्भुतं संवादं संस्मृत्य संस्मृत्य मुहुः मुहुःहृष्यामि. ॥ ७६ ॥

राया हें बोलतां विस्मित होये । तेणेंचि मोडावला ठाये । रत्नीं कीं रत्नकिळा[13] ये । झांकोळित जैसी ॥१३॥ हिमवंतींचीं सरोवरें । चंद्रोदयीं होती कांइमीरें । मग सूर्यागमीं माघारें । द्रवत्व ये ॥१४॥ तैसा शारीराचिया स्मृती । तो संवादु संजय चित्तीं । धरी आणि पुढती । तेचि होय ॥१५॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः

अन्वय—च, राजन्, हरेः तत् अत्यद्भुतं रूपं संस्मृत्य संस्मृत्य मे महान् विस्मयः [भवति], च अहं पुनः पुनः हृष्यामि. ॥ ७७ ॥

मग उठोनि म्हणे नृपा । श्रीहरीचिया विश्वरूपा । देखिलया उगा कां पां । असों काइसी ॥१६॥ न देखणेनि जें दिसे । नाहींपणेंचि जें असे । विसरें आठवे तें कैसें । चुकऊं आतां ॥१७॥ देखोनि चमत्कारु । कीजे तो नाहीं पैसारु । मंजहीसकट महापुरु । नेत आहे ॥१८॥ ऐसा श्रीकृष्णार्जुन- । संवादसंगमीं स्नान । करूनि देतसे तिळदान । अहंतेचें ॥१९ तेथ असंवरें आनंदें । अलौकिकही कांहीं स्फुंदे । श्रीकृष्ण म्हणे सद्गदें । वेळोवेळां ॥ १६२० ॥ या अवस्थांची कांहीं । कौरवातें परी नाहीं । म्हणोनि रायें तें कांहीं । कल्पावें जंव ॥२१॥ तंव जाला सुखलाभु । आपणपां करूनि स्वयंभु । बुझाविलों अवष्टंभु । संजयें तेणें ॥२२॥ तेथ कोणी येकी अवसरी । होआवी ते करूनि दुरी । रावो म्हणे संजया परी । कैसी तुझी गा ॥ २३॥ तेणें तूंतें येथें व्यासें । बसविलें कासया उद्देशें । अप्रसंगामाजि ऐसें । बोलसी काई ॥२४॥ रानींचें राउळा नेलिया । दाही दिशा मानी सुनियों । कां रात्री होय पाहलया । निशाचरां ॥२५॥ जो जेथिंचें गौरव नेणे । तयासि तें भिंगुळवाणें । म्हणौनि अप्रसंगु तेणें । म्हणावा कीं तो ॥२६॥ मग म्हणे सांगें प्रस्तुत । उदयलेंसे जें उत्कळित । तें कोणासि बा रे जैत ।

१ उभे राहूं लागले. २ सुरकुत्या पडूं लागल्या. ३ स्तब्धपण. ४ घाम. ५ ब्रह्मानंदमय. ६ पाझरच सुटके आहेत. ७ शब्दार्थांस. ८ श्वासोच्छ्वासामुळें. ९ बोबडी वळली. १० अतिशयं. ११ योग्यतेचें. १२ अद्भुत. १३ प्रभा चमकते. १४ स्फटिकाच्यासारखीं. १५ मांझेपणाच्या आठवासह. १६ अनिवार. १७ हुंदका येऊन. १८ गंध; किंमत. १९ जिरविला. २० सात्त्विक अहंकार. २१ प्रसंग. २२ रीत; प्रकार. २३ भलत्या वेळीं. २४ उदास. शून्यवत. २५ उजाडल्यावर. २६ भयंकर. २७ कलह. २८ जय.

करीत आहे तोंच अष्टसात्त्विक भावांनीं त्याचा संजयपणा हिरावून नेला. २ अंगावर जों जों रोमांच उभे राहूं लागले, तों तों सुरकुत्या पडल्या; स्तब्धपणा येऊन घाम सुटून त्याहीपेक्षां कंप विशेष वाढला. ३ अद्वयानंदाच्या भरानें दृष्टि ब्रह्मानंदमय होऊन प्रेमाश्रु वाहूं लागले; जणू काय पाझरच सुटले आहेत ! ४ त्याचे पोटांत कांहींएक भावेनासें होऊन कंठ दाटून आला; व श्वासोच्छ्वासामुळें तोंडांतून शब्द बाहेर पडेना. ५ फार काय ? अष्टसात्त्विक भावानें संजयाची अतिशय बोबडी वळली; आणि श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या संवादसुखाचा संजय हा चव्हाटाच झाला. ६ त्या सुखाची अशी जात आहे कीं, त्याच्या योगानें आपोआप शांति उत्पन्न होते; म्हणून संजय पुढें सहज देहभानावर आला. ७

श्रीव्यासांच्या प्रसादानें, योगेश्वर व स्वतः अर्जुनाला ज्ञानयोग सांगणाऱ्या श्रीकृष्णापासून हें अति गुह्य ज्ञान मीं प्रत्यक्ष ऐकलें. ॥ ७५ ॥

तेव्हां संजयाचें आनंदाचें भरतें कमी झाल्यावर तो असें म्हणाला कीं, उपनिषदांनाही जें गुह्य ठाऊक नाहीं, तें श्रीव्यासांच्या प्रसादानें मला ऐकण्यास मिळालें. ८ तें गुह्य ऐकल्याबरोबर ब्रह्मभावाची मिठी पडून मी व तूं या भावासह वर्तमान सृष्टि बुडून गेली. ९ हे सर्व योगमार्ग ज्या ठिकाणीं येऊन मिळतात असा जो श्रीकृष्ण भगवान, त्याचें वाक्य श्रीव्यासांचे कृपेनें मला स्वस्त झालें. १६१० अहो, अर्जुनाच्या निमित्तानें श्रीकृष्ण भगवान आपणच अर्जुनरूप होऊन आपल्यालाच उद्देशून बोलले. ११ तें बोलणें ऐकण्यास माझे कान योग्य झाले; तर श्रीगुरूंच्या अद्भुत सामर्थ्याचें काय वर्णन करावें ! १२

हे राजा, केशवार्जुनांच्या ह्या पुण्यकारक व अद्भुत संवादाचें वारंवार स्मरण होऊन मला पुनः पुनः आनंद होतो. ॥ ७६ ॥

संजय धृतराष्ट्र राजास इतकें बोलून पुनः विस्मय पावला, व त्याचा संजयपणाचा आठव मोडला. जशी रत्नाची प्रभा घटकेंत चमकते व घटकेंत बंद पडते; १३ हिमालय पर्वतावरील सरोवरांतील पाणी चंद्रोदय होतांच गोठून तीं स्फटिक मण्यांच्यासारखीं दिसतात; व तींच सूर्योदय झाला म्हणजे विरघळून पूर्ववत पाणी होतें; १४ तसा संजय देहभानावर आल्यावर, श्रीकृष्णार्जुनांचे संवादाची त्याचे चित्तांत आठवण होण्याबरोबर विस्मय होई. १५

आणि, हे राजा, त्या श्रीकृष्णाच्या अत्यद्भुत विश्वरूपाचें वारंवार स्मरण होऊन मला मोठा विस्मय होतो, आणि पुनःपुनः मला आनंद होतो. ॥ ७७ ॥

मग त्या आनंदाचे भरांत उभा राहून संजय धृतराष्ट्रास म्हणाला कीं, हे राजा, श्रीहरीचें विश्वरूप पाहून देखील तुला आनंद न होतां तूं स्वस्थ कां बसलास ? १६ जें विश्वरूप न पाहतांही दिसतें, जें नाहीं म्हटलें तरी ज्याचें अस्तित्व बुडत नाहीं, व जें विसरूं म्हटलें तरी आठवतें, तें चुकवितां कसें येईल ? १७ या आनंदाचा पूर जो आला, तो पाहून, काय चमत्कार आहे, असें म्हणण्याला देखील अवकाश उरला नाहीं. तो आनंदाचा महापूर माझेपणाचा आठवही घेऊन जात आहे. १८ या प्रकारेंकरून श्रीकृष्णार्जुनसंवादरूपी संगमांत त्यानें स्नान करून अहंतेला तिलांजलि देऊन तिचा संबंध तोडला. १९ त्या अनिवार आनंदांत मोठा श्वासोच्छ्वास टाकून सद्गदित कंठ होऊन वारंवार, "हे कृष्णा, हे कृष्णा," असें संजय म्हणूं लागला। १६२० ही संजयाची अवस्था पाहून, त्यांतील एकेही गोष्टीचा गंध धृतराष्ट्र राजाचे ठिकाणीं नव्हता, म्हणून त्या आनंदाची कल्पनाही राजास येईना. २१ इतक्यांत, झालेला जो सुखाचा लाभ, तो आपले ठिकाणीं दाबून संजय देहभानावर आला. २२ त्या वेळेस धृतराष्ट्र राजा म्हणतो:–संजया, माझा वेळ जावा म्हणून तुला येथें श्रीव्यासांनीं बसविलें असून, ती गोष्ट न करतां हा तूं काय प्रकार मांडला आहेस ? २३ त्या व्यास मुनींनीं तुला कोणते उद्देशानें बसविलें ? आणि येथें हीं भलतीं भाषणें काय बोलतोस ? २४ रानटी मनुष्यास एखादे मोठे महालांत नेल्यावर त्याला जशा दाही दिशा उदास दिसतात, किंवा उजाडलें म्हणजे जशी निशाचरांस रात्र होते; २५ ज्याला ज्या गोष्टीचा अनुभव नाहीं, त्यानें ती गोष्ट भयंकर मानणें हें योग्यच आहे. म्हणून, चांगल्या गोष्टीस वाईट गोष्ट म्हणणें हेंही योग्यच होय. २६ मग धृतराष्ट्र राजा म्हणाला कीं, हल्लीं जो हा कलह उत्पन्न

देईक योध्दीं ॥२७॥ येऱ्हवीं विशेषें बहुतेक । आमुचें ऐसें मानसिक । जे दुर्योधनाचे अधिक । प्रताप सदा ॥२८॥ आणि येरांचेनि पाडें। दळही याचें देव्हडें। म्हणौनि जैत फुडें। आणील ना तें ॥२९॥ आम्हां तंव गमे ऐसें। मा तुझें जोतीषें कैसें। तें नेणों संजया असे। तैसें सांग पां ॥१६३०॥

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

अन्वय—यत्र योगेश्वरः कृष्णः, यत्र धनुर्धरः पार्थः, तत्र श्रीः,विजयः,भूतिः च ध्रुवा नीतिः इति मम मतिः[अस्ति]. ७८

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

यया बोला संजयो म्हणे। जी येरयेरांचें मी नेणें। परि आयुष्य तेथें जिणें। हें फुडें कीं गा ॥३१॥ चंद्र तेथें चांद्रिका[३]। शंभु तेथें अंबिका[४]। संत तेथें विवेका[५]। असणें कीं जी ॥३२॥ रावो तेथें कटक[६]। सौजन्य तेथें सोइरीक। वँन्हि तेथें दाहक[८]। सामर्थ्य कीं ॥३३॥दया तेथें धर्मु। धर्मु तेथें सुखागमु[९]। सुखीं पुरुषोत्तमु। असे जैसा ॥३४॥ वसंत तेथें वनें। वन तेथ सुमनें[१०]। सुमनीं पांकिगनें[११]। सौरंगांचीं[१२] ॥३५॥ गुरु तेथ ज्ञान। ज्ञानीं आत्मदर्शन[१३]। दर्शनीं समाधान। आथी जैसें ॥३६॥ भाग्य तेथ विलासु[१४]। सुख तेथें उल्लासु। हें असो तेथ प्रकाशु। सूर्य जेथें ॥३७॥ तैसे सकळ पुरुषार्थ। जेणें स्वामी कां सनाथ। तो श्रीकृष्ण रावो जेथ। तेथ लक्ष्मी ॥३८॥ आणि आपलेनि कांतेंसीं। ते जगदंबा जयापासीं। अणिमादिकी[१५] काय दासी। नव्हती तयातें॥३९॥कृष्ण विजयस्वरूप निजांगें। तो राहिला असे जेणें भागें। तें जयो कागवेगें। तेथेंचि आहे ॥१६४०॥ विजयी नामें अर्जुन विख्यातु। विजयस्वरूप श्रीकृष्णनाथु। श्रियेसीं[१६] विजय निश्चितु। तेथेंचि असे ॥४१॥ तयाचिये देशींच्या झाडीं। कल्पतरूतें होडी[१७]। न जिणावें कां येवढीं। मायबापें असतां ॥४२॥ ते पाषाणही आथवे। चिंतारत्नें[१८] कां नोहावे। तिये भूमिके कां न यावें। सुवर्णत्व[१९]॥४३॥तयाचिया गांवींचिया। नदी अमृतें वाहाविया। नवल काय राया। विचारीं पां ॥४४॥तयाचे विसोंटे शब्द। सुखें म्हणों येती वेद। सदेह सच्चिदानंद। कां नोहावे ते ॥४५॥ पैं स्वर्गा[२०]पवर्ग दोन्ही। इयें पदें तया अधीनीं[२१]। जे श्रीकृष्ण बाप जननी। कमळा[२२] जया ॥४६॥ म्हणौनि जिया बाहीं[२३] उभा। तो लक्ष्मीयेचा वल्लभा[२४]। तेथ सर्वसिद्धि स्वयंभा। येर मी नेणें ॥ ४७ ॥ आणि समुद्राचा मेघु। उपयोगें तयाहूनि चांगु। तैसा पार्थीं आजि लेंगु[२५]। आहे तये ॥४८॥ कनकस्वदीक्षागुरु[२६]। लोहा परिसु होय कीरु। परि जगा पोसिता व्यवहारु। तेंचि जाणे ॥४९॥ येथ गुरुत्वा येतसे उणें। ऐसें झणें कोणही म्हणे। वन्हिप्रकाश दीपपणें। प्रकाशी आपला ॥१६५०॥ तैसा देवाचिया शक्ती। पार्थु देवासीचि बहुती। परी माने इये स्तुती। गौरव असे ॥५१॥ आणि पुत्रें मी सर्व गुणीं। जिणावा हे बापा शिरोंणी। तरी ते शार्ङ्गपाणी। फळा आली ॥५२॥ किंबहुना ऐसा नृपा। पार्थु जाला से कृष्णकृपा। तो जयाकडे साक्षेपा। रीती आहे ॥५३॥ तोचि गा विजयासि ठावो। येथ तुज कोण संदेहो। तेथ नये तरी वावो। विजयोचि[२९] होय॥५४॥ म्हणौनि जेथ श्री तेथ श्रीमंतु। जेथ तो पंडूचा सुतु। तेथ विजय समस्तु। अभ्युदयो तेथ ॥५५॥ जरी व्यासाचेनि सांचे[३०]। थिरे[३१] मन तुमचें। तरी या बोलाचें। ध्रुवाचि[३२] माना ॥५६॥ जेथ तो श्रीवल्लभु[३३]। जेथ भक्तकदंबु। तेथ सुख आणि लाभु। मंगळाचा[३४]

१ दिढोर्नें. २ भाकीत. ३ चांदणें. ४ पार्वती. ५ज्ञान. ६ सैन्य. ७ अग्नि. ८ उष्णता. ९ सुखाचें स्थान. १० फुलें. ११ समुदाय. १२ भ्रमराचे. १३ आत्मानुभव. १४ सुखोपभोग. १५ अष्टसिद्धि. १६ लक्ष्मीसह. १७ पैज मारून. १८ चिंतामणि. १९ भरतें. २० स्वर्ग व मोक्ष. २१ स्वाधीन. २२ लक्ष्मी. २३ बाजूला. २४ पति. २५ मान्य. २६ सोन्याची दीक्षा देणारा गुरु. २७ इच्छा. २८ पक्षाचा अभिमान धरून. २९ विजयाचें विजयत्व. ३० खरें बोलण्यावर. ३१ भरवसा. ३२ अढळत्व. ३३ लक्ष्मीपति. ३४ कल्याणाचा.

झाला आहे, यामध्यें शेवटीं, बा संजया, कोणाला जय मिळेल ! २७ एरवीं बहुतकरून आमची अशी मनोदेवता धावते कीं, दुर्योधनाचाच प्रताप सर्वदा जास्ती आहे; २८ आणि पांडवांचे मानानें पाहिलें असतां आमचें सैन्यही दिढीनें जास्त आहे, म्हणून खरोखर दुर्योधनालाच जय मिळेल. २९ आम्हांला तर असें वाटतें, मग तुला कसें काय वाटत असेल तें असो. परंतु, संजया, तुझें माकीत काय आहे तें आम्हांला सांग. १६३०

जिकडे योगेश्वर असा श्रीकृष्ण आणि धनुर्धारी असा पार्थ आहे, तिकडे लक्ष्मी, विजय, ऐश्वर्य आणि निश्चल नीति ह्या गोष्टी असावयाच्या असें माझें मत आहे. ॥ ७८ ॥

हें राजाचें भाषण ऐकून संजय म्हणाला कीं, तुम्हां दोघांपैकीं कोणाला जय येईल हें मला सांगवत नाहीं; परंतु जेथें आयुष्य आहे, तेथें जगणें हें खास आहे. ३१ चंद्र तेथें चांदणें, शंकर तेथें पार्वती, संत तेथें ज्ञान या गोष्टी निश्चित असावयाच्याच. ३२ राजा तेथें सैन्य, सौजन्य तेथें सोयरीक, अग्नि तेथें दाहकतेचें सामर्थ्य, ३३ दया तेथें धर्म, धर्म तेथें सुखाचें स्थान. व जेथें सुख आहे तेथें पुरुषोत्तम या गोष्टी असावयाच्याच. ३४ वसंत तेथें वन, वन तेथें फुलें, आणि फुलांचे ठिकाणीं भ्रमरांचे समुदाय; ३५ गुरु तेथें ज्ञान, ज्ञानाचे ठिकाणीं आत्मानुभव, आणि आत्मानुभव झाल्यावर समाधान हें असावयाचेंच. ३६ भाग्य तेथें विलास, सुख तेथें उल्हास, फार काय सांगावें! जेथें सूर्य तेथें प्रकाश हा असावयाचाच. ३७ त्याप्रमाणें, चार पुरुषार्थ (धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष) ज्याच्या योगानें सनाथ झाले आहेत, तो श्रीकृष्ण भगवान जेथें आहे, तेथें लक्ष्मी असावयाचीच; ३८ आणि आपल्या पतीसह ज्याजवळ जगदंबा आहे, त्याच्या जवळ जगदंबेच्या दासी अष्टसिद्धि ह्या असणार नाहींत काय ! ३९ विजयस्वरूप जो श्रीकृष्ण, तो ज्या पक्षाकडे स्वतः उभा राहिला आहे, तिकडेच जय असावयाचा. १६४० जो अर्जुन विजय नांवानें प्रख्यात आहे, आणि विजयस्वरूप श्रीकृष्ण भगवान हा लक्ष्मीसह जिकडे आहे, तिकडेच जय खास ठेवला आहे. ४१ ज्या भक्ताला श्रीकृष्ण भगवान व लक्ष्मी हीं बाप व आई आहेत, त्याच्या देशांतील झाडांनीं कल्पतरूची बरोबरी कां न करावी ! ४२ तेथील सर्व दगड चिंतामणि कां न होतील ! व तेथील जमिनी सुवर्णाच्या कां न होतील ! ४३ त्याच्या गांवच्या नद्या अमृतानें कां न वाहतील ! यांत नवल तें काय ! राजा, याचा तूंच विचार कर. ४४ त्याच्या तोंडांतून निघणारे जे शब्द, त्यांना सुखानें वेदवाक्य म्हणतां येईल. देह असतांना ते सच्चिदानंद स्वरूप कां न होतील ! ४५ म्हणून, स्वर्ग व मोक्ष हीं दोन्ही पदें ज्याच्या सत्तेंत आहेत, असा श्रीकृष्ण भगवान व कमला (लक्ष्मी) हीं ज्याला बाप व आई प्राप्त झालीं आहेत, ४६ म्हणून, ज्या पक्षाकडे लक्ष्मीपति श्रीकृष्ण भगवान उभे आहेत, तिकडे स्वयमेव सर्व सिद्धि असावयाच्याच. याशिवाय मी दुसरें कांहीं जाणीत नाहीं. ४७ आणि समुद्रापासून उत्पन्न होणारा जो मेघ, त्याचा समुद्राहूनही जगतास विशेष उपयोग होतो; तसें श्रीकृष्णापेक्षां पार्थाचें भाग्य आज विशेष आहे. ४८ लोखंडाला कनकाची दीक्षा देणारा परिस हा गुरु खरा, परंतु जगाला व्यवहारांत ज्याचा (सोन्याचा) उपयोग होतो, त्याचीच योग्यता विशेष मानली जाते. ४९ या उक्तीनें गुरुत्वाला उणेपणा येतो असें कदाचित् कोणी म्हणेल, तर, अग्नीचा प्रकाश जो दीप त्याची प्रशंसा केली असतां ती जशी अग्नीचीच होते, १६५० तशी देवाच्याच प्रसादानें पार्थाची शक्ति देवाहून विशेष आहे; परंतु पार्थाचीच स्तुति केली असतां त्याचें देवाला विशेष गौरव वाटतें. ५१ आणि पुत्रानें मला सर्व गुणांनीं जिंकावें अशी बापास जी इच्छा असते, तीच श्रीकृष्णाची इच्छा परिपूर्ण झाली आहे. ५२ राजा, फार काय सांगूं ! कृष्णकृपेनें युक्त जो पार्थ तो ज्या बाजूला आहे, ५३ तेंच विजयाचें ठिकाण याविषयीं तुला संशय कशास पाहिजे? तेथें जर विजय नाहीं आला, तर विजयाचें विजयपण व्यर्थ होईल. ५४ याकरितां, जेथें लक्ष्मी तेथें तिचा पति श्रीकृष्ण भगवान, व जेथें पांडुपुत्र अर्जुन तेथें विजय असून भाग्योदयही तेथेंच आहे. ५५ जर श्रीव्यासांचे बोलण्यावर तुमचा भरवसा असेल, तर मी जें आतां बोललों तें खचीत आहे असें समजा. ५६ जेथें लक्ष्मीचा पति श्रीकृष्ण व भक्तकदंब अर्जुन हे आहेत, तेथें मंगलाचा लाभ आणि सौख्य आहे.

॥५७॥ या बोला आन होये । तरि व्यासाचा अंकु न वाहें । ऐसें गाजोनि बाहे । उभिली तेणें ॥५८॥ एवं भारताचा ओंवांका[1] । आणूनि श्लोका येका । संजयें कुरुनायका । दीधला हातीं ॥५९॥ जैसा नेणों केवढा वन्ही । परी गुणाग्रीं[3] ठेउनी । आणिजे सूर्याची हानी । निस्तरावया ॥१६६०॥ तैसें शब्द[4]ब्रह्म अनंत । जालें सवालक्ष भारत । भारताचें शतें सात । सर्वस्व[5] गीता ॥६१॥ तयांही सातां शतांचा । इत्यर्थु[2] हा श्लोक शेषींचा । व्यासशिष्य संजयाचा । पूर्णोद्धारु जो ॥६२॥ येणें येकेंचि श्लोकें । राहे तेणें असेकें । अविद्याजातातें निकें । जिंतिलें होय ॥६३॥ ऐसें श्लोकशतें सात । गीतेचीं पदें आंगें वाहत । पदें म्हणों कीं परमामृत । गीताकाशींचें[6] ॥६४॥ कीं आत्मराजाचिये सभे । गीते वोडवले हे खांबे । मज श्लोक प्रतिभे[7] । ऐसे येत ॥६५॥ कीं गीता हे सप्तशती । मंत्रप्रतिपाद्य भगवती । मोहमहिषा[8] मुक्ती । आनंदली असे ॥६६॥ म्हणौनि मनें कायें वाचा । जो सेवकु होईल इयेचा । तो स्वानंदसाम्राज्याचा । चक्रवर्ती करी ॥६७॥ कीं अविद्यांतिमिर[9]रोखें । श्लोक सूर्यातें पैजा जिंके । ऐसे प्रकाशिले गीतामिषें । रायें श्रीकृष्णें ॥६८॥ कीं श्लोकाक्षरद्राक्षलता । मांडव जाली आहे गीता । संसारपथश्रांता । विसंवावया ॥६९॥ कीं सभाग्य संतीं भ्रमरीं । सेविले ते श्लोक कल्हारीं[10] । श्रीकृष्णाख्य[11]सरोवरीं । सासिन्नली[12] हे ॥१६७०॥ कीं श्लोक नव्हती आन । गमे गीतेचें महिमान । वाखाणिते बंदिजन[13] । उदंड जैसे ॥७१॥ कीं श्लोकांचिया आवारा । सात शतें करूनि सुंदरा । सर्वागमें[14] गीतापुरा । वसों आले ॥७२॥ कीं निजकांता आत्मया । आवडी गीता मिळावया । श्लोक नव्हती बाह्या । पसरु कां जो ॥७३॥ कीं गीताकमळींचे भृंगें[15] । कीं हे गीतासागरतरंग । कीं हरीचे हे तुरंगें[16] । गीतारथींचे ॥७४॥ कीं श्लोकसर्व तीर्थसंघातु । आला श्रीगीतेगंगे आंतु । जे अर्जुन नर सिंहस्थु । जाला म्हणौनि ॥७५॥ कीं नोहे हे श्लोकश्रेणी[17] । अचिंतचित्तचिंतामणी[18] । कीं निर्विकल्पा[19] लावणी । कल्पतरूंची ॥७६॥ ऐसिया शतेंसात श्लोकां । परी आगळा येकयेका । आतां कोण वेगळिका । वानावा पां ॥७७॥ तान्ही आणि पारठी । इया कामधेनूतें दिठी । सूनि जैसिया गोठी । कीजती ना ॥७८॥ दीपा आगिलु मागिलु । सूर्य धाकुटा वडीलु । अमृतसिंधु खोलु । उथलु कायसा ॥ ७९ ॥ तैसे पहिले सरते । श्लोक न म्हणावे गीते । जुनीं नवीं पारिजातें[20] । आहाती काई ॥१६८०॥ आणि श्लोका पाडु[21] नाहीं । हें कीर समर्थूं काई । येथ वाच्य[22]वाचकही । भागु न धरी ॥८१॥ जे इये शास्त्रीं येकु । श्रीकृष्णचि वाच्य वाचकु । हें प्रसिद्ध जाणे लोकु । भलताही ॥८२॥ येथें अर्थें तेंचि पाठें । जोडे येवढेंनि धटें[23] । वाच्यवाचक येकवटें । साधिलें शास्त्र ॥८३॥ म्हणोनि मज कांहीं । समर्थनीं आतां विषय नाहीं । गीता जाणा हे वाङ्मयी[24] । श्रीमूर्ति प्रभूची ॥८४॥ शास्त्र वाच्यें अर्थें फळे । मग आपण मावळे । तैसें नव्हे हें सगळें । परब्रह्मचि ॥८५॥ कैसा विश्वाचिया कृपा । करूनि महानंद सोपा । अर्जुन-

१ शिष्यत्व. २ सारांश. ३ वातीच्या शेवटीं. ४ वेद. ५ सर्व. ६ गीतारूप आकाशांतील. ७ भास होतो. ८ मोहरूपी महिषासुरास मारून. ९ अज्ञानांधकाराला झाडविणारे. १० कमळांनीं. ११ श्रीकृष्णरूप सरोवरांत. १२ तयार झाली. १३ स्तुतिपाठक. १४ सर्व शास्त्रें. १५ भ्रमर. १६ घोडे. १७ पंक्ति. १८ महा. १९ कल्पनातीत महा. २० सुवर्णपारिजातक. २१ कमजास्तीपणा. २२ बोलणारा व ऐकणारा. २३ धट लावून. २४ वाणीरूप.

५७ हें माझें बोलणें जर असत्य होईल, तर मी व्यासाचा शिष्य म्हणविणार नाहीं, असें हात उभारून मोठ्यानें गर्जना करून तो बोलला. ५८ याप्रमाणें, सर्व भारताचा सारांश संजयानें गीतेच्या अठराव्या अध्यायांतील एका अठ्याहत्तराव्या श्लोकांत आणून, कुरुनायक जो धृतराष्ट्र राजा त्याचे हातांत दिला. ५९ अग्नि किती मोठा आहे? परंतु वातीच्या शेवटाला लावला असतां, त्याच्या उजेडानें, सूर्य मावळल्यावर जो अंधार पडतो, त्याचें निवारण होतें; १६६० त्याप्रमाणें, वेद अनंत असून त्याचें सार सवालक्ष भारत केलें; व त्या भारताचा सारांश गीतेच्या सातशें श्लोकांत आणिला. ६१ व्यासांचा शिष्य जो संजय, त्याचा गीतेच्या सातशें श्लोकांतील शेवटला जो श्लोक तो पूर्ण उद्गार होय. ६२ या एकच श्लोकानें अज्ञानाचें मूळ समूळ जिंकून टाकलें. ६३ असे गीतेचे सातशें श्लोक हीं गीतेचीं पदें (पाउलें) असून, गीतेला घेऊन जात आहेत; किंवा हीं पदें नसून हे श्लोकही गीताकाशींची अमृतवृष्टिच आहे कीं काय? ६४ किंवा हे श्लोक नव्हेत, तर आत्मराजाची सभा जी गीता, त्या गीतारूप सभेचे हे सातशें श्लोकरूप खांबच आहेत, असें मला वाटतें. ६५ किंवा, गीता ही सातशें श्लोकांनीं प्रतिपादन केलेली साक्षात् भगवती देवीच आहे. या देवीनें मोहरूप महिषासुरास मारून ही आनंदाप्रत पावली आहे. ६६ म्हणून, या गीतारूप देवीचा जो कायावाचामनेंकरून सेवक होईल, तो आनंदरूपी साम्राज्यपटाचा सार्वभौम राजाच होईल. ६७ किंवा, अज्ञानरूप जो अंधकार, त्याला प्रतिज्ञेनें जिंकणारे हे सातशें श्लोक नसून हे सातशें सूर्यच श्रीकृष्णांनीं गीतेच्या रूपानें प्रकाशित केले आहेत. ६८ किंवा, संसारमार्गानें चालणारांना जे श्रम झाले आहेत, त्यांचा परिहार होऊन विसांवा घेण्याकरितां सातशें श्लोक हे द्राक्षांचे वेलच असून ते गीतारूप मांडवावर पसरलेले आहेत. ६९ किंवा, श्रीकृष्णाख्यानरूपी गीतासरोवरांत सातशें श्लोक हीं कमलें असून, त्यांचा गंध घेणारे भाग्यवान संत हे भ्रमरच होत. १६७० किंवा हे श्लोक नव्हेत, तर गीतेचा महिमा वर्णन करणारे हे सातशें स्तुतिपाठकच आहेत. ७१ किंवा गीतारूप शहराला भोंवतालून सातशें श्लोकांचा कोटच आहे, म्हणून सर्व शास्त्रें गीतापुरांत वास करण्यास आलीं आहेत. ७२ किंवा, आपला पति जो आत्मा, त्याला प्रेमानें आलिंगन देण्याकरितां गीता ही श्लोकरूपी बाहु पसरून आली आहे असें वाटतें. ७३ किंवा गीतारूप कमळाचा गंध घेणारे हे श्लोक नसून भ्रमरच आहेत; अथवा हे श्लोक गीतारूप सागराच्या लाटाच आहेत; किंवा श्रीहरीचा गीतारूप रथ ओढणारे हे घोडेच आहेत. ७४ किंवा गीता ही गंगा असून इचे ठायीं सर्वश्लोकरूपी तीर्थें, नरावतार अर्जुनरूपी सिंहस्थ पर्वणी आल्यामुळें मिळावयास आलीं आहेत. ७५ किंवा हे श्लोक पंक्ति नसून, चित्ताला अचिंत्य जें ब्रह्म त्याची प्राप्ति करून देणारे चिंतामणिच आहेत; अथवा, कल्पनातीत जें ब्रह्म, तें प्राप्त करून देणारे हे कल्पतरुच आहेत. ७६ असे हे सातशें श्लोक एकापेक्षां एक वरचढ आहेत. तर यांत लहान मोठे अशा वेगळेपणानें कोणत्या श्लोकाचें वर्णन करावें? ७७ कामधेनूकडे बघितलें म्हणजे जशी ती दुभती व आटलेली या गोष्टी संभवत नाहींत; ७८ दिव्यांमध्यें अगोदरचा व मागचा कोणता, व सूर्याकडे पाहिलें म्हणजे धाकटा किंवा मोठा हें समजत नाहीं, आणि अमृतसमुद्राला खोल किंवा उथळ हें म्हणतां येईल काय? [कारण सर्वांचीं फळें एकच आहेत,] ७९ त्याप्रमाणें, गीतेच्या सातशें श्लोकांत पहिला व शेवटला हें म्हणतां येत नाहीं. पहा कीं, सुवर्णपारिजातकाच्या पुष्पांत ताजीं व शिळीं असा भेद करतां येईल काय? १६८० आणि श्लोकांत कमजास्तपणा नाहीं याविषयीं काय सिद्ध करूं? परंतु या गीताशास्त्रामध्यें सांगणारा व ऐकणारा या दोघांत भेद नसून ते एकस्वरूपच आहेत. ८१ कारण, या गीताशास्त्रांत श्रीकृष्ण सांगणारे व अर्जुन हा श्रीकृष्णरूपच ऐकणारा या गोष्टी सर्वांना ठाऊक आहेत. ८२ या गीतेंत अर्थानें जें फल, तेंच पाठ करण्यानें घट लावून मिळतें, म्हणून वाच्य व वाचक या दोघांनाही सारखीच योग्यता देणारें हें शास्त्र आहे. ८३ म्हणून, त्या गीतेविषयीं जास्त सिद्ध करण्याचें राहिलें नाहीं. कारण गीता ही भगवंताची शब्दमय मूर्तिच आहे. ८४ इतर शास्त्रांचें वाचन करून अर्थ समजल्यावर फलप्राप्ति झाली म्हणजे तें शास्त्र नाहींसें होतें; तसें हें गीताशास्त्र नसून हें ओतप्रोत परब्रह्मस्वरूपच आहे. ८५ काय सांगावें? अर्जुनाचें निमित्त करून सर्व जगावर कृपा करण्याकरितां श्रीकृष्णांनीं दुर्लभ असा ब्रह्मानंद

व्याजें रूपा । आणिला देवें ॥८६॥ चकोराचेनि निमित्तें[1] । तिन्ही भुवनें संतप्तें । निवविलीं कळावंतें । चंद्रें जेवि ॥८७॥ कां गौतमाचेनि मिषें । कलिकाळज्वरितोद्देशें[2] । पाणिढाळु गिरीशें[3] । गंगेचा केला ॥८८॥ तैसें गीतेचें हें दुभतें । वत्स करूनि पार्थातें । दुभीनली जगापुरतें । श्रीकृष्ण गाय ॥८९॥ येथें जीवें जरी नाहाल । तरी हेच कीर होआल । नातरी पाठमिषें तिंबाल[4] । जीभचि जरी ॥१६९०॥ तरी लोह एकें अंशें[5] । झगटलिया परिसें । येरीकडे अपैसें । सुवर्ण होय ॥९१॥ तैसी पाठाची ते वाटी । श्लोकपाद लावा ना जंव वोठीं । तंव ब्रह्मतेची पुष्टी । येईल आंगा ॥९२॥ ना येणेंसीं मुख वांकडें । करूनि ठाकाल कानवडे । तरी कानींही घेतां पडे । तेंचि लेख[6] ॥९३॥ जे हे श्रवणें पाठें अर्थें । गीता नेदी मोक्षाभरीतें[7] । जैसा समर्थ दाता कोण्हातें । नास्ति न म्हणे ॥९४॥ म्हणोनि जाणतया सर्वां[9] । गीताचि येकी सेवा । काय कराल आवर्वा । शास्त्रीं येरीं ॥९५॥ आणि कृष्णार्जुनीं मोकळी । गोठी चावळिली[10] जे निरीं‍[11]कीं । ते श्रीव्यासें केली करतळीं । घेवों ये ऐसी ॥९६॥ बाळकातें वोरसें[12] । माय जैं जेवऊं बैसे । तैं तया ठाकती[13] तैसे । घांस करी ॥९७॥ कां अफाटा समीरणीं[14] । आपैतेंपण[15] शाहाणा । केलें जैसें विंझणा[16] । निर्मूनियां ॥९८॥ तैसें शब्दें जें न लभे । तें घडूनियां अनुष्टुभें[17] । स्त्रीशूद्रादि प्रतिभे[18] । सामाविलें ॥९९॥ स्वातीचेनि पाणियें । न होती जरी मोतियें । तरी अंगीं सुंदराचिये । का शोभती तियें ॥१७००॥ नादु वाद्या न येता । तरी कां गोचरु होता । फुलें न होतां घेपता । आमोदु[19] केविं ॥१॥ गोडी न होती पक्वान्नें । तरी कां फावती रसने । दर्पणावीण नयनें । नयनु कां दिसे ॥२॥ द्रष्टा श्रीगुरुमूर्ती । न रिगता दृश्यपंथीं । तरी कां ह्या उपास्ती[22] । आकळता तो ॥३॥ तैसें वस्तु[23] जें असंख्यात । तया संख्या शतें सात । न होती तरी कोणा येथ । फावों शकतें ॥४॥ मेघ सिंधूचें पाणी वाहे । तरी जग तयातेंचि पाहे । कां जें उमप[24] तें नोहे । ठाकतें कोण्हा ॥ ५ ॥ आणि वाचा जें न पवे । तें हे श्लोक न होते बरवे । तरी कानें मुखें फावे । ऐसें कां होतें ॥६॥ म्हणोनि श्रीव्यासाचा हा थोरु । विश्वा जाला उपकारु । जे श्रीकृष्ण वक्री आकारु । ग्रंथाचा केला ॥७॥ आणि तोचि हा मी आतां । श्रीव्यासाचीं पदें पाहातां पाहातां । आणिला श्रवणपथा । मऱ्हाठिया ॥८॥ व्यासादिकांचे उन्मेखें[25] । राहाटती जेथ साशंक । तेथ मीही रंक येक । चावळी[26] करीं ॥९॥ परी गीता ईश्वरु भोळा । जे व्यासोक्तिकुसुममाळा । तरी माझिया दूर्वांदळा । ना न म्हणे कीं ॥१७१०॥ आणि क्षीरसिंधूचिया तटा । पाणिया येती गजघंटा[27] । तेथ काय मुरकुटा । वारिजेत असे ॥११॥ पांखफुटें पाखिरूं । उडे तरी नभींच थिरु । गगन आक्रमी सत्वरु । तो गरुडही तेथ ॥१२॥ राजहंसाचें चालणें । भूतळीं जालिया शाहाणें[29] । आणिकें काय कोणें । चालावेंचि ना ॥१३॥ जी आपुलेनि अवकाशें । अगाध जळ घेपे कळशें । चुळीं चूळपणाऐसें । भरूनि न निघे ॥१४॥ दिवटीच्या आंगीं थोरी । तरी ते बहु तेज धरी । वाती आपुलियापरी । आणीच कीं ना ॥१५॥ जी समुद्राचेनि पैसें[30] । समुद्रीं

१ निमित्तानें. २ कलिकालरूप ज्वरानें पीडित. ३ शंकरांनीं. ४ भिजवाल; श्रमवाल. ५ एका अंगावर. ६ फळ. ७ शिवाय. ८ नाहीं. ९ सर्व. १० बोलले. ११ आकाशांत. १२ प्रेमानें. १३ गिळतां येतील. १४ वाऱ्याला. १५ स्वाधीन होण्याकरितां. १६ पंखा. १७ बत्तीस अक्षरांचा छंद=अनुष्टुभ छंद. १८ बुद्धीस. १९ सुगंध; वास. २० साक्षी; निराकार. २१ साकार. २२ उपासनेला. २३ ब्रह्म. २४ अगणित. २५ ज्ञान. २६ व्याख्यान. २७ हत्तींचे कळप. २८ परतवितो; माघारी घालवितो. २९ सुंदर. ३० विस्तार.

सुलभ करून ठेवला आहे. ८६ जसा पूर्णकलायुक्त चंद्र चकोराच्या निमित्तानें प्रकाशित होऊन तिन्ही लोकांच्या तापाची निवृत्ति करितो; ८७ अथवा गौतमाच्या निमित्तानें, कलिकाळरूपी ज्वरानें पीडित झालेल्या जीवांच्या दोषांची निवृत्ति होण्याकरितां श्रीशंकरांनीं गंगा या मृत्युलोकीं पाठवून दिली, ८८ त्याप्रमाणें, पार्थरूपी वत्साचें निमित्त करून श्रीकृष्णरूपी गाईनें हें गीतारूप दूध देऊन सर्व जगाला संतोषित केलें. ८९ या गीताशास्त्राचे ठिकाणीं जिवाभावानें बुद्धी द्याल, तर गीतारूपच व्हाल; अथवा पाठरूपानें जिभेला जर श्रम द्याल, तर[गीतारूपच व्हाल.]१६९० परिसाचें सामर्थ्य असें आहे कीं, तो लोखंडाचे एके बाजूस लागला असतां सर्व लोखंड आपोआप सुवर्णमय होतें, ९१ तशी, गीतापाठरूपी वाटींतील एक श्लोकाचें पद मुखाला लावाल न लावाल तोंच ब्रह्मत्वाची पुष्टि अंगांत येईल. ९२ अथवा गीता पाठ करण्याविषयीं तोंड वाकडें करून जर कुशीवर वळाल, तर तीं अक्षरें कानांत जरी पडलीं तरी त्यांचेंही फल तेंच येईल. ९३ गीतेचें औदार्य काय सांगावें, कीं जी आपल्या श्रवणानें, पाठानें व अर्थानें मोक्षाशिवाय दुसरें फळच देत नाहीं. जसा समर्थ दाता कोणालाही विमुख लावीत नाहीं तशी. ९४ म्हणून, जितके शाहाणे आहेत, त्यांनीं एक गीतेचें सेवन करावें; यावांचून इतर शास्त्राचें सेवन करून काय प्राप्त होणार आहे? ९५ आणि श्रीकृष्ण व अर्जुन यांनीं जें नुसतें संभाषण केलें, तें श्रीव्यासांनीं हातांत घेतां येईल तितकें सुलभ केलें. ९६ मुलाला आई प्रेमानें जेऊं घालण्यास बसली म्हणजे त्याला जसे गिळतां येतील तसेच लहान घास करिते; ९७ किंवा अफाट जो वायु तो आपल्या हातांत यावा म्हणून शहाण्यांनीं जशी पंख्याची योजना केली, ९८ तसें, शब्दानें जें कळावयाचें नाहीं, त्याचे अनुष्टुभ छंद करून, स्त्री, शूद्र आदिकरून सर्वांच्या बुद्धीला तें सुलभ करून ठेवलें. ९९ स्वाती नक्षत्राच्या पाण्यापासून जर मोतीं उत्पन्न झालीं नसतीं, तर स्त्रियांचीं अंगें कशानें शोभिवंत झालीं असतीं? १७०० नादब्रह्म जर वाद्यांत आलें नसतें, तर नाद आपल्यास कसा कळला असता? फुलें जर नसतीं, तर वास कसा घेतां आला असता? १ पक्वान्नांत जर गोडी नसती, तर ती जिभेला कशी प्राप्त झाली असती? आरसा जर नसता तर डोळ्यांला आपलें रूप कसें पाहतां आलें असतें? २ निराकार श्रीगुरु जर आकारास आले नसते, तर उपासकांना कशी सेवा करतां आली असती? ३ तसें, अगणित जें ब्रह्म, तें गीतेच्या सातशें श्लोकांच्या रूपानें जर प्रकट झालें नसतें, तर कोणालाही जाणतां आलें असतें काय? ४ मेघ समुद्राचेंच पाणी वर घेऊन वृष्टि करून सर्वांचा उपयोग करतो, तरी लोक मेघाचीच आशा करतात; कारण अमर्याद जो समुद्र, त्यापासून कोणाचाच उपयोग होत नाहीं. ५ म्हणून, जें वाणीला देखील प्राप्त होत नाहीं, तें, व्यासांनीं जर हे उत्तम श्लोक केले नसते, तर ऐकावयाला किंवा मुखानें तरी वर्णन करावयाला कसें आलें असतें? ६ याकरितां, श्रीकृष्णांची जी उक्ति (संभाषण), तिची गीतेच्या रूपानें व्यासांनीं रचना केली, म्हणून सर्व जगतावर त्यांचा मोठा उपकार झाला आहे. ७ आणि आतां तोच गीतार्थ मीं व्यासांची पदें पाहून पाहून शुद्ध मराठी भाषेंत ऐकण्याजोगा केला. ८ ज्या गीतार्थाचें यथार्थ वर्णन करण्याविषयीं व्यासादिकांचें देखील ज्ञान साशंक होतें, त्या गीतेचें मीं हें गरीबानें व्याख्यान केलें आहे. ९ परंतु गीतारूप ईश्वर हा अत्यंत भोळा आहे, म्हणून, व्यासांच्या भाषणरूपी पुष्पमाला धारण करितो; व आमचे गरीबाचे दूर्वांकुरांसही नाहीं म्हणत नाहीं; १७१० आणि क्षीरसमुद्राचे कांठाला हत्तींचे समुदाय पाणी पिण्यास येतात, तेथें त्यांना तेवढी परवानगी असून, मुरकुटांना तो माघारी लावतो काय? ११ पंख न फुटलेल्या पांखराला जरी उडतां आलें नाहीं, तरी तें आकाशांतच राहतें. व सर्व गगनाचें आक्रमण करणारा गरुडही त्या आकाशांतच राहतो. १२ राजहंसाची मंद गति सर्व जगतांत उत्तम असली, म्हणून दुसऱ्या कोणीं चालूं नये कीं काय? १३ कलशांत पुष्कळ सांठवण असल्यामुळें पुष्कळ पाणी मावतें; पण चुळ लहान असली तरी तिच्या मानानें तींत पाणी येत नाहीं काय? १४ मशाल मोठी असल्यामुळें तिचें तेज मोठें पडतें; पण वात जरी लहान असली, तरी तिच्या मानानें तिचें तेज पडतें कीं नाहीं? १५ समुद्राच्या विस्ताराप्रमाणें त्यांत आकाशाचें

आकाश आभासे । [1]थिल्लरीं थिल्लराऐसें । [2]विवेषि पैं ॥१६॥ तेविं व्यासादिक महामती । वेवरों येती इये ग्रंथीं । मा आम्ही [3]ठाकों हे युक्ती । न मिळे कीर ॥१७॥ जिये सागरीं जळचरें । संचरती [4]मंदराकारें । तेथ देखोनि [5]शफरें येरें । पोहों न काहती ॥१८॥ [6]अरुण आंगाजवळिके । म्हणोनि सूर्यातें देखे । मा भूतळींची न देखे । मुंगी काई ॥१९॥ यालागीं आम्हां प्राकृतां । देशिकारें बंधे गीता । म्हणणें हें अनुचिता । कारण नोहे ॥१७२०॥ आणि बापु पुढां जाये । ते घेत पाउलाची सोये । बाळ ये तरी न लाहे । पांवों कायी ॥२१॥ तैसा व्यासाचा मागोवा घेतु । भाष्यकारातें वाट पुसतु । अयोग्यही मी न पवतु । कें जाईन ॥२२॥ आणि पृथ्वी जयाचिया [11]क्षमा । [12]नुबगे स्थावरजंगमा । जयाचेनि अमृतें चंद्रमा । निववी जग ॥२३॥ जयाचें आंगिक आसिकें । तेज लाहोनि अर्कें । आंधाराचें [13]सांवाइकें । लोटिजत आहे ॥२४॥ समुद्रा जयाचें तोय । तोया जयाचें माधुर्य । माधुर्या सौंदर्य । जयाचेनि ॥२५॥ पवना जयाचें बळ । आकाश जेणें [14]पघळ । ज्ञान जेणें उज्वळ । चक्रवर्ती ॥२६॥ वेद जेणें [15]सुभास । सुख जेणें [16]सोल्लास । हें असो [17]रूपस । विश्व जेणें ॥२७॥ जो सर्वोपकारी समर्थु । सद्गुरु श्रीनिवृत्तिनाथु । राहटत असे मजहीआंतु । विघोनियां ॥२८॥ आतां आयतां गीता जगीं । मी सांगें मऱ्हाठिया भंगीं[18] । येथ कें विस्मयालागीं । ठावो आहे ॥२९॥

श्रीगुरूचेनि नांवें माती । डोंगरीं जयापासीं होती । तेणें [19]कोळियें तिजगतीं । [20]येकैवद केली ॥१७३० चंदनें वेधलीं झाडें । जालीं चंदनाचेनि पाडें । वसिष्ठें मांडली कीं भांडि । भानूसीं [21]शांटी ॥३१॥ मा मी तंव [22]चित्तौथिला । आणि श्रीगुरु ऐसा [23]दैवुका । जो दिठीवेनि आपुला । बैसवी पदीं ॥३२॥ आधींचि देखणी दिठी । वरी सूर्य पुरवी [24]पौठी । तैं न दिसे ऐसी गोठी । कैंही आहे ॥३३॥ म्हणोनि माझें नित्य नवें । श्वासोश्वासही [25]प्रबंध होआवे । श्रीगुरुकृपा काय नोहे । ज्ञानदेवो म्हणे ॥३४॥ याकारणें मियां । श्रीगीतार्थ मऱ्हाठिया । केला लोकां यया । दिठीचा विषो ॥३५॥ परी मऱ्हाटे [26]बोलरंगें । [27]कवळितां पैं [28]गीतांगें । तैं गातयाचेनि [29]पांगें । [30]हेकाडता नोहे ॥३६॥ म्हणौनि गीता गावों म्हणे । तैं [31]वोणिवे होती लेणें । ना मोकळे तरि उणें । [32]गीतांही आणित ॥३७॥ सुंदर आंगीं केणें न सूये । तैं तो मोकळा शृंगारु होये । ना केइलें तरि आहे । तैसें कें उचित ॥३८॥ कां मोतियांची जैसी जाती । सोनयाही मान देवी । नातरी मानविती । अंगेंचि सडीं ॥३९॥ ना ना गुंफिलीं कां मोकळीं । उणीं न होती परिमळीं । [33]वसंतागमींचीं वाटोळीं । मोगरीं जैसीं ॥ १७४० ॥ तैसा गाणिवेतें मिरवी । गीतेवीणही रंगु दावी । तो लाभाचा प्रबंधु वोवीं । केला मियां ॥४१॥ तेणें आबाळसुबोधें । वोवीयेचेनि प्रबंधें । ब्रह्मरससुस्वादें । अक्षरें [34]गुंथिलीं ॥ ४२ ॥ आतां चंदनाच्या तरुवरीं । [35]परिमळालागीं [36]फुलवरीं । [37]पारुखणें जियापरी । लागेना कीं ॥४३॥ तैसा प्रबंधु

१ डबक्यांत. २ विचार करावा. ३ स्वस्थ बसावें ४ मंदराचलाएवढीं. ५ लहान मासे. ६ सूर्याचा सारथि. ७ देशीभाषेंत वर्णन केलें. ८ वाट. ९ पोहोंचू. १० माग. ११ सहनशक्ति. १२ कंटाळा करीत नाहीं. १३ संकट. १४ विस्तार. १५ उत्तम बोलणारा. १६ आनंदित. १७ देखणें. १८ भाषेनें. १९ एकलव्य नांवाच्या कोळ्यानें. २० सर्वमान्य. २१ छाटी. २२ चित्त सद्गुरुमय झालेला. २३ धनी. २४ मदत मिळाल्यावर. २५ काव्य; ग्रंथ. २६ भाषेंत. २७ स्पष्ट केला. २८ गीतेचा अर्थ. २९ गाणारा नसला तरी. ३० उदासीनता. ३१ वक्तृत्वाला. ३२ गाणाराला. ३३ वसंत ऋतूंतील. ३४ गुंफिलीं. ३५ सुवासासाठीं. ३६ फूल येईंपर्यंत. ३७ खिन्न होणें; बंद होणें.

प्रतिबिंब मोठें दिसतें; पण तें डबक्यांतही डबक्याचे मानानें दिसतेंच; १६ त्याप्रमाणें, व्यासादिकांच्या महामतींनीं या ग्रंथाविषयीं विचार करावा, व आम्हीं स्वस्थ बसावें, ही गोष्ट युक्तीला जुळत नाहीं. १७ ज्या समुद्रामध्यें मंदराचळासारखे महान महान जळचर वास करतात, त्यांचें वैभव पाहून लहान माशांनीं तेथें राहूंच नये कीं काय! १८ अरुण हा सूर्याचे सन्निध आहे म्हणून तो सूर्यास पहातो, आणि पृथ्वीवर जी लहान मुंगी आहे ती त्याकडे पहात नाहीं कीं काय! १९ यास्तव, आम्हीं प्राकृत जनांनीं गीतेचें देशभाषेंत वर्णन केलें ही गोष्ट अयोग्य आहे, असें म्हणण्याचें कारण नाहीं. १७२० आणि बापाच्या मार्गानें लहान मूल जर चालूं लागलें, तर ज्या स्थानाला बाप गेला त्या स्थानाला तें पोहोंचूं शकणार नाहीं काय? २१ तसा मी व्यासांचा माग घेत आणि भाष्यकारांला वाट विचारीत चाललों असतां, मी जरी अयोग्य आहें, तरी, व्यास ज्या ठिकाणीं गेले, त्या ठिकाणाला पावणार नाहीं तर कोठें जाईन? २२ आणि ज्या परमेश्वराच्या क्षमेनें पृथ्वी स्थावरजंगम विश्वाचा उपद्रव सहन करते, व ज्या परमेश्वराच्या अमृतानें चंद्र सर्व जगाच्या तापाची निवृत्ति करून शांत करतो; २३ ज्या परमेश्वराच्या अंगच्या तेजानें सूर्याला तेज प्राप्त झालें आहे म्हणून तो सर्व जगाला अंधारापासून प्राप्त होणारें संकट दूर करतो; २४ ज्या परमेश्वराच्या सत्तेनें समुद्राला उदक मिळालें आहे, व पाण्याला माधुर्य व माधुर्याला सौंदर्य प्राप्त झालें आहे; २५ ज्या परमेश्वराच्या सत्तेनें वाऱ्याला गतिरूप बळ, आकाशाला विस्तार, व ज्ञानाला उज्ज्वल सार्वभौमत्व प्राप्त झालें आहे; २६ ज्याच्या सत्तेनें वेदाला बोलण्याची शक्ति, सुखाला आनंदितपणा, हें असो, परंतु ज्याच्या योगानें सर्व विश्वाला रूप प्राप्त झालें आहे, २७ तो वस्तुमात्रावर उपकार करणारा समर्थ सद्गुरु श्रीनिवृत्तिनाथ माझे अंतःकरणांत शिरून वास करीत आहे, २८ तेव्हां आतां, आयती तयार जी गीता, ती मी जगताला मराठी भाषेनें सांगण्यास समर्थ झालों आहें यांत आश्चर्य तें काय! २९ श्रीगुरूंच्या नांवानें डोंगरावर मातीची द्रोणाचार्यांची मूर्ति स्थापून त्यांची सेवा करून एकलव्य कोळ्यानें आपले विद्येची कीर्ति त्रिजगतांत सर्वमान्य करून घेतली; १७३० चंदनाचे आसपास असलेले वृक्ष त्याच्या अंगच्या सुगंधानें सर्व चंदन होतात; व वसिष्ठांनीं स्वीकारिलेली छाटी आपले तेजानें सूर्याबरोबर मांडू लागली, ३१ मग मी तर सद्गुरुमय चित्तानें युक्त, आणि माझा सद्गुरु समर्थ धनी–जो दृष्टीनें अवलोकन केल्याबरोबर आपलें स्वरूप देतो असा आहे; ३२ अगोदरच उत्तम दृष्टि असून त्यांत सूर्याचे तेजाची मदत मिळाल्यावर, मग दिसणार नाहीं अशी कोणती गोष्ट आहे? ३३ म्हणून, श्रीज्ञानदेव महाराज म्हणतात कीं, माझे तोंडांतून निघणारे नवे श्वासोच्छ्वास देखील प्रबंध होतील; कारण श्रीगुरूंच्या रुपेनें काय होणार नाहीं! ३४ याकरितां मीं गीतेचा अर्थ मराठींत अशा रीतीनें सोपा केला कीं, तो लोकांच्या नजरेनें पाहण्यास योग्य होईल. ३५ परंतु मराठी भाषेंत गीतेचा अर्थ स्पष्ट केला आहे, तो, जरी कोणी वक्ता नसला तरी नुसतीं वाक्येंच वाचलीं असतां उदासीन न दिसतां स्पष्टपणें समजतो. ३६ म्हणून, गीतेचें वक्तृत्व करणाराच्या बोलण्याला माझा अर्थ भूषणेंच होतात; व गाणारा नसला तरी नुसती वाचली असतां, वक्ता जरी नसला तरी उणेपणा दिसत नाहीं; ३७ दागिने सुंदर अंगावर न घालतां नुसते जरी ठेविले तरी ते जसे शोभिवंत दिसतात, अथवा ते जरी अंगावर घातले तरी शोभा देतीलच, परंतु या दोन गोष्टी एके ठिकाणीं कधीं मिळतात! ३८ किंवा मोत्यांची जात अशी आहे कीं, तीं सोन्याला अनुकूल होऊन शोभा देतात, कदाचित् सोनें नसलें तरी तीं नुस्तीं सडींच अंगानें शोभा देतात; ३९ अथवा वसंतऋतूंतील वाटोळीं मोगऱ्याचीं फुलें जशीं गुंफून गजरा केला अथवा मोकळीं घेतलीं तरी त्यांचे वासांत कमीपणा नसतो, १७४० तसा गाणारा भेटला तरी त्याला शोभा देतो, व गाणारा नसला तरी त्याचें तेज पडतें, असा सर्वला मदायक मीं हा ओंवीप्रबंधानें ग्रंथ केला आहे. ४१ या ग्रंथांत आबालवृद्धांस समजण्याजोग्या ओंवीच्या प्रबंधानें सर्व ब्रह्मरसानें भरलेल्या अशा अक्षरांची योजना केली आहे. ४२ चंदनाच्या झाडाजवळ गेल्यावर वास घेण्यास त्याला फुलें नाहींत म्हणून खिन्न होण्याचें कारण नाहीं; कां कीं, त्याचें सर्वांग सुगंधमयच आहे, ४३ तसा हा

हा श्रवणीं । लागतखेंवो समाधि आणी । ऐकिजि याही वाखाणी । काय व्यसन न कवी ॥४४॥ पाठ करितां व्याजें । पांडित्यें येती वेषजें । तैं अमृतातें भेणिजे । फावें[3]लिया ॥४५॥ तैसेंनि आइतेपणें । कवित्व जालें हें उपपणें । मनन निदिध्यास श्रवणें । जिंतिलें आतां ॥४६॥ हे स्वानंदभोगाची सेल । भलतयासीचि देईल । सर्वेंद्रियां पोषवील । श्रवणाकरवीं ॥४७॥ चंद्रातें आंगवणें । भोगूनि चकोर शाहाणे । परी फावे जैसें चांदिणें । भलतयाही ॥४८॥ तैसें अध्यात्म[8]शास्त्रीं यिये । अंतरंगचि अधिकारियें । परी लोकु वाक्चातुर्यें । होईल सुखिया ॥ ४९ ॥ ऐसें श्रीनिवृत्तिनाथाचें । गौरव आहे जी साचें । ग्रंथु नोहे हें कृपेचें । वैभव तिये ॥१७५०॥ क्षीरसिंधुपरिसरीं । शक्तींच्या कर्णकुहरीं । नेणों कैं श्रोत्रिपुं[11]रारीं । सांगितलें जें ॥५१॥ तें क्षीरकल्लोळाआंतु । मकरो[12]दरीं गुप्तु । होता तयाचा हातु । पैठें जालें ॥५२॥ तो मत्स्येंद्र[13] सप्तशृंगीं । भग्नावयव[14] चौरंगी[15] । भेटला कीं तो सर्वांगीं । संपूर्ण जाला ॥५३॥ मग समाधि अव्यत्यया[16] । भोगावी वासना यया । ते मुद्रा[17] श्रीगोरक्षराया । दिधली मीनों[18] ॥५४॥ तेणें योगा[19]ब्जिनीसरोवरु । विषयविध्वंसैकवीरु । तिये पदीं कां सर्वेश्वरु । अभिषेकिले ॥५५॥ मग तिहीं तें शांभव[20] । अद्वयानंदवैभव । संपादिलें सप्रभव[21] । श्रीगहिनीनाथा ॥५६॥ तेणें कळिकळित[22] भूतां[23] । आला देखोनि निरुता[24] । ते आज्ञा श्रीनिवृत्तिनाथा । दिधली ऐसी ॥५७॥ ना आदिगुरु शंकरा- । लागोनि शिष्यपरंपरा । बोधाचा हा संसरा[25] । जाला जो आमुतें ॥५८॥ तो हा तूं घेऊनि आघवा । कळीं गिळितयां जीवां । सर्व प्रकारीं धांवां[26] । करीं पां वेगीं ॥५९॥ आधींच तंव तो कृपाळु । वरी गुरुआज्ञेचा बोलु । जाला जैसा वर्षाकाळु । सवकणें मेघां ॥१७६०॥ मग आर्तांचेनि वोरसें[27] । गीतार्थग्रंथनामिसें[28] । वर्षला शांतरसें । तो हा ग्रंथु ॥६१॥ तेथ पुढां मी बापियों[29] । मांडला आर्ती आपुलिया । कीं यासाठीं येवढिया । आणिलों यशा ॥ ६२ ॥ एवं गुरुक्रमें लाधलें । समाधिधन जें आपुलें । तें ग्रंथें बोधौनि दिधलें । गोसावी मज ॥६३॥ वांचूनि पढे ना वाची । ना सेवाही जाणे स्वामीची । ऐसिया मज ग्रंथाची । योग्यता कें असे ॥६४॥ परी साचचि गुरुनाथें । निमित्त करूनि मातें । प्रबंधव्याजें जगातें । रक्षिलें जाणा ॥६५॥ तऱ्ही पुरोहितगुणें । मी बोलिलों पुरें उणें । तें तुम्हीं माउलीपणें । उपसाहिजो जी ॥६६॥ शब्द कैसा घडिजे । प्रमेयीं[30] कैसें पां चढिजे । अलंकारु म्हणिजे । काय तें नेणें ॥६७॥ सायिखडेयाचें बाहुलें । चाळविल्या सूत्राचेनि चाळे । तैसा मातें दावीत बोलें । स्वामी तो माझा ॥६८॥ यालागीं मी गुणदोष- । विषीं क्षमाविना विशेष । जे मी संजात[31] ग्रंथलों देख । आचार्यें कीं ॥ ६९ ॥ आणि तुम्हां संतांचिये सभे । जें उणिवेंसीं ठाके उभें । तें पूर्ण नोहे तैं लोभें । तुम्हांसीचि कोपे ॥१७७०॥ सिवतलियाही परिसें । लोहत्वाचिये अवदसे[32] । न मुकिजे अनायासें । तैं कवणा बोलु ॥७१॥ वोहळें हेंचि करावें । जे गंगेचें आंग ठाकावें । मगही गंगा जरी नोहावें । तैं तो काय करी ॥७२॥ म्हणौनि भाग्ययोगें बहुवें । तुम्हां संतांचे मी पाये । पातलों आतां कें आहे । उणें जगीं ॥७३॥ अहो जी माझेनि स्वामी ।

---

१ व्याख्यानरूपानें. २ शुद्ध. ३ मिळालें असतां. ४ उत्पत्तिस्थान; विश्रांतिस्थान. ५ आपल्या शक्तीनें. ६ आत्मानात्मविचार. ७ जितेंद्रिय. ८ पलीकडे. ९ पार्वतीच्या. १० कानांत. ११ श्रीशंकरांनीं. १२ माशाच्या पोटांत. १३ मत्स्येंद्रनाथ. १४ हातपाय तुटलेल्या. १५ चौरंगीनाथ. १६ अचल. १७ ज्ञानमुद्रा. १८ मत्स्येंद्रनाथांनीं. १९ योगरूप कमलिनीचें. २० शंकरांपासून परंपरेनें आलेलें. २१ संपूर्ण. २२ कलीनें ग्रस्त झालेल्या. २३ प्राणिमात्रास २४ खरा. २५ ऐश्वर्य. २६ धावून रक्षण कर. २७ कळकळीनें. २८ ग्रंथ करण्याच्या उद्देशानें. २९ चातक पक्षी. ३० अर्थीं. ३१ जांगड. ३२ वाईट स्थिति; कमीपणा.

माझा ग्रंथ श्रवणांत (कानांत) पडतांक्षणींच समाधि आणितो; मग त्याचें व्याख्यान ऐकल्यावर तो पुनः ऐकण्याविषयीं नाद लावणार नाहीं काय? ४४ या माझे ग्रंथाचा पाठ करीत असतां जर वक्तृत्व केलें, तर त्यापासून उत्पन्न होणारी गोडी अमृतालाही मागें टाकते. ४५ तसें हें अमृताहून सुरस आयतें कवित्व श्रीगुरुप्रसादानें उत्पन्न झालेलें, याच्या श्रवणानें मनन व निदिध्यास यांस जिंकिलें आहे. ४६ हें वाटेल त्यास आत्मरूपाच्या आनंदाचा शेलका वांटा घेववील, व श्रवणाकडून सर्व इंद्रियांची तृप्ति करवील. ४७ आपल्या शक्तीनें चतुर चकोर पक्षी चंद्राचे अमृताचा जसा उपभोग घेतात, तसा सर्वांना उपभोग घेतां येत नाहीं; तरी चांदण्याचा उपभोग सर्वांस होतो. ४८ तसा या अध्यात्मशास्त्रापासून जितेंद्रिय पुरुष जे अधिकारी आहेत त्यांनाच खरा आनंद प्राप्त होतो; परंतु इतर लोकांना वाणीच्या सौंदर्यापासून सुख होतें. ४९ अशा प्रकारचें श्रीगुरु निवृत्तिनाथांचें खरें ऐश्वर्य आहे, म्हणून हा माझा ग्रंथ नसून त्यांच्या कृपेचें वैभवच होय. १७५० क्षीरसिंधूच्या पलीकडे पार्वतीचे कानांत श्रीशंकरांनीं जें ज्ञान सांगितलें,—केव्हां सांगितलें तें माहीत नाहीं. ५१ ते ज्ञान, क्षीरसमुद्रामध्यें माशाचे पोटांत जे गुप्तरूपानें होते त्यांना प्राप्त झालें. ५२ ते मत्स्येंद्रनाथ सहज संचार करितां करितां सप्तशृंगावर आले. तेथें, ज्याचे अवयव मंगलेलें होते असे चौरंगीनाथ हे मत्स्येंद्रनाथांचें दर्शन होण्याबरोबर सर्व अवयवांनीं परिपूर्ण झाले. ५३ मग, त्या अचल समाधीचा उपभोग घ्यावा या इच्छेनें ते आपलें ऐश्वर्य मत्स्येंद्रनाथांनीं गोरक्षनाथास दिलें ५४ त्या मत्स्येंद्रनाथांनीं योगरूप कमलिणी धारण करणारें सरोवर व विषयविध्वंस करण्याविषयीं महाशूर असे जे गोरक्षनाथ, त्यांजला आपले योगैश्वर्याचे पदावर बसवून राज्याभिषेक केला. ५५ त्यानंतर, शंकरांपासून परंपरेनें आलेलें जें अद्वयानंदसुख, तें गहिनीनाथ यांनीं गोरक्षनाथांपासून संपूर्ण संपादन केलें. ५६ मग, कलीनें सर्व भूतांचा ग्रास केलेला आहे असें पाहून गहिनीनाथांनीं श्रीनिवृत्तिनाथांना अशी आज्ञा केली ५७ कीं, आदिगुरु शंकरांपासून शिष्यपरंपरेनें जे हें बोधाचे ऐश्वर्य आमचे कुळांत प्राप्त झालें आहे, ५८ तें तूं घेऊन कलीनें त्रस्त केलेले जिवांना दुःखापासून सर्व प्रकारें मुक्त कर. ५९ अगोदर श्रीनिवृत्तिनाथ हे दयाळू असून त्यांत श्रीगुरूची आज्ञा झाल्यावर परमानंद झाला. जसा मेघ वृष्टि करण्याविषयीं स्वतः उत्सुक असून त्यांतच वर्षाकाळ आल्यावर तो अत्यंत खवळतो तसा १७६० मग, पीडित झालेल्या जनांला दुःखापासून सोडवावें या कळकळीनें गीतेचा अर्थ करण्याचे मिषानें ब्रह्मरसाचा जो त्यांनीं वर्षाव केला, तो हा ग्रंथ होय. ६१ तेथें मीं चातकासारखा गुरूचा प्रसाद प्राप्त व्हावा अशी इच्छा करून बसलेला अनन्य शिष्य पाहून मजवर त्यांनीं कृपा केली, म्हणून मी या यशास प्राप्त झालों. ६२ अशा प्रकारेंकरून गुरुपरंपरेनें प्राप्त झालेलें समाधिधन एके ठिकाणीं बांधून श्रीनिवृत्तिनाथांनीं मजला दिलें. ६३ एरवीं, मीं अध्ययन केलें नाहीं व कांहीं ऐकलेंही नाहीं; व तसेंच स्वामीची सेवा करण्याचेंही मला ज्ञान नाहीं; मग ग्रंथ करण्याची योग्यता कोठून येणार? ६४ परंतु वास्तविक पाहिलें असतां, श्रीगुरूंनीं माझें निमित्त करून जो ग्रंथ केला, त्या योगानें सर्व जगाचें संरक्षण झालें आहे. ६५ याजकरितां, मी पुरोहिताप्रमाणें जें कांहीं न्यूनाधिक बोललों असेन, तें तुम्ही आईप्रमाणें सहन करा. ६६ शब्दाची रचना कशी करावी, व त्याचा अर्थ कसा चढता असावा, व अलंकार कशाला म्हणतात, हें मला माहीतही नाहीं. ६७ कळसूत्री बाहुलें जसें, सूत्रधारानें हालविल्याप्रमाणें हालतें, तसें माझ्या गुरूंनीं जें जें अंतःकरणांत प्रकाशित केलें तें मी बोललों; ६८ म्हणून, माझ्या ग्रंथांतील गुणदोष सहन करा असें मी म्हणत नाहीं; कारण माझ्या गुरूंनीं मजजवळ ठेविलेला जांगड ग्रंथ मीं आपल्या पुढें मांडला आहे. ६९ आणि तुम्हां संतजनांच्या सभेंत एखाद्या गोष्टीचा उणेपणा नाहींसा न होईल तर लडिवाळपणें तुम्हांवरच दोष येईल. १७७० लोखंडाचा कमीपणा परिसाच्या स्पर्शानें जर सहज नाहींसा होणार नाहीं, तर त्याचा दोष कोणाकडे येईल? ७१ ओहोळानें इतकेंच करावें कीं गंगेस जाऊन मिळावें; मग जर त्याला ती आपल्यांत स्वीकार करून न घेईल (पवित्र न करील), तर त्याच्याकडे काय दोष आहे? ७२ म्हणून, महद्भाग्याच्या योगानें मी तुम्हां संतजनांच्या पायांजवळ आलों आहें; तर आतां या जगतांत मला काय कमी आहे? ७३ अहो, काय सांगावें! माझ्या गुरूंनीं तुम्हां संत-

मज संत जोडूनि तुम्हीं । द्विभलेति तेणें सर्वकामीं। परिपूर्ण जालों ॥७४॥ पाहा पां मातें तुम्हां सांगडें। माहेर तेणें सुरवाडें । ग्रंथाचें आळियोडें । सिद्धी गेलें ॥७५॥ जी कनकाचें निखळ । वोतूं येईक भूतळ । चिंतारत्नीं कुळाचेंळ । निर्मूं येती ॥७६॥ सातांही हो सागरांतें । सोपें भरितां अमृतें । दुवाड नोहे तारांतें । चंद्र करितां ॥७७॥ कल्पतरूचे आराम । लाविता नाहीं विषम । परी गीतार्थाचें वर्म। निवडूं नये ॥७८॥ तो मी येकु सर्व मुका । बोलोनि मऱ्हाटिया भाषा । करीं डोळेवरी लोकां । घेवों ये ऐसें ॥ ७९ ॥ हा ग्रंथसागरु येव्हडा । उतरोनि पैलीकडा । कीर्तिविजयाचा घेंडा । नाचें जो कां ॥१७८०॥ गीतार्थाचा आवारु । कळसेंसीं महामेरु । रचूनि माजीं श्रीगुरु । लिंग जें पूजीं ॥८१॥ गीता निष्कपट माय । चुकोनि तान्हें हिंडे जें बाय । ते मायपूतां भेटी होय । हा धर्म तुमचा॥८२॥ तुम्हां सज्जनांचें केलें । आकलुनी जी मी बोलें । ज्ञानदेव म्हणे थेंकुलें । तैसें नोहे॥८३॥काय बहु बोलों सकळा । मेळविलों जन्मफळा । ग्रंथसिद्धीचा सोहळा । दाविला जो हा ॥८४॥ भियां जैसजैसिया आशा । केला तुमचा भरंवसा । ते पुरवूनि जी बहुवसा । आणिलों सुखा ॥८५॥ मजलागीं ग्रंथाची स्वामी । दुजी सृष्टी जे हे केली तुम्हीं । ते पाहोनि हांसों आम्हीं । विश्वामित्रातेंही ॥ ८६ ॥ जे असोनि त्रिशंकुदोषें[11] । धातयाही आणावें खोखें[12] । तें नासतें कीजे कीं ऐसें । निर्मावें नाहीं ॥८७॥ शंभू उपमन्यूचेनि मोहें । क्षीरसागरुही केला आहे । येथ तोही उपमेसरी नोहे । जे विषगर्भ कीं ॥८८॥ अंधकारु निशाचरां । गिळितां सूर्यें चराचरां । धांवा केला तरी खरा । ताउनी कीं तो ॥ ८९ ॥ तांतकिया[13] जगाकारणें । चंद्रें वेंचिलें चांदणें । तया सदोषा केंवि म्हणें । सारिखें हें ॥१७९०॥ म्हणोनि तुम्हीं मज संतीं । ग्रंथरूप जो हा त्रिजगतीं । उपयोग केला तो पुढती । निरुपम जी ॥ ९१ ॥ किंबहुना तुमचें केलें । धर्मकीर्तन हें सिद्धी नेलें । येथ माझें जी उरलें । पाईकपणें[14] ॥ ९२ ॥ आतां विश्वात्मकें देवें । येणें वाग्यज्ञें[15] तोषावें । तोषोनि मज द्यावें । पसायदान[16] हें ॥ ९३ ॥ जे खळाची व्यंकटी[17] सांडो । तया सत्कर्मीं रती[18] वाढो । भूतां परस्परें पडो । मैत्र जीवाचें ॥ ९४ ॥ दुरितांचें[19] तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्यें पाहो । जो जें वांछील तो तें लाहो । प्राणिजात ॥ ९५ ॥ वर्षत सकळमंगळीं । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी । अनवरत[20] भूतळीं । भेटो तयां भूतां ॥ ९६ ॥ चला[21] कल्पतरूंचे आरव[22] । चेतना[23] चिंतामणीचे गांव । बोलते जे अर्णव[24] । पीयूषांचे[25] ॥९७॥ चंद्रमे जे अलांछन[26] । मार्तंड[27] जे तापहीन । ते सर्वांही सदा सज्जन । सोयरे[28] होतु ॥ ९८ ॥ किंबहुना सर्वसुखीं । पूर्ण होऊनि तिहीं लोकीं । भजिजो आदिपुरुषीं । अखंडित ॥९९॥ आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं इयें । दृष्टादृष्टविजयें । होआवें जी ॥१८००॥ तेथ म्हणे श्रीविश्वेशरावो । हा होईल दानपसावो[31] । येणें वरें ज्ञानदेवो । सुखिया झाला॥१॥ऐसें युगीं परी[32] कळीं । आणि महाराष्ट्रमंडळीं । श्रीगोदावरीच्या कूळीं[33] । दक्षिणलिंगीं ॥ २ ॥ त्रिभुवनैकपवित्र अनादि पंचक्रोशक्षेत्र[34] । जेथ जगाचें जीवनसूत्र । श्रीमहालया[35] असे ॥३॥ तेथ

१ अनुकूल. २ छंद. ३ कुलपर्वत. ४ बाग. ५ कठीण. ६ दृष्टिगोचर. ७ देवालय. ८ कळस. ९ मायलेंकरांची. १० अल्प. ११ त्रिशंकु राजाच्या हेतूनें. १२ कमीपणा. १३ तप्त झालेल्या. १४ सेवकपण. १५ ग्रंथरूप यज्ञानें. १६ प्रसाद. १७ वक्रदृष्टि; कुटिलपणा. १८ प्रीति. १९ पातकाचें.

२० सद्भावानें; सर्वकाळ. २१ चालत्या. २२ बाग; अंकुर. २३ जिवंत. २४ समुद्र. २५ अमृताचें. २६ कलंकरहित. २७ सूर्य. २८ प्रिय. २९ इहपरलोकीं. ३० सद्गुरु. ३१ दानप्रसाद. ३२ कलियुगांत. ३३ तीरास. ३४ पंचक्रोशींत. ३५ श्रीमोहनीराज.

नांची भेट करून दिली, ह्या योगानें माझ्या सर्व इच्छा परिपूर्ण झाल्या आहेत. ७४ पहा कीं, तुमचेसारखें अनुकूल माहेरघर मला मिळालें, म्हणून हा ग्रंथ करण्याचा माझा छंद सिद्धीस गेला. ७५ एरवीं सर्व पृथ्वी निखळ सोन्याची करतां येईल, व कुलपर्वत चिंतामणीचे करितां येतील; ७६ सात समुद्र अमृतानेंही भरण्याचें सोपें आहे; तान्यांना चंद्र करणें हेंही कठीण नाहीं; ७७ कल्पतरूचे बाग लावण्यांत कांहीं कठीण नाहीं: [या सांगितलेल्या सर्व गोष्टी तपाच्या बळानें करतां येतील,] परंतु गीतेच्या अर्थाचें वर्म [गुरुप्रसादाशिवाय] समजावयाचें नाहीं. ७८ तो मी सर्व प्रकारें मुका असून, गुरूच्या कृपेनें गीतेचा अर्थ मराठींत अशा रीतीनें केला आहे कीं, सर्व लोकांना प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं दिसावा; ७९ व त्याच्याच कृपेनें एवढा ग्रंथरूपी सागर तरून पलीकडे कीर्तिरूप विजयाचा झेंडा नाचविला. ८० गीतेचें अर्थरूप देवालय अठरावे अध्यायरूपी कळसासुद्धां रचून त्यांत श्रीगुरूचें लिंग स्थापन करून त्यांची पूजा केली. ८१ गीता ही निष्कपट आई असून, मुमुक्षु हीं जीं तिचीं लहान पोरें, त्यांची व तिची चुकामूक पडून जीं तीं सैरावैरा हिंडतात, त्या मायलेंकरांची गांठ पाडणें हा तुम्हां संतजनांचा धर्म आहे. ८२ ज्ञानदेव म्हणतात कीं, तुम्हीं संतजनांनीं जी कृपा केली, व त्यामुळें मी जें बोललों, तें, अल्प नव्हे. ८३ फार काय सांगूं? हा ग्रंथ शेवटास गेल्यामुळें मला माझ्या सर्व पूर्वजन्मांचें फळ तुम्हीं प्राप्त करून दिलें आहे. ८४ मीं तुमच्यावर भरंवसा ठेवून जी जी इच्छा केली ती सर्व तुम्हीं पुरवून मी सुखास पात्र झालों. ८५ हे गुरो, तुम्ही माझ्याकरितां जी गीतार्थरूपी ग्रंथाची नवी सृष्टि केली, ती पाहून आम्ही विश्वामित्राच्या सृष्टीला हसतों. ८६ कारण, ती नाशवंत सृष्टि त्रिशंकु राजाचे उद्देशानें ब्रह्मदेवास कमीपणा आणावा या हेतूनें विश्वामित्रांनीं उत्पन्न केली, तशी ही आपण केलेली सृष्टि नाशवंत नसून शाश्वत आहे. ८७ शंकरांनीं आपला भक्त उपमन्यु याच्या ममतेनें त्याच्याकरितां क्षीरसागरही उत्पन्न केला, तो जर या ग्रंथाच्या बरोबर आहे म्हणावें, तर तो विषगर्भ आहे, (समुद्रमंथनाचे वेळेस त्याच्यांतून हलाहल विष निघालें.) ८८ प्राणिमात्राला अंधकार व निशाचर यांची पीडा होऊं नये म्हणून त्यांनीं धावा केला असतां सूर्यानें त्याच्या दुःखाचा आपले तेजानें परिहार केला खरा, परंतु त्याच्या तेजाचे उष्णतेनें जीवमात्राला त्रास होतो, हा त्याच्यांत कमीपणा आहे. ८९ तप्त झालेल्या जगास चंद्रानें आपल्या चांदण्यानें शांत केलें, तो चंद्र कलंकानें युक्त आहे; म्हणून त्या दोषयुक्त चंद्रासारखा हा ग्रंथ आहे असें कसें म्हणावें? ९० याकरितां, तुम्ही संतजनांनीं माझ्याकडून त्रैलोक्याला उपयोग व्हावा म्हणून जो ग्रंथ करविला, तो अनुपम आहे. ९१ फार काय सांगावें? तुमच्या कृपेनें धर्मरूप कीर्तन शेवटास गेलें; तर माझें आतां इतकेंच काम राहिलें आहे कीं, आपली सेवा करावी. ९२ आतां यावर, विश्वस्वरूप सद्गुरु यांनीं माझ्या वाग्यज्ञेंकरून संतुष्ट होऊन मजला हा प्रसाद द्यावा ९३ कीं, दुष्टांचा कुटिलपणा जाऊन त्यांना सत्कर्मांची प्रीति उत्पन्न होवो; व जीवमात्राची एकमेकावर मैत्री वाढो. ९४ या सर्व विश्वामधील पापरूपी अंधकार नाहींसा होऊन स्वधर्मरूपी सूर्य उगवून त्याचा प्रकाश होवो, आणि प्राणिमात्राच्या ज्या ज्या इच्छा असतील त्या त्या पूर्ण होवोत. ९५ या भूतलावर अखिल मंगलाचा वर्षाव करणाऱ्या भगवद्भक्तांच्या समुदायांची सर्व भूतांना सद्भावेंकरून सदोदीत भेट होवो. ९६ ते भक्तजन कसे आहेत, तर चालतेबोलते कल्पतरूचे बाग, जिवंत चिंतामणींचे गांव, किंवा अमृताचे चालतेबोलते समुद्रच होत. ९७ जे कलंकरहित प्रतिचंद्र, संसाररूपी अंधकार दूर करून शांतिसुख देणारे प्रतिसूर्य असे भगवद्भक्त, ते सकल जीवांना प्रिय होवोत ९८ फार काय मागावें? सर्व त्रैलोक्य सुखानें परिपूर्ण होऊन प्राणिमात्राला हरीचें अखंड भजन करण्याची इच्छा होवो. ९९ आणि या ग्रंथावरच ज्यांचें उपजीवन आहे, त्यांना इहलोकचें व परलोकचें सुख प्राप्त होवो. १८०० तेव्हां सद्गुरु प्रसन्न होऊन म्हणाले कीं, तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें सर्व होईल. असें वरप्रदान मिळाल्यानें श्रीज्ञानदेव फार संतोषित झाले. १ याप्रमाणें कलियुगामध्यें, महाराष्ट्र देशांत, श्रीगोदावरीच्या दक्षिण तीरास, २ त्रैलोक्यांत पवित्र व अनादि पंचक्रोश क्षेत्र नेवासें—ज्या ठिकाणीं सर्व जगताचें जीवनसूत्र श्रीमोहनीराज आहेत, ३ त्या क्षेत्रांत, सकल कलांनीं संपूर्ण, व पृथ्वीचा

यदुवंशविलासु । जो सकळकळानिवासु । न्यायातें पोषी क्षितीशु । श्रीरामचंद्र ॥४॥ तैं महेशान्वयसंभूतें । श्रीनिवृत्तिनाथसुतें । केलें ज्ञानदेवें गीते । देशीकार लेणें ॥५॥ एवं भारताच्या गांवीं । भीष्मनाम प्रसिद्ध पर्वीं । श्रीकृष्णार्जुनीं बरवी । गोठी जे केली ॥६॥ जें उपनिषदांचें सार । सर्व शास्त्रांचें माहेर । परमहंसीं सरोवर । सेविजे जें ॥७॥ तिये गीतेचा कलशु । संपूर्ण हा अष्टादशु । म्हणे निवृत्तिदासु । ज्ञानदेवो ॥८॥ पुढती पुढती पुढती । इया ग्रंथ पुण्यसंपत्ती । सर्वसुखीं सर्वभूतीं । संपूर्ण होइजे ॥९॥ शके बाराशतें बारोत्तरें । तैं टीका केली ज्ञानेश्वरें । सच्चिदानंदबाबा आदरें । लेखकु जाहला ॥१८१०॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

इति श्रीभावार्थदीपिका समाप्ता ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीएकनाथ महाराजांनीं ज्ञानेश्वरीचें संशोधन केल्यावर त्यासंबंधें लिहिलेल्या ओंव्या.

श्रीशके पंधराशें साहोत्तरीं । तारणनामसंवत्सरीं । एकाजनार्दन अत्यादरीं । गीता-ज्ञानेश्वरी प्रतिशुद्ध केली ॥१॥ ग्रंथ पूर्वींच अतिशुद्ध । परी पाठांतरीं शुद्ध अबद्ध । तो शोधूनियां एवंविध । प्रतिशुद्ध सिद्धज्ञानेश्वरी ॥२॥ नमो ज्ञानेश्वरा निष्कळंका । जयाची गीतेची वाचितां टीका । ज्ञान होय लोकां । अतिभाविकां ग्रंथार्थियां ॥३॥ बहुकाळपर्वणी गोमटी । भाद्रमास कपिलाषष्ठी । प्रतिष्ठानीं गोदातटीं । लेखनकामाठी संपूर्ण जाली ॥४॥ ज्ञानेश्वरीपाठीं । जो ओवी करील मऱ्हाटी । तेणें अमृताचे ताटीं । जाण नरोटी ठेविली ॥५॥

धनी व न्यायानें प्रजेचें पालन करणारा यदुकुळास भूषण देणारा रामराजा राज्य करीत होता, ४ त्या वेळेस, ज्या श्रीनिवृत्तिनाथ महाराजांची परंपरा श्रीशंकरांपासून आहे, त्यांचे शिष्य ज्ञानदेव यांनीं श्रीमद्भगवद्गीतेस मराठी भाषेचें लेणें केलें. ५ याप्रमाणें भारतांतील प्रसिद्ध भीष्मपर्वांत श्रीकृष्णार्जुनांचा जो उत्तम संवाद झाला; ६ जें उपनिषदांचें सार असून सर्व शास्त्रांचें माहेर व परमहंस साधूंचें क्रीडा करण्याचें सरोवरच होय; ७ त्या गीतेचा अठरावा अध्याय हा कळस आहे, असें श्रीनिवृत्ति महाराजांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात. ८ उत्तरोत्तर या ग्रंथाच्या पुण्यरूप संपत्तीनें जीवमात्राला सर्व सुखाचा पूर्ण लाभ होवो. ९ शके १२१२ मध्यें ही टीका ज्ञानेश्वर महाराजांनीं करून सच्चिदानंदबाबांनीं अति आदरानें लिहिली. १८१०

शके १५०६ तारण नाम संवत्सरांत जनार्दन महाराजांचे शिष्य एकनाथ स्वामी यांनीं गीता-ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध केली. १ ग्रंथ मूळचाच अति शुद्ध होता, परंतु लोकांच्या पाठभेदांनें कोठें कोठें अबद्ध झाला होता, तो पाहून ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध केली. २ ज्यांची गीतेवरील टीका वाचली असतां भाविक वाचणारांला गीतेचें संपूर्ण ज्ञान होतें, त्या निष्कलंक ज्ञानेश्वर महाराजांस नमस्कार असो. ३ पुष्कळ कालानें प्राप्त होणारा जो उत्तम कपिलाषष्ठीचा योग भाद्रपद वद्य षष्ठी, त्या दिवशीं गोदेच्या तीरीं पैठण क्षेत्रांत ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध करण्याचें काम समाप्त झालें. ४ ज्ञानेश्वरीचे पाठांत जो महाराष्ट्र भाषेंत ओंवी करून घालील, त्यानें अमृताचे ताटांत नरोटी ठेवल्याप्रमाणें होईल असें समजावें.

पारिभाषिक शब्द.

अन्न-चतुर्विध-भक्ष्य, भोज्य, लेह्य व चोष्य.

अंगें-योगाचीं आठ अंगें-यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधि.

अवस्था-५-जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति, तुर्या व उन्मनी.

आसनें-८४-आहेत. पैकीं सिद्ध, पद्म, वीर, भद्र व वज्र हीं मुख्य होत.

इंद्रियें-५-ज्ञानेंद्रियें- श्रवण, नयन, त्वचा, घ्राण, व रसना.५ **विषय**-शब्द, रूप, स्पर्श, गंध व रस.

५ **कर्मेंद्रियें**-वाक्,पाणी,पाद, पायु, उपस्थ.

५ **विषय**-बोलणें, घेणें, चालणें, गुद=मलत्याग करणें व शिश्न=मूत्रत्याग करणें.

ऋतु-६-वसंत, ग्रीष्म, वर्षा, शरद्, हेमंत व शिशिर.

कपिलाषष्ठी-हें पर्व बहुधा ६० वर्षांनीं एकदा येतें. हें पर्व येण्यास महिना भाद्रपद, पक्ष कृष्ण, तिथि षष्ठी, वार मंगळ, नक्षत्र रोहिणी, योग व्यतीपात् आणि महानक्षत्र हस्त, इतके योग यावे लागतात.

कर्म-नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध. (अ. १८ श्लोक २ वरील टीका पहा.)

काम-कोणत्याही पदार्थांची वारंवार इच्छा होणें.

कुलाचल-७-महेंद्र, मलय, सह्य, शुक्तिमान्, ऋक्ष, विंध्य आणि पारियात्र हे सात कुलपर्वत होत.

गुण-३-सत्त्व = ज्ञानशक्ति = ज्ञानेंद्रियें.
रज = क्रियाशक्ति = कर्मेंद्रियें.
तम = पदार्थशक्ति= विषय.

गुरु-४-गुरु, परमगुरु, परमेष्ठिगुरु, व परात्परगुरु.

चक्रें-६-आधार=गुद, लिंग, नाभी, हृदय, तालुमूल=कंठ व ललाट.

चिरंजीव-७-अश्वत्थामा, बलि, व्यास, हनुमान्, बिभीषण, कृप व परशुराम.

चित्तचतुष्टय-बुद्धि, मन, अहंकार व चित्त.

छंद-७-गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुभ्, बृहती, पंक्ती, त्रिष्टुप् व जगती. (८ अक्षरांचा चरण; ३२ अक्षरांचा छंद. २४ अक्षरांची गायत्री.)

त्रिविधताप-आध्यात्मिक,आधिदैविक,आधिभौतिक.

दिग्गज-८-ऐरावत, पुंडरीक, वामन, कुमुद, अंजन, पुष्पदंत, सार्वभौम आणि सुप्रतीक.

देवतरु-५-मंदार, पारिजात, संतान, कल्पवृक्ष व हरिचंदन.

धातु-शरीरांतील **सप्तधातु** व त्यांचें प्रमाण.

रक्त,	मांस,	मज्जा,	मेद,	रस,	अस्थि व	शुक्र.
८	१०	२	३	४	३	१/२

एकूण ३०१/२.

पथ-चतुष्पथ-प्रज्ञानब्रह्म, तत्त्वमसि, अयंआत्माब्रह्म,
ऋक्शाखा, छांदोग्यांतील सामं, अथर्ववेद,
अयंब्रह्मास्मि.
यजुःशाखा.

पुरुषार्थ-४-धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष.

प्रकृति-(अष्टधा) अप्, तेज, गगन, मही, मारुत, मन, बुद्धि व अहंकार. पराप्रकृति=चेतन, अपराप्रकृति=जड.

प्रमाणें-६-शाब्द, अनुमान, उपमान, प्रत्यक्ष, अर्थापत्ति, व अनुपलब्धि.

प्राण-५-प्राण, अपान, व्यान, उदान व समान.
उपप्राण ५. नाग=तोंड वासणें (जांभई), कूर्म=शिंक, कृकर = भूक उत्पन्न करणें (ढेंकर), देवदत्त=उचकी उत्पन्न करणें, धनंजय=सर्व शरीरास व्यापून राहणें (शरीर फुगविणें).

भक्त-४ प्रकारचे-आर्त=पीडित, भगवत्प्राप्तीची इच्छा करणारा, अर्थार्थी=धनप्राप्तीची इच्छा करणारा, जिज्ञासु=ज्ञानप्राप्तीची इच्छा करणारा, ज्ञानी=ज्ञान प्राप्त झालेला.

भक्ति-९-श्रवण, कीर्तन, नामस्मरण, पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य व आत्मनिवेदन.

भाव-८-अष्टसात्त्विक-स्तंभ, स्वेद, रोमांच, स्वरभंग, कंप, वैवर्ण्य, अश्रुपात, प्रलय.

भुवनें-१४-पाताल, महातल, तलातल, रसातल, सुतल, वितल, अतल, भूः, भुवः, सुवः, महः, जनः, तपः, सत्यं.

भूतें-**पंचमहाभूतें**-पृथ्वी, अप्, तेज, वायु व आकाश.

मनु-१४-स्वायंभुव, स्वारोचिष, उत्तम, तामस, रैवत, चाक्षुष, वैवस्वत, सावर्णि, दक्षसावर्णि, ब्रह्मसावर्णि, रुद्रसावर्णि, देवसावर्णि, इंद्रसावर्णि, धर्मसावर्णि.

यमनियम-**यम**-

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥
आनृशंस्यं दया सत्यमहिंसा क्षांतिरार्जवम्।
प्रीतिः प्रसादो माधुर्यं मार्दवं च यमा दशः

नियम-

शौच्यमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः।
व्रतमौनोपवासं च स्नानं च नियमा दशः ॥

योनि-४-जारज=मनुष्य, अंडज=पक्षी, स्वेदज=उवा, लिखा वगैरे, उद्भिज्ज=वृक्ष.

रस-**अलंकारांतील** ९-शृंगार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, बीभत्स, अद्भुत व शांत.

रुद्र-११-मृगव्याध, सर्प, निर्ऋति अजैकपात्, अहिर्बुध्न्य, पिनाकी, दहन, ईश्वर, कपाली, महाद्युति आणि भर्ग.

लोकपाल-८-शक्र नांवाचा आदित्य, अनल नांवाचा वसु, सूर्यपुत्र यम, निर्ऋति नांवाचा रुद्र, वरुण नांवाचा आदित्य, अनिल नांवाचा वसु, वैश्रवण नांवाचा कुबेर, आणि ईश्वर नांवाचा रुद्र.

वसु-धर, ध्रुव, सोम, अन्ह, अनिल, अनल, प्रत्यूष आणि प्रभास.

वाणी-४-परा, पश्यंती, मध्यमा आणि वैखरी.

विकार-२०-बुद्धि, ज्ञान, असंमोह, क्षमा, सत्य, दम, शम, सुख, दुःख, उत्पत्ति, विनाश, भय, अभय, अहिंसा, समता, संतोष, तप, दान, यश व अपयश.

	व्यष्टी.	समष्टी.
व्यष्टी-समष्टी-	विश्व = जागृति	विराट्.
	तैजस = स्वप्नावस्था	हिरण्यगर्भ.
	प्राज्ञ = सुषुप्ति	ईश्वर.

शब्द-घोष, ध्वनि, नाद व ॐकार.

सिद्धि-८-अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, प्राप्ति, प्राकाम्या, इशिता व वशिता. (विशेष स्पष्टीकरणार्थ भागवत एकादशस्कंध अ. १५ पहा.)

स्वर-**गायनांतील**-निषाद, ऋषभ, गांधार, षड्ज, मध्यम, धैवत व पंचम.

ऐतिहासिक दृष्टांतांतील कथाभाग.

कीं टिटिभू चांचूवरी । माप सूये सागरीं॥

(अ० १ ओ० ६८)

पूर्वीं एके काळीं समुद्राच्या कांठीं एक टिटवी रहात होती. तिनें आपलें घरटें इतर पक्ष्यांप्रमाणें झाडावर न करितां आपल्या जातिस्वभावाप्रमाणें जमिनींतच केलें होतें. कारण हे पक्षी कधींही झाडावर घरटीं करीत नाहींत. असो; याप्रमाणें ती तेथें सुखानें वास्तव्य करीत असतां, कांहीं कालानें तिला पिलें झालीं. तीं त्या घरट्यांतच होतीं. पुढें एके दिवशीं समुद्राचें पाणी वाढून तिचें तें घरटें वाहून गेलें; आणि त्याबरोबर तिचीं पिलेंही वाहून गेलीं. तेव्हां ती अत्यंत शोक करूं लागली; आणि त्या शोकावेगांत तिला भान न राहून, समुद्र कोरडा करावा या विचारानें तिनें चोंचीनें समुद्रांतील पाणी उपसून टाकण्याचा निश्चय करून तसें करण्यास आरंभ केला! तिचें हें वर्तन पाहून भगवान नारद ऋषींस तिची कींव आली; आणि त्यांनीं तिला सांगितलें कीं, मी तुझ्या दुःखाचा परिहार करण्याचा प्रयत्न करितों. याप्रमाणें सांगून त्यांनीं हें वर्तमान पक्षिराज गरुडास कळविलें; आणि त्याजकडून भगवान महाविष्णूकडे संधान बांधून समुद्राकरवीं त्या टिटवीचीं पिलें परत देवविलीं! हा दृष्टांत देण्यांत महाराजांचा हाच हेतु आहे कीं, अगाध समुद्रांत पडलेलीं पिलें परत मिळणें अशक्य असतांही ज्याप्रमाणें अनन्य प्रयत्न केल्यामुळें भगवान नारद ऋषींच्या कृपेनें तीं तिला परत मिळालीं, त्याप्रमाणें, मी नेणता जरी हा गीतार्थ कवळूं पहात आहें, तरी सद्गुरुप्रसादानें ही गोष्टही तडीस जाणें कांहीं अशक्य नाहीं!

निवातकवचांचा ठावो फेडिला ॥

(अ० १ ओंवी २००)

पांडव वनवासांत असतां, प्रतिज्ञेप्रमाणें वनवासाचीं बारा आणि अज्ञातवासाचें एक अशीं तेरा वर्षें पूर्ण झाल्यावर, कौरवांशीं पुढें होणाऱ्या भयंकर युद्धांत भीष्म, द्रोण, कर्ण इत्यादि महावीरांचा पराभव करतां यावा म्हणून दिव्य शस्त्रास्त्रें संपादन करण्याकरितां अर्जुन सर्वांनुमतें स्वर्लोकीं जाण्यास निघाला. प्रथम तो हिमालय पर्वताच्या इंद्रकील नामक शिखरावर आला. तेथें त्यानें आपल्या तपानें आणि युद्धकौशल्यानें श्रीशंकरास संतुष्ट करून त्यांपासून पाशुपतास्त्र मिळविलें. याप्रमाणें अर्जुनावर प्रत्यक्ष भगवान शंकरांनीं अनुग्रह केलेला पाहून इतर देवांनींही अर्जुनास दिव्य शस्त्रास्त्रें दिलीं. याप्रमाणें अर्जुन सर्व शस्त्रास्त्रांनीं संपन्न झाल्यानंतर देवराज इंद्र एके दिवशीं त्यास म्हणाला, "अर्जुना, तुझें अध्ययन पूर्ण झालेलें असून आतां तुला अंगोपांगांसह सर्व अस्त्रें अवगत आहेत; तेव्हां आतां, तूं जी विद्या संपादन केली आहेस, तत्प्रीत्यर्थ गुरुदक्षिणा देण्याचा हा समय प्राप्त झाला आहे." अर्जुनानें उत्तर केलें, "आपण काय पाहिजे ती आज्ञा करा; ती मान्य करण्यास मी सिद्ध आहें." अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून इंद्र म्हणाला, "निवातकवच नांवाचे दैत्य माझे अतिशय वैरी आहेत, आणि ते मला अजिंक्य आहेत. तेव्हां त्यांचा तूं वध केलास म्हणजे मला गुरुदक्षिणा दिल्यासारखें होईल; आणि एवढ्याचकरितां तुला हीं दिव्य शस्त्रास्त्रें आम्हीं दिलीं आहेत." याप्रमाणें देवराजाची आज्ञा होतांच अर्जुन इंद्राच्या रथांत बसला, आणि निवातकवच दैत्यांवर चालून गेला. तेथें त्यानें त्यांच्याशीं नानाप्रकारें युद्ध करून त्यांचा वध केला, आणि अशा प्रकारें त्यांचा मागमूसही नाहींसा करून इंद्रास सुखी केलें.

(भा. वन. अ. १६८–१७२.)

तरी काय मी भस्मासुर ।

(अ. २ ओं. ३८)

कैलासीं असतां महेश । प्रदोषकाळीं एकदां ॥ ४ ॥ भस्म स्वकरीं घेऊन । आंगीं चर्ची उमारमण । तंव एक खडा लागला तो शिवें जाण । भूमीवर ठेविला

॥५॥ नवल शिवाचें चरित्र । तेथेंचि उत्पन्न झाला असुर । नाम ठेविलें भस्मासुर । उमा सदा कर जोडुनी ॥६॥ म्हणे वृषभध्वजा सदाशिवा । मज कांहीं सांगिजे सेवा । शंभु म्हणे मज नित्य येधवां । चिताभस्म आणोनि देईंजे ॥७॥ नित्य नूतन आणीं भस्म । हींच सेवा करीं उत्तम । ऐसी आज्ञा होतां परम । भस्मासुर संतोषला ॥८॥ कर्मभूमीस, नित्य येवोन । वसुंधरा शोधी संपूर्ण । जो शिवभक्त परायण । लिंगार्चन घडलें ज्यासी ॥९॥ शिवरात्री सोमवार प्रदोष । सदा ऐके शिवकीर्तन सुरस । त्याचेंच भस्म भवानीश । अंगिकारी आदरें ॥ ११० ॥ ऐसें नित्य आणितां चिताभस्म । असुर मातला मदें परम । गोब्राह्मण देखे मनुष्य उत्तम । म्हणे संहारूनिया टाकूं हे ॥१२०॥ हे संहारूनियां सकळ । असुरराज्य करावें सबळ । जाऊनियां निर्जरमंडळ । शक्र कमलोद्भव जिंकावे ॥२१॥ विष्णु आणि धूर्जटी । हेही संहारावे शेवटीं । त्रिभुवन जिंकिल्या पाठीं । मीच इंद्र होईन ॥२२॥ ऐसी मनीं बांधोनि गांठी । कैलासा गेला तो कपटी । म्हणे ऐकतोसी धूर्जटी । भस्म सृष्टीं न मिळे कोठें ॥२३॥ चार लक्ष मनुष्य योनी पाहे । नित्य सवालक्ष घडामोड होय । शोधिली सर्व अवनी हे । परी भस्म शुद्ध न मिळेची ॥२४॥ ऐसी कपटभक्ती दावी परम । म्हणे माझा टळतो नित्यनेम । तुज अर्पावें चिताभस्म । तरी एक वर्म सुगम असे ॥२५॥ म्हणे हरा पंचवदना । विरूपाक्षा त्रिपुरच्छेदना । उमावल्लभा नागभूषणा । वरप्रदान दे मातें ॥२६॥ मज देई एक वर । ज्याच्या माथां ठेवीन कर । तो भस्म व्हावा निर्धार । कार्य फार साधे येणें ॥२७॥ म्हणोनि लोटांगण घालित । इतकें माझें चाकरीं वृत्त । निःकपट शिव भोळानाथ । वर द्यावया सिद्ध झाला ॥ २८ ॥ मग बोले हिमनगराजकुमारी । हा नष्ट परम दुराचारी । यासी वर देतां धरित्री । भस्म करील निर्धारें ॥ २९ ॥ महाशब्द करावयाची हौस । तों पातला फाल्गुन मास । आधींच वाटपाड्या चोरास । निरोप दिधला भूभुजें ॥१३०॥ आधींच जारकर्मी रत । त्यासी प्रभुत्व दिधलें स्त्रीराज्यांत । कीं मद्यपीयासी दाविलें । सिंदीवन साक्षेपें ॥३१॥ मर्कटासी मद्यपान । त्यांत झालें वृश्चिकदंशन । त्याहीवरी भूत संचरलें दारुण । मग अन्योन्य वर्ते जेविं ॥३२॥ यालागीं हा तामसी असुर । यास न द्यावा कदापि वर । षडास्य गजास्य वीरभद्र । नंदिकेश्वर होंचि सांगे ॥३३॥ परम भोळा शंकर । म्हणे आमुचें लेंकरूं भस्मासुर । यास द्यावा अगत्य वर । तो अन्यत्र रहाटी न करीच॥३४॥ म्हणे बाळका तुज दिधला वर । ऐसें ऐकतांचि असुर । उडे नाचे आनंद थोर । त्रिभुवनामाजीं न समाये ॥ ३५ ॥ मृत्युलोकासी आला सत्वर । मग करीत चालला संहार । संत भक्त गोविप्र । शोधूनि भस्म करीतसे ॥ ३६ ॥ मस्तकीं हस्त ठेवितां तात्काळ । भस्म होय नलगे वेळ । ऋषिचक्र शोधूनि सकळ । भस्म करी एकदाची ॥ ३७ ॥ छपन्न देश शोधित । चमूसहित भूभुज समस्त । भस्म करी क्षणांत । थोर अनर्थ वोढवला ॥ ३८ ॥ कुटुंबासहित ब्राह्मण । गिरिविवरीं बैसती लपोन । पृथ्वी उद्वस संपूर्ण । बाहेर कोणी न फिरेची ॥ ३९ ॥ जैसा श्येन पक्षी अकस्मात । पक्षी धरोनि संहारित । तैसा अंतरिक्ष येवोनि त्वरित । मस्तकीं हस्त स्पर्श करी॥१४०॥ महायोद्धा रणपंडित । समरीं जिंकी कृतांत । परी भस्मासुरापुढें बलहत । कांहींच न चले युक्ती त्या ॥४१॥ जैसा पाखांडी खळ तत्वतां । तो नावरे बहुतां पंडितां । तैसा त्या असुरापुढें पाहतां । न चले युक्ती कवणाची ॥ ४२॥ असुर करितो नित्य संहार । शिवासी न कळे समाचार । भस्म नेऊनि दे सत्वर । महानम्र होय तेथें ॥ ४३ ॥ सर्वांचि मृत्युलोका । मनीं धरिला ऐसा आवांका । त्रिदशांसहित शचीनायका । भस्म करावें यावरी ॥ ४४ ॥ मग कमलोद्भव कमलावर । शेवटीं भस्म करावा गंगाधर । उमा त्रिभुवनांत सुंदर । हिरोनि घ्यावी बुद्धाची ॥४५॥ पृथ्वी पडली उद्वस । मिळाल्या प्रजा ऋषी आसमास । सर्वांचें भय पावलें मानस । पुरुहुतास शरण आले॥४६॥ मग मघवा सकळांसहित । पद्मजाप्रती गान्हाणें सांगत । तो म्हणे क्षीराब्धिजामात । त्यास सांगूं चला आतां ॥ ४७ ॥ अक्षजनाम इंद्रियज्ञान । तें ज्यानें केलें आधीं दमन । म्हणोनि अधोक्षज नाम त्यालागून । अतींद्रिय द्रष्टा तो ॥ ४८ ॥ ऐसा जो अधोक्षज । जवळी केला वैकुंठराज । गान्हाणें सांगती प्रजा द्विज । भस्मासुराचें समस्त ॥ ४९ ॥ मग समस्तांसहित नारायण । शिवाजवळी सांगे वर्तमान । भस्मासुरें जाळून । भस्म केलें सर्वही ॥ १५० ॥

उरलों आम्ही समस्त । इतुक्याचाही करील अंत । सदाशिवा तुझाही प्रांत । बरा न दिसे आम्हांतें ॥ ५१ ॥ हैमवती करीं जतन । ऐकोनि हांसला भाललोचन । म्हणे भस्मासुरास मरण । जवळी आलें यावरी ॥ ५२ ॥ तुम्हीं जावें स्वस्थाना सत्वर । ऐसें बोले जों कर्पूर-गौर । तों अकस्मात आला असुर । भस्म घेऊन तेधवां ॥ ५३ ॥ आपुलें गान्हाणें आणिलें येथ । मि-ळाले ते देखिले समस्त । असुर मान तुकावित । सर-ड्याऐसी तयांवरी ॥ ५४ ॥ म्हणे जे जे आले येथ । त्यां भस्म करीन समस्त । मग क्रोधें बोले उमानाथ । भस्मासुरासी तेधवां ॥ ५५ ॥ अरे तूं अधम असुर । केला पृथ्वीचा संहार । तुज आम्हीं दीधला वर । परिणाम त्याचा बरा केला ॥ ५६ ॥ असुर क्रोधें बोले ते समयीं । तुझी सुंदर दारा मज देईं । नातरी तव मस्तकीं लवलाहीं । हस्त आतांचि ठेवितों ॥ ५७ ॥ भवानी उठोन गेली सदनांत । असुर ग्रीवा तुका-वित । शिवाच्या माथां ठेवोनि हस्त । तुज नेईन क्षणार्धें ॥५८॥ शिवमस्तकीं ठेवावया कर । वेगी धाविन्नला भस्मासुर । प्रजा आणि ऋषीश्वर । पळूं लागले दशदिशा ॥५९॥ जो भक्तजनभवभंग । माया-लाघवी उमारंग । पळता झाला सवेग । घोरांदर वन घेतलें ॥१६०॥ पाठीं लागला भस्मासुर । म्हणे जो-गड्या उभा धरीं धीर । आजि तुझा करीन संहार । रक्षा लावीन आंगासी ॥६१॥ वेदशास्त्रां न कळे पार । मायाचक्रचालक अगोचर । त्यास पामर भस्मासुर । धरीन म्हणे निजबळें ॥६२॥ जो ब्रह्मादिक देवांचें ध्यान । सनकादिकांचें देवतार्चन । त्यास भस्मासुर आपण । धरीन म्हणे पुरुषार्थें ॥ ६३ ॥ त्यास वाटे धरीन मी आतां । दिसे जवळी परी नाटोपे सर्वथा । ऐसा कोटि वर्षें धांवतां । नळगे हाता सर्वेश्वर ॥ ६४ ॥ उणे पुरे शब्द बोलत । शब्दा नातुडे गिरिजाकांत । तर्क कुतर्क करितां बहुत । हाक फोडितां नातुडे ॥६५॥ वेदशास्त्रांचा तर्क चांचरे । घोकितां शास्त्रज्ञ झाले म्हातारे । सकळ कळा विद्या घेतां एकसरें । मदनांतक नाटोपे ॥६६॥ जे प्रेमळ शुद्ध भाविक । त्यांचा विकला कैलासनायक । उमासहित त्यांचे घरीं देख । वास करी सर्वदां ॥ ६७ ॥ तप बळ विद्या धन । या बळें धरूं म्हणती ते मूर्ख पूर्ण । कल्पकोटी जन्ममरण ।

फिरतां गणित न होय ॥ ६८ ॥ असो अहंकारें भस्मा-सुर । धांवतां नाटोपे शंकर । इकडे भवानी इंदिरावर । बंधु आपुला स्तवी तेव्हां ॥ ६९ ॥ म्हणे कमलोद्भव-जनका कमलनयना । कमलनाभा मुरमर्दना । कमलधारका कमलशयना । कमलाभरणा कमला-प्रिया ॥ १७० ॥ जगद्वंद्या जगव्यापका । जनजराजन्ममोचका । जनार्दना जगरक्षका । जग-दोद्धारा जळाब्धिशयना ॥ ७१ ॥ ऐसें ऐकतां माधव । मोहिनीरूप धरूनि अभिनव । शिवमनरंजन केशव । आडवा आला असुरातें ॥ ७२ ॥ शिवन्यग्रोध होऊनि देख । दुरून पाहता झाला कौतुक । मोहिनी देखतां असुर निःशंक । भुलोनि गेला तेधवां ॥ ७३ ॥ वि-मानीं पाहती समस्त देव । म्हणती हें कैंचें रूप अभि-नव । अष्टनायिकांचें वैभव । चरणांगुष्टीं न तुळेचीं ॥७४॥ नृत्य करीत मोहिनी । असुर तन्मय झाला देखोनि । म्हणे ललने तुजवरूनी । कमळा अपर्णा ओंवाळिजे ७५ तुझें देखतां वदन । वाटे ओंवाळूनि सांडावा प्राण । तुवां नयनकटाक्षबाणेंकरून । मनमृग माझा विंधि-ला ॥ ७६ ॥ तुझें पदकमळ जेथें उमटलें । तेथें सुवास घ्यावया वसंत लोळे । तुवां पस-रोनि श्रृंगारजाळें । आकळिलें चित्तमीना ॥ ७७ ॥ मज माळ घालीं सत्वर । तुझें दास्य करीन निरंतर । मायावेषधारी मुरहर । हास्यवदनें बोलतसे ॥ ७८ ॥ म्हणे मी तुज वरीन त्वरित । पैल तो न्यग्रोध तरु दिसत । माझें त्यांत आहे आराध्य दैवत । नवस तेथें केला म्यां ॥७९॥ लग्नाआधीं पतीसहित । तेथें करावें गायन नृत्य । परी मी जेथें ठेवीन हस्त । तुवां तेथेंच ठेवावा ॥ १८० ॥ मी जे दावीन हावभाव । तूंही तैसेच दावीं सर्व । तेथ अणुमात्र उणें पडतां देव । क्षोभेल मग तुजवरी ॥ ८१ ॥ महा खडतर माझें दैवत । सकळ ब्रह्मांड जाळील क्ष-णांत । असुर तियेसी अवश्य म्हणत । सांगसी तैसा वर्तेन मी ॥८२॥ ऐसा भुलवून तयासी । आणिला तो वटच्छायेसी । मग नमूनि देवतासी । आरंभी नृत्य मोहिनी ॥ ८३ ॥ मोहिनी नृत्य करित । अष्टनायिका तटस्थ पहात । किन्नर गंधर्व तेथें । गायन ऐकतां भुलले ८४ देव सर्व षट्पद होउनी । सुवासा तिच्या वेधुनी । गुप्तरूपें गुंजारव करिती वनीं । परी ते कामिनी कोणा

नेणवे ॥ ८५ ॥ तिचें सुस्वर ऐकतां गायन । विधिकुरंग गेला भुलोन । कुंभीनी सोडून करावया श्रवण । कद्रुतनय येऊं पाहे ॥८६॥ मोहिनी जेथें ठेवी हस्त । असुरही तैसेंचि करित । आपुले मस्तकीं ठेवित आरमकर मोहिनी ॥ ८७ ॥ मग असुरेंही आपुले शिरीं हात । ठेवितां भस्म झाला तेथ । मोहिनीरूप त्यागोनि भगवंत । चतुर्भुज जाहला ॥८८॥ वटरूप सांडोनि देख । प्रगट झाला तेथें मदनांतक । हरिहर भेटले झाले एक । देव वर्षती सुमनमाळा ॥ ८९ ॥

मृत गुरुपुत्र आणिला ।

(अ. ३ ओंवी १६३.)

भगवान श्रीकृष्ण आणि बलराम ह्यांनीं गोकुलांत अनेक बाललीला करून, पुष्कळ दुष्ट राक्षसांचा संहार केला; आणि त्या योगें थोडासा भूभार उतरिला. पुढें, धनुर्यागाचें मिष करून त्यांचा वध करण्याकरितां कंसानें त्यांना अक्रूराकरवीं मथुरेस बोलावून आणिलें. तेथें त्यांचा नाश करण्याकरितां त्यानें आपल्याकडून कडेकोट बंदोबस्त केला होता; परंतु सर्वच परिणाम विपरीत होऊन स्वतः कंसाला श्रीकृष्णाच्या हातून मुक्ति मिळाली । नंतर राम-कृष्णांचें उपनयन झाल्यावर ते अवंति नगरांत सांदीपनि नामक ब्राह्मणाजवळ अध्ययन करण्यास राहिले. तेथें त्यांचें अध्ययन पूर्ण झाल्यावर अपेक्षित गुरुदक्षिणा मागावी म्हणून सांदीपनीची त्यांनीं प्रार्थना केली. सांदिपनि ब्राह्मणानें त्या रामकृष्णांचा अद्भुत महिमा व अमानुष बुद्धि मनांत आणिली, आपल्या पत्नीची सल्ला घेतली, आणि प्रभासक्षेत्रीं समुद्रामध्यें बुडालेल्या पुत्रास आणून यावें ही रामकृष्णांपाशीं गुरुदक्षिणा मागितली ! नंतर ते अतुलपराक्रमी रामकृष्ण 'बरें आहे' असें म्हणून रथारूढ झाले, व प्रभासक्षेत्रीं जाऊन समुद्राच्या कांठीं क्षणभर बसले. इतक्यांत, ते परमेश्वर आहेत, असें जाणून मनुष्यरूपानें समुद्र त्यांपुढें प्रकट झाला, व त्यानें अर्घ्यपाद्यादिकांनीं त्या जगद्गुरूंची पूजा केली। नंतर भगवान श्रीकृष्णानें समुद्रास म्हटलें कीं, "बा समुद्रा, तूं आपल्या मोठ्या लाटेसरसा आमचा गुरुपुत्र बुडविला आहेस, तो लवकर आणून दे." त्यावेळीं समुद्रानें उत्तर दिलें, 'हे प्रभो, तो गुरुपुत्र मीं कांहीं बुडविला नाहीं. माझ्या उदकांत शंखाचें रूप घेऊन राहणारा एक मोठा असुर आहे, त्यानें तो नेला आहे.' तेव्हां भगवान श्रीकृष्णानें लागलीच जलांत प्रवेश करून त्या असुराचा वध केला; व त्याचें उदर फोडून आंत पाहिलें, परंतु गुरुपुत्र त्यास आढळला नाहीं ! नंतर त्या असुराच्या देहापासून सिद्ध केलेला पांचजन्य नामक शंख घेऊन श्रीकृष्ण पुनः रथारूढ झाला, व बलरामासह यमाच्या संयमनी नामक नगरींत गेला. यमपुरीच्या समीप जातांच त्यानें पांचजन्याचा शब्द करून यमास सूचना दिली, तेव्हां सर्व प्रजेला दंड करणाऱ्या त्या यमानें मोठ्या लगबगीनें सामोरे येऊन भगवंतास भक्तिपुरःसर पूजा अर्पण केली. नंतर यमधर्मानें हात जोडून श्रीकृष्णास म्हटलें, "हे सर्वांतरसाक्षी भगवंता, तूं केवळ लीलेनें हें नररूप धारण करून ह्या ठिकाणीं प्राप्त झाला आहेस । वस्तुतः तूं अखिल जगाचा अधिपति आहेस । तुझी कोणती आज्ञा आहे ती सांग. "

भगवान श्रीकृष्ण म्हणालाः—यमा, तुझ्या दूतांनीं सांदीपनि गुरूचा पुत्र येथें आणिला आहे, त्यास माझ्या स्वाधीन कर. बाबारे, त्यास येथें आणण्यांत तुझी किंवा तुझ्या दूतांची कांहीं चूक झाली आहे असें नाहीं; केवळ तो आपल्या कर्मानुसार येथें आला आहे. परंतु आतां माझ्या आज्ञेवरून त्यास तूं सोड. माझ्या आज्ञेमुळें तुला तसें करण्यापासून कांहींएक दोष लागणार नाहीं. ही श्रीकृष्णाची आज्ञा श्रवण करून यमधर्मानें लागलाच गुरुपुत्र त्याच्या स्वाधीन केला; आणि नंतर ते रामकृष्ण त्या पुत्रासमवेत तात्काळ सांदीपनीकडे आले, व त्यांनीं तो पुत्र त्यास अर्पण केला.

भागवत, दशमस्कंध, अ. ४५.

---

१ अ० ११ ओं. १०५ मध्यें, 'अर्जुनी वैरियाचिया कलेवरा । विसंवसीना ॥' असा जो उल्लेख आहे, तो ह्या असुराच्या देहापासून सिद्ध केलेला जो पांचजन्य शंख श्रीकृष्णांच्या हातांत असे, त्याला उद्देशून आहे.

....श्रीशंभूची प्रसन्नता । तया उपमन्यूचिया आर्ता । काय क्षीराब्धि दूधभाता । देइजेचिना ॥

(अ. ५ ओंवी ११.)

उपमन्यु हा वसिष्ठकुळोत्पन्न व्याघ्रपाद नामक ऋषीच्या दोन पुत्रांतील ज्येष्ठ. धौम्य मुनीचा ज्येष्ठ भ्राता, हा बाळ असतां, आपल्या भ्रात्यासहवर्तमान प्रायः स्वगृहींच क्रीडा करीत असे. एकदां बंधूसहित दुसऱ्या एका ऋषीच्या आश्रमांतील मुलांसमागमें क्रीडा करीत असतां तेथें यानें धेनूस दोहन करितांना पाहिलें, व क्षीर अवलोकन करून, तेथील मुलांच्या मातेनें आपल्या मुलांस तें दिलें त्यांत यास व याच्या भ्रात्यासही दिलें. तें भक्षण केल्यावर हा स्वगृहीं आला, आणि मातेपाशीं तसेंच क्षीर मागूं लागला. तेव्हां याच्या मातेनें आपल्या नित्याच्या क्रमाप्रमाणें उदकांत पिष्ट कालवून यापुढें ठेविलें असतां, हें दुग्ध मला नको, तर, काल जसें मी अमुक आश्रमीं भक्षण केलें तसें दे, असें म्हणूं लागला. तें याचें भाषण ऐकून माता खिन्न होऊन यास बोलली कीं, तसें दूध मिळण्याजोगें तुमचें सुकृत नाहीं; कारण पूर्वजन्मीं तुम्हांस ईश्वराराधन घडलें नाहीं. त्यावरून त्यानें ईश्वराराधन करून आकल्प आयुष्य व क्षीरसागराचें आधिपत्य, अशीं संपादन केलीं. याची गणना शैवांत असून, कृष्णानेंही यापासून शैवी दीक्षा घेतली होती.

(भारतवर्षीय प्रा. ऐ. कोश.)

....वोढविली वक्षस्थलाची वाखती । चरणरजां ॥

(अ. ९ ओं. ४८०)

एकदा सरस्वती नदीचे कांठीं महान महान ऋषि सत्र करीत असतां ब्रह्मा, विष्णु व शंकर या त्रिवर्गापैकीं सत्वगुणप्रधान मूर्ति कोणती याबद्दल त्यांच्यामध्यें भवति न भवति झाली, परंतु कांहींच निर्णय होईना. तेव्हां ब्रह्मपुत्र भृगु ह्यास त्या सर्व ऋषींनीं परीक्षेकरितां या त्रिवर्गाकडे पाठविलें. भृगु प्रथमतः ब्रह्मलोकीं गेला. तेथें ह्याचा पिता जो ब्रह्मदेव त्यास नमस्कार न करितां त्याचे समोर उभा राहिला; त्या वेळीं, आपल्या पुत्रानें आपला अपमान केला याबद्दल ब्रह्मदेवास फार वाईट वाटलें; परंतु कांहीं वेळानें त्याचा राग शांत झाला व त्यानें भृगूला क्षमा केली. भृगु ऋषीनें ब्रह्मदेवाच्या गुणाची परीक्षा करून कैलासास शंकराची भेट घेण्यासाठीं गमन केलें. तेथें जातांच भृगु ऋषीस भेटण्यास शंकर त्याला सामोरे आले; तेव्हां भृगु म्हणाला कीं, "शंकरा, तूं स्मशानांत वास करणारा, गळ्यांत नरमुंडमाळा व सर्प धारण करणारा, सर्वांगास चिताभस्म लेपन करणारा असा अमंगल आहेस, तरं तूं मला स्पर्श करूं नको." असें भृगूचें भाषण ऐकून शंकरांस फारच राग येऊन त्याचे डोळे आरक्त झाले, व क्रोधानें आपला त्रिशूळ हातांत घेऊन ते भृगु ऋषीस मारण्याकरितां त्याचे अंगावर धांवले, परंतु पार्वतीनें त्यांचें सांत्वन करून मागें परतविलें. नंतर भृगु ऋषि विष्णुलोकीं गेले. तेथें विष्णु लक्ष्मीचे मांडीवर शयन करीत आहेत असें त्यांच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें. मग त्या मुनिश्रेष्ठांनीं विष्णूचे वक्षस्थलावर जोरानें लाथ मारिली, तेव्हां श्रीविष्णु भगवान जागे होऊन पाहतात तों अग्रभागीं भृगु ऋषि आहेत । हें पाहतांच ते मंचकावरून उठले आणि म्हणाले, "ब्रह्मन्, आपला मजकडून फार अपमान झाला म्हणून मला क्षमा असावी" असें बोलून त्यांनीं त्या मुनींची सेवा करण्यास सुरवात केली; तेव्हां भृगु ऋषींनीं, विष्णूस आपण लाथ मारली याबद्दल बिलकूल राग न येतां तो माझी सेवा मनोभावें करीत आहे, तर सत्त्वगुण याचे ठायीं श्रेष्ठ आहे, अशी परीक्षा केली.

(भागवत दशमस्कंध अ. ८९.)

वैकुंठपीठनायकें । रुसला ध्रुव कवतिकें । बुझाविला देऊनि भातुकें । ध्रुवपदाचें ॥

(अ. १० ओं. १८.)

ध्रुव हा सूर्यवंशीय उत्तानपाद राजाच्या पट्टराणीचा पण नावडतीचा पुत्र, एकदा, पित्याच्या मांडीवर बसावें या हेतूनें आला असतां त्या राजानें आपल्या पुत्रास मांडीवर बसूं दिलें नाहीं. हें पाहून त्याची आवडती बायको त्या मुलास नवऱ्यासमक्ष पुष्कळ दुरुत्तें बोलली आणि म्हणाली, "बाळा, तूं राजांकावर बसण्यास योग्य नाहींस. जर तूं

मांडीवर बसण्याचें इच्छीत असशील, तर घोर अरण्यांत जाऊन ईश्वराची प्रार्थना कर, आणि माझ्या उदरीं जन्म घेण्याचें मागून घे, म्हणजे तुला मांडीवर बसावयास मिळेल." हें सापत्न मातेचें भाषण एकून तो मुलगा रडत रडत आपल्या आईकडे गेला, आणि त्यानें झालेली सर्व हकीकत तिला सांगितली. तेव्हां तिलाही फार वाईट वाटलें व ती म्हणाली, "बाळा, तुझ्या सापत्न मातेनें सांगितल्याप्रमाणें तूं ईश्वरप्राप्ति करून घे, म्हणजे सुखी होशील."

नंतर ध्रुवानें आपल्या मातेस साष्टांग नमस्कार करून तो वनांत निघून गेला. तो अरण्यांत कांहीं अंतरावर गेल्यावर त्याची व नारदाची भेट झाली. त्यानें नारद ऋषींस परमेश्वरप्राप्ति कशी व कोठें जाऊन तपश्चर्या केली असता होईल म्हणून विचारलें; नारदांनीं त्या मुलाचें वय लहान असून अशा अवस्थेंत इतका विरक्त कां झाला याचें कारण त्यास विचारलें, त्यावरून त्या मुलानें घरीं घडलेली सर्व हकीगत नारदांस सांगितली. तेव्हां नारद त्या मुलास म्हणाले, "मुला, अशा अज्ञान स्थितींत तुला ईश्वरप्राप्ति होणें कठीण, तरी तूं मानापमानाचा विचार न करितां घरीं सुखानें जा." त्या वेळीं ध्रुव म्हणाला, "हे मुने, आपण सांगतां ही गोष्ट खरी; परंतु ईश्वराची प्राप्ति झाल्यावांचून मागें परत जाणें मला बरें वाटत नाहीं, तरी मला आपला उपदेश पाहिजे." नारदांनीं त्या मुलाचा ईश्वरप्राप्ति करून घेण्याचा पक्का निश्चय जाणून त्यास **ॐ नमो भगवते वासुदेवाय** हा मंत्र शिकवून, मधुवनांत जाऊन ईश्वराची निस्सीम आराधना कर असें सांगितलें. त्याप्रमाणें ध्रुवानें मधुवनांत जाऊन अन्न ग्रहण न करितां आत्मा ब्रह्मांडीं नेऊन ईश्वराची आराधना चालविली. ध्रुवाची ही कडकडीत आराधना पाहून आपलें पद हा हिसकावून घेईल या भीतीनें सर्व देव भगवान श्रीविष्णूला शरण गेले. तेव्हां भगवंतांनीं, हा माझा पूर्ण भक्त आहे, त्याला मी मधुवनांत जाऊन दर्शन देतों व तुमचें दुःख निवारण करतों, असें सांगितलें. नंतर, ध्रुव दोन्ही डोळे झांकून श्रीविष्णूची मूर्ति ध्यानांत आणून स्तवन करीत होता, इतक्यांत श्रीविष्णूंनीं तेथें येऊन त्याच्या ध्यानांतील आपलें रूप एकदम नाहींसें केलें. म्हणून त्यानें डोळे उघडून पाहिलें, तों आपण ज्या मूर्तीचें रूप मनांत आणिलें होतें ती साक्षात् आपलेपुढें उभी आहे असें त्याला दिसलें. ती मूर्ति पाहतांच तो ईश्वरचरणीं गडबडां लोळूं लागला व अज्ञान असल्यामुळें स्तुति कशी करावी हें त्यास सुचेना. तेव्हां ईश्वरानें आपला शंख त्याचे गालास लावतांच त्याला पूर्ण ज्ञान झालें, व तो एकदम त्याची स्तुति करूं लागला. तेव्हां परमेश्वरांनीं प्रसन्न होऊन त्यास सांगितलें कीं, आजपर्यंत जें मीं कोणास दिलें नाहीं तें मी तुला देतों; परंतु तूं आतां आपले घरीं जा, आणि तुझा पिता तुला राज्यावर बसवून तपास जाईल तें तूं छत्तीस हजार वर्षें कर." असें म्हणून ते अंतर्धान पावले. ध्रुव नंतर घराकडे परतला, परंतु त्यास थोडासा पश्चात्ताप झाला, तो कां म्हणाल तर, ईश्वरप्रार्थना करून मुक्ति मिळवून घ्यावयाची तें कांहीं वेळेवर सुचलें नाहीं म्हणून त्यास वाईट वाटलें. तो जेव्हां रानांत निघून गेला, तेव्हां ती बातमी नारदांनीं त्याचे पित्यास सांगितली. त्या वेळीं उत्तानपाद राजास आपल्या कृतकर्मांचा व आपल्या समक्ष आपल्या बायकोनें ध्रुवाचा उपमर्द केला याबद्दल फार पश्चात्ताप झाला. पुढें, आपला मुलगा पुनः घरीं येत आहे अशी कोणी बातमी दिली ती राजास खोटी वाटली. परंतु मुलगा पाहिल्यावर त्या सर्वांस फार आनंद झाला, व राजानें ध्रुवास राज्याभिषेक करून आपण वनांत तपश्चर्येकरितां निघून गेला, पुढें ध्रुवानेंही भगवंताच्या आज्ञेप्रमाणें राज्य करून अढळपदीं गमन केलें. तो ध्रुवाचा तारा अद्याप आकाशांत दृष्टीस पडतो.

(भाग. चतु. अ. ८–१२)

एकाचे गर्भवासही साहिले।

(अ. ११ ओं. ३५).

सांगेन साक्ष आतां तुज॥ अंबरीष म्हणिजे द्विज॥ एकादशी व्रताचिये काज ॥ विष्णूसी अवतार करविले ॥ ५५ ॥ अवतार व्हावया कारण ॥ सांगेन तुजला विस्तारून ॥ मन करोनि सावधान ॥ एकचित्तें परिसेसा ॥ ५६ ॥ द्विज करी एकादशी व्रत ॥ पूजा करी अभ्यागत ॥ निश्चयो करी दृढ चित्त ॥ हरिचिंतन सार्वकाळ ॥ ५७ ॥ असो त्याचिया व्रतासी ॥ भंग करावया आला ऋषी ॥ अतिथी होऊनी द्वेषीं ॥

पावला मुनी दुर्वास ॥ ५८ ॥ ते दिवशीं साधनद्वादशी घडी एक ॥ आला अतिथी कारणिक ॥ अंबरीषास पडला धाक ॥ केवीं घडे म्हणोनियां ॥ ५९ ॥ ऋषी आले देखोनी ॥ अंबरीषानें अभिवंदोनी ॥ अर्घ्यपाद्य देवोनी ॥ पूजा केली उपचारें ॥ ६० ॥ विनवीतसे ऋषेश्वरासी ॥ शीघ्र जावें स्नानासी ॥ साधन आहे घटिका द्वादशी ॥ यावें अनुष्टान सारोनियां ॥ ६१ ॥ ऋषी जाऊनी नदीसी ॥ अनुष्टान करिती विधीसी ॥ विलंब लागतां तयासी ॥ आली साधनघटिका ॥ ६२ ॥ व्रतभंग होईल म्हणोनी ॥ पारणें केलें तीर्थ घेउनी ॥ नानाप्रकार पक्वान्नीं ॥ पाक केला ऋषीतें ॥ ६३ ॥ तंव आले दुर्वास देखा ॥ पाहुनी अंबरीषाच्या मुखा ॥ म्हणे भोजन केलेंसि कां ॥ अतिथिहीण दुरात्मया ॥ ६४ ॥ शाप देतां ऋषेश्वर ॥ द्विजें स्मरला शार्ङ्गधर ॥ करावया भक्ताचा कैवार ॥ टाकून आला वैकुंठा ॥ ६५ ॥ भक्तवत्सल नारायण ॥ शरणागताचें रक्षण ॥ बिरुद बोलती पुराणें जाण ॥ धांवे धेनु वत्सासि जैसी ॥ ६६ ॥ शापिलें ऋषीनें द्विजासी ॥ जन्मावें गा अखिल योनींसी ॥ तंव पावला हृषीकेशी ॥ येउनी जवळी उभा ठेला ॥ ६७ ॥ मिथ्या नव्हे ऋषींचें वचन ॥ द्विजें धरिले श्रीविष्णूचे चरण ॥ भक्तवत्सल ब्रीद जाण ॥ तया महाविष्णूचें ॥ ६८ ॥ विष्णु म्हणे दुर्वासासी ॥ तुवां शापिलें अंबरीषासी ॥ स्वाधीन आपुल्या दासासी ॥ शाप आम्हांसी तुम्हीं द्यावा ॥ ६९ ॥ दुर्वास ज्ञानी ऋषेश्वर ॥ केवळ ईश्वरअवतार ॥ फेडावया भूमिभार ॥ कारण असे पुढें म्हणतसे ॥ ७० ॥ जाणोनि ज्ञानीशिरोमणी ॥ म्हणे तप करितां युगें क्षोणीं ॥ भेटी नव्हे हरीचरणीं ॥ भूमीवरी दुर्लभ ॥ ७१ ॥ शापसंबंधें अवतरोनी ॥ येईल लक्ष्मी घेऊनी ॥ तारावयालागोनी ॥ भक्तजनां समस्तां ॥ ७२ ॥ परोपकारसंबंधेंसी ॥ शाप द्यावा विष्णूसी ॥ भूमिभार फेडावयासी ॥ कारण असे म्हणोनियां ॥ ७३ ॥ ऐसें विचारोनी मानसीं ॥ दुर्वास म्हणे विष्णूसी ॥ अवतरोनी भूमीसी ॥ नानास्थानीं जन्मावें ॥ ७३ ॥ प्रसिद्ध होसी वेळ दहा ॥ उपर अवतार पूर्ण पहा ॥ सहज तूं विश्वात्मा महा ॥ स्थूळसूक्ष्मीं वससी तूं ॥ ७५ ॥ ऐसा कार्यकारण शाप ॥ अंगीकारी जगाचा बाप ॥ दुष्टावरी असे कोप ॥ सृष्टिप्रतिपाळ करावया ॥ ७६ ॥ ऐसे दाहा अवतार झाले ॥......

अपराधिया शिशुपाळा ! आपणपें ठावो दिधला ॥

(ज. ११ ओं. १०२.)

धर्मराजानें इंद्रप्रस्थीं राजसूय यज्ञ आरंभिला असतां, त्या ठिकाणीं देशोदेशीचे राजे जमले होते, त्यांत शिशुपालही होता. त्या वेळीं, अग्रपूजा कोणास द्यावी, याविषयीं वादविवाद होऊन भीष्मांनुमतें कृष्णास द्यावी असें ठरलें, म्हणून धर्मराजा कृष्णाची पूजा करूं लागला. हें शिशुपालास सहन न होऊन तो भीष्माची व कृष्णाची निंदा करूं लागला; त्याचें कोणी ऐकेना. परंतु हें पाहून तो उभा राहून म्हणाला, "येथें देवर्षि, राजर्षि, ब्रह्मर्षि असे मोठमोठे असतां या गोपपुत्राची पूजा येथें होत आहे हें ठीक नव्हे," इतकें बोलून तो भीष्मास अनेक दुर्वाक्यें बोलूं लागला व शेवटीं हें प्रकरण हातघाईवर आलें. तेव्हां भीमास अनिवार राग येऊन तो शिशुपालावर धावला असतां त्यास भीष्मांनीं अडथळा केला; व भीमास शिशुपालाची मूळकथा सांगितली, म्हणून भीम खालीं बसला.

तेव्हां शिशुपाल म्हणाला:--" भीष्मा, भीमास कां बसविलें त्याला मजबरोबर युद्ध करूं दे ! मी त्याचा आतां पराभव करून त्याला ठार मारून टाकतों !" असें बोलून तो आणखी भीष्मास म्हणाला, "मूर्खा, या ठिकाणीं मोठमोठे ब्रह्मर्षि वगैरे असतां या गवळ्याच्या पोराची पूजा आरंभिली आहे हें मला बरोबर दिसत नाहीं. जो याची पूजा करील, त्याचा मी वध करीन; व जे कोणी मजबरोबर युद्ध करण्यास येतील त्यांचाही वध करीन आणि कृष्णाचाही वध करण्यास मागेंपुढें पहाणार नाहीं. शिशुपालाचें शेवटचें वाक्य संपल्यावर कृष्ण मृदु व शांत वाणीनें म्हणाले, "अहो, हा माझ्या पितृभगिनीचा मुलगा आहे. यानें माझे पुष्कळ अन्याय केले आहेत; द्वारकापुरी दग्ध केली; भोजराजास रैवतक पर्वतावरून बांधून नेलें, वसुदेवाच्या यज्ञांतील अश्व मारून टाकला, परंतु मी पितृभगिनीस आश्वासन दिल्यामुळें त्याला सर्व अपराधांची क्षमा केली, परंतु हा अपमान मला सहन होणार नाहीं. आज याचे शंभर अपराध पुरे झाले." इतकें बोलून श्रीकृष्णांनीं शिशुपालावर आपलें दिव्य

चक्र सोडून त्याचें मस्तक धडापासून वेगळें केलें व त्याचा उद्धार केला. कारण, त्याची विरोधभक्ति पूर्ण होती; आणि म्हणूनच त्याला सायुज्यमुक्ति दिली.

पुत्र आळवितां अजामिळा । आपणपें देसी ॥

(अ. ११ ओं. १०४.)

कान्यकुब्ज देशांत पराक्षीरत व अत्यंत दुराचारी असा एक अजामिल नांवाचा ब्राह्मण राहत असे. तो चोरी वगैरे नीच कर्में करून आपलें व आपल्या प्रियतमेच्या कुटुंबाचें पोषण करीत असे. त्याला त्याच्या बायकोपासून १० अपत्यें झालीं; त्यांत नारायण नांवाचा एक सर्वांत लहान मुलगा होता, त्यावर त्याची फारच प्रीति होती; इतकी कीं, एक क्षणभर सुद्धां त्याला त्यावांचून करमत नसे. पुढें त्याचा मृत्युसमय जवळ आला, व यमदूत येऊन त्याचे पंचप्राण हरण करूं लागले, तरी तो आपल्या मुलाला नारायण नामाचा उच्चार करून एकसारखा हांका मारीतच होता. हें पाहून साक्षात् विष्णु येऊन त्यानें त्या अजामिळाचा प्राण वांचविला, आणि ते त्याला वैकुंठलोकीं घेऊन गेले. सारांश, ईश्वरनामाचा महिमा फारच अगाध आहे. कारण, तो जरी फार नीच होता, तरी त्याच्या मुखांतून सतत नारायण नामाचा घोष होत होता, म्हणून तो तरला.

नहुषु स्वर्गाधिपति जाहला । परी राहाटीं भांबावला । तो भुजगत्व पावला ।

(अ. १८ ओंवी १४७९.)

इंद्रानें वृत्रासुराचा वध केला; परंतु त्याच्या वधानें ब्रह्महत्या त्यापुढें मूर्तिमंत येऊन उभी राहिली. तिच्या भयानें इंद्र मानस सरोवरीं जाऊन लपला, तेव्हां रिकामें पडलेलें इंद्रपद ऋषींनीं नहुष राजास दिलें. नहुष राजा मोठा विद्वान, सामर्थ्यवान, तपस्वी आणि योगी असल्यामुळें, स्वर्गाचें राज्य करण्याची त्याची योग्यता होती; परंतु संपत्तीच्या आणि ऐश्वर्याच्या मदानें त्याची बुद्धि भ्रष्ट झाली; आणि तो एके दिवशीं इंद्राणीस म्हणाला, " सांप्रत मी इंद्र आहें, त्या अर्थी तूं माझी सेवा करावीस, हें योग्य होय. " इंद्राणीनें ही सर्व हकीकत बृहस्पतीला कळविली, व पुढें काय करावें, असें त्यास विचारिलें. तेव्हां बृहस्पतीनें इंद्राणीस अशी युक्ति सांगितली कीं, " आजपर्यंत ज्या वाहनांत कोणीही बसला नाहीं अशा वाहनांत बसून तूं मजकडे ये, म्हणजे मी तुला वश होईन, असें तूं त्याला सांग. " त्याप्रमाणें इंद्राणीनें नहुषाला सांगितलें. तेव्हां नहुषानें त्या संबंधी पुष्कळ विचार केला, पण त्यास अपूर्व असें एकही वाहन आढळेना. शेवटीं, ब्राह्मणांना पालखी वहावयास लावून त्या पालखींत आजपर्यंत कोणीही बसला नाहीं, असा विचार करून, त्याच वाहनांत बसून आपण इंद्राणीकडे जावें, असा नहुष राजानें निश्चय केला. नंतर त्यानें पालखीस महान महान ऋषि लाविले; व त्यास तिकडे जाण्याची अतिशय उत्कंठा असल्यामुळें तो ब्राह्मणांस 'सर्प, सर्प,' (लवकर चला, लवकर चला,) असें वरचेवर म्हणून लत्ताप्रहार करूं लागला ! त्या वेळीं पालखीस लाविलेल्या ऋषींपैकीं अगस्त्य मुनींस त्याचा लत्ताप्रहर लागतांच त्यांस फार त्वेष आला; व त्यांनीं नहुष राजास ' सर्पच हो ' ! असा शाप दिला. त्यामुळें तो तत्काळ सर्प झाला; व हिमालयाच्या यामुनगिरि नामक शिखरावर पडला !

कां गौतमाचेनि मिषें । कळिकाळज्वरितोद्देशें । पाणिढाळु गिरीशें । गंगेचा केला ॥

(अ. १८ ओंवी १६८८.)

शिष्यांसह गुरुमूर्ती । आले नाशिक क्षेत्राप्रती । तीर्थमहिमा असे ख्याती । पुराणांत परियेसा ॥६०॥ तीर्थमहिमा सांगतां । विस्तार होईल बहु कथा । संक्षेपें सांगेन आतां । तें परियेसीं ॥ ६१ ॥ त्या गौतमीचा महिमा । सांगतां अपार आम्हां । बाहिरार्णव उदक नामा । ब्रह्मांडा व्यतिरिक्त ॥ ६२ ॥ जटामुकुटीं सर्वेश्वर । धरीतसे निरंतर । मिळोनि सकळ ऋषीश्वर । उपाय केला परियेसा ॥ ६३ ॥ ब्रह्मऋषि गौतम देखा। तपस्वी असे विशेषा । बीज पेरिलें वृत्ती ऐका । अनुष्ठानाजवळी ॥ ६४ ॥ पूर्वी ऋषी मुनी सकळी । नित्य पेरूनि पिकविती साळी । ऐसे त्यांचे मंत्र प्रबळी । महातपस्वी पुण्यपुरुष ॥ ६५ ॥ समस्त ऋषी मि-

कोनीं । विचार करिती आपुले मनीं । गौतमऋषी महाज्ञानी । मुख्य दास ईश्वराचा ॥ ६६ ॥ त्यासी घालितां सांकडें । गंगा आणील आमुचे चाडे । समस्तां आम्हां पुण्य घडे । गंगा आणूनी भूमंडळीं ॥ ६७ ॥ उर्ध्वरेत मुनीश्वरांसी । कोटि वर्षें तपस्व्यांसी । जे गति होय परियेसीं । ते गति गौतमीतीरस्थां ॥ ६८ ॥ याकारणें गौतमीसी । आणावें यत्नें भूमंडळासी । सांकडें घालावें गौतमासी । गंगा आणितां आम्हां लाभ॥६९॥ म्हणूनि रचिली माया एक । दूर्वेची गाय सवत्सक । करोनि पाठविली एक । गौतमव्रिहीभक्षणार्थ ॥ ७० ॥ ऋषि होता अनुष्टानीं । देखतां धेनु नयनीं । निवाराया तत्क्षणीं । दर्भ पवित्र सोडिलें ॥७१॥ तेंचि दुर्वार जाहलें शस्त्र । धेनूसी लागलें जैसें वज्रास्त्र । पंचत्व पावली त्वरित । घडली हत्या गौतमासी ॥ ७२ ॥ मिळोनि सकळ ऋषिजन । प्रायश्चित्त देती जाण । गंगा भूमंडळी आण । यावीण तुज नाहीं शुद्धी ॥७३॥ त्याकारणें गौतम ऋषी । तप केलें सहस्र वर्षीं । प्रसन्न झाला व्योमकेशी । वर माग म्हणतसे ॥ ७४ ॥ गौतम म्हणे सर्वेश्वरा । मज प्रसन्न झाला दातारा । उद्धरावया चराचरा । गंगा यावी भूमंडळीं ॥ ७५ ॥ गौतमाचे विनंतीसी । निरोप दिधला गंगेसी । घेवोनि आले भूमंडळासी । पापक्षालनार्थ मनुष्याचे ॥७६॥

श्रीगुरूचेनि नांवें माती । डोंगरीं
जयापासीं होती । तेणें कोळियें
त्रिजगतीं । येकवद केली ॥

(अ. १८ ओवी १७३०.)

भीष्मानें द्रोणाचार्यांस, धार्तराष्ट्र आणि पांडव इत्यादि मुलांस धनुर्वेद शिकविण्यासाठीं हस्तिनापुरीं आपणासमीप ठेवून घेतल्यावर, तीं मुलें त्यासमीप अभ्यास करूं लागलीं. हें वर्तमान देशोदेशीं कळून अनेक राजपुत्र तेथें येऊन द्रोणासमीप अस्त्रविद्येचा अभ्यास करूं लागले, असें ऐकून एकलव्य नांवाचा एक किरातपुत्रही तेथें आला आणि माझा अंगीकार करून विद्या पढवावी म्हणून आचार्यांस प्रार्थूं लागला. परंतु त्यांनीं त्याचा अंगीकार केला नाहीं. त्यावरून, यानें द्रोणाचार्यांच्या पादुका मागितल्या, त्या त्यांनीं यास विमुख लावूं नये म्हणून दिल्या असतां, हा त्या घेऊन स्वगृहीं आला; आणि भक्तिपुरःसर द्रोणाचार्यांची मृण्मय मूर्ति करून, व तीपुढें आणलेल्या पादुका ठेवून, त्यांची नियमपूर्वक नित्य पूजा करीत होत्साता, इतक्यामध्यें आपणच धनुष्यबाण घेऊन उभा राही, व असें अस्त्र सोडूं ना ? म्हणून आपल्याच मनाशीं प्रश्न करी, व आपणच हो हो, असेंच सोड, म्हणून उत्तर करून सोडी. असें करतां करतां, विमोक्ष, आदान, संधान इत्यादि जीं धनुर्विद्येचीं प्रकरणें, त्यांत तो अल्प काळांतच प्रवीण झाला.

इकडे कौरव, पांडव, तसेच अन्य राजपुत्र हेही धनुर्विद्येंत प्रवीण होऊन एकदा सर्व मृगयेस गेले; व मृगामागें लागले असतां, त्यांचा मृगयाश्वान त्यांपासून दूर राहून चुकल्यामुळें, जेथें एकलव्य होता तिकडे गेला. परंतु त्यास नेहमीं सुंदर वेष केलेल्या राजपुत्रांस पाहण्याची संवय असल्यामुळें, विचित्रवेषधारी एकलव्यास पाहून, तो त्याच्या अंगावर भुंकूं लागला. तें त्याचें पसरलेलें मुख एकलव्यानें पाहून, त्यांत अशा युक्तीनें एक लहान लहान बाणांचा जुंबडा भरला कीं, त्यास भुंकतां व तोंड मिटतां येऊं नये. पुढें तो श्वान तेथून पळाला, व इकडे तिकडे हिंडत आहे तों त्यानें राजपुत्रांस व राजपुत्रांनीं त्यास परस्पर पाहिलें. नंतर तो समीप आला असतां, संपूर्ण राजपुत्रांनीं त्याच्या मुखांत भरलेला बाणांचा जुंबडा पाहतांच त्यांस अति आश्चर्य झालें, व अशी कृति करणारा धनुर्धर या अरण्यांत कोण असावा, म्हणून ते त्याचा शोध करीत चालले. जातां जातां, हस्तांत धनुष्यबाण घेतलेल्या एकलव्यास त्यांनीं पाहिलें, व हाच तो असावा, म्हणून ते सर्व तेथें उभे राहिले.

नंतर सर्व राजपुत्रांत, एकजण पुढें होऊन, त्यानें यास पुसलें कीं, तूं कोण व कोणाचा शिष्य आहेस ? यानें उत्तर केलें, मी हिरण्यधेनुक नामक निषाधिपतीचा

पुत्र असून, द्रोणाचार्यांचा शिष्य आहे. त्यावरून सर्वांस कांहींसा विषाद वाटून ते गृहीं आले, आणि आचार्यांस म्हणाले कीं, आपण आम्हांस न कळूं देतां, गुप्तपणें एक निषाद प्रवीण केला हें कसें? तें ऐकून द्रोणाचार्यांस त्याचा कांहींच संबंध ध्यानांत येईना; तथापि तो कोण असावा हें पहावें म्हणून, आचार्य हस्तिनापुरांतून राजपुत्रांस समागमें घेऊन त्यास पाहण्यास निघाले व तेथें गेले. त्यांस पाहतांच एकलव्यानें दंडवत् प्रणाम केला, व तो हात जोडून आचार्यांपुढें उभा राहिला. पुढें द्रोणाचार्यांनीं याच्या अस्त्रविद्येची परीक्षा पाहून, तींत तो उत्कृष्ट प्रवीण आहे असें जाणल्यावर त्यास पुसलें कीं, ही विद्या तूं मजपासून कशी संपादन केलीस? तेव्हां यानें संपूर्ण पूर्ववृत्त त्यांस निवेदन केलें. तें ऐकून राजपुत्र निःसंशय झाले, व याच्या भावनेचें आणि आचार्यांच्या पुण्यप्रभावाचें, त्यांस परम आश्चर्य होऊन, परस्परांशीं गोष्टी करीत आहेत तों, हा प्रसंगवशात् अर्जुनासही भारी होईल असें मनांत आणून, आचार्यांनीं यास गुरुदक्षिणा मागितली कीं, बाण सोडतांना इतःपर तूं कधींही त्यास अंगुष्ठ स्पर्शूं देत जाऊं नको. त्यावरून यानें तथास्तु म्हणून, त्या दिवसापासून बाणास अंगुष्ठाचा स्पर्श करणें सोडलें. तें व्रत अजून सर्व किरात पाळतात.

14/2